ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

10

1982

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР

Київський ордена Леніна державний
університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Республіканський
міжвідомчий
науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 10

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1982

Публикуются статьи по общим вопросам языкознания, диалектологии и истории языка, лингвославистики, словообразования, грамматики, стилистики, а также семантики и этимологии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов.

Публікуються статті з загальних питань мовознавства, діалектології та історії мови, лінгвославістики, словотворення, граматики, стилістики, а також семантики та етимології.

Для науковців, викладачів, аспірантів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відп. ред.), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. О. І. Білодід (заст. відп. ред.), проф. Й. О. Дзендзелівський, проф. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відп. секр.), проф. І. І. Ковалик, проф. В. В. Коптілов, проф. Ф. П. Медведєв, проф. В. М. Русанівський, проф. Н. І. Тоцька.

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Редакція літератури з філології та журналістики
Зав. редакцією *М. Л. Скирта*

Министерство высшего и среднего специального образования УССР

Киевский ордена Ленина государственный университет
им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Междуведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 10
Киев

Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения «Выща школа»

(На украинском языке)

Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художній редактор *З. Т. Манойло*
Технічний редактор *С. Г. Рубльова*
Коректори *Т. А. Лукашина, С. Д. Мирончук*

Інформ. бланк № [illegible]

Здано до набору 25.12.81. Підп. до друку 14.06.82. БФ [illegible]. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друк № 3. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,0. Ум. фарб.-відб. [illegible]. Обл.-вид. арк. 8,94. Тираж 1000 прим. Вид. № 1640-к. Зам. № [illegible]. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001, Київ-1, вул. Хрещатик, 4.

Виготовлено з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в Київській книжковій друкарні наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Рєпіна, 4. Зам. 2-493.

У $\frac{4602010000-092}{М\ 211(04)-82}$ 519—82.

© Видавниче об'єднання «Вища школа», 1982

О. І. БІЛОДІД, проф.,
Київський університет

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЛІНГВОСЛАВІСТИКИ

Відзначаючи величну дату в історії усього слов'янства — 1500-річчя Києва та висвітлюючи його роль як одного з найдавніших осередків науки і культури в минулому і тепер, ми неодмінно повинні спинитися на його значенні в історії лінгвославістики, без чого неможливе охоплення більш широкої теми — становлення і розвиток славістики у Києві і — ширше — на Україні.

Місто, що виникло в кінці V — на початку VI ст. у середній течії Дніпра і назване іменем його засновника Кия — Києвом, внаслідок ряду історичних обставин з IX ст. вже було відоме у країнах Заходу і Сходу як центр могутньої Давньоруської держави. Самим своїм положенням Київ був поставлений на рубежі культур європейського Заходу й азіатського Сходу, скандінавської Півночі і греко-візантійського Півдня. Найбільш активні економічні та культурні контакти зв'язували його з Візантією і Болгарією. Можливість познайомитися з високою візантійською культурою в широкодоступній формі спорідненої церковнослов'янської мови Болгарії дозволила давньоруським книжникам, а слідом за ними і широким колам, легко прилучитися до культурних традицій Візантії, що були історично зв'язані з блискучою спадщиною античної Греції, Риму, стародавнього Близького Сходу. Високий рівень освіти у Києві і Київській Русі зараз ні в кого не викликає заперечень. Він був набагато вищим, ніж у Західній Європі, бо писемність на Русі розвивалася на базі рідної (давньоруської) та близькоспорідненої (церковнослов'янської) мов, тоді як майже неподільне панування у Західній Європі як офіційної літературної мови — латинської — вимагало для оволодіння нею спеціального навчання, що було доступне небагатьом.

У Києві як центрі Давньоруської держави в IX—XII ст. склалася самобутня давньоруська цивілізація з могутньою багатостильовою мовою, здатною до передачі — перекладу філософських, конфесіональних, повчальних творів, дипломатичних, юридичних, ділових документів з грецької, латинської та інших мов. Функціонування певного типу двомовності (церковнослов'янська і давньоруська мови) призводило до активного проникнення у писемні пам'ятки елементів живої давньоруської мови, що надавали їх текстам

пізнього східнослов'янського забарвлення. З другого боку, у Київській Русі, а також і в Києві активно вживалася як літературна місцева слов'янська давньоруська мова, де відбувався процес вироблення самостійних елементів незалежно від мови візантійсько-грецької.

Першим видатним істориком східного слов'янства у давньоруський період був історик-славіст, літописець, монах Києво-Печерського монастиря — Нестор. Він показав місце слов'ян і Київської Русі в системі Світу періоду Давньоруської держави. Йому були відомі не тільки давньоруські племена, кочові народи Сходу, але й західні та південні слов'яни. Його видатну працю «Повести временных лет» пронизує ідея єдності давньоруських князівств. Цій ідеї служить як літописний виклад про славне минуле слов'ян-русичів, так і розповідь про князівські чвари та про ті страждання народні, що були наслідком цих чвар.

Крім того, твір Нестора має велике значення як перше східнослов'янське наукове джерело. Як пам'ятка нелінгвістична, тільки іноді присвячена чисто мовним питанням (наприклад, походженню тих чи інших назв), «Повесть» не містить якихось систематизованих внутрішньолінгвістичних даних про слов'янські мови. Проте вона має надзвичайно важливі з зовнішньолінгвістичного погляду свідчення про слов'янські племена часів Київської Русі, особливо докладні щодо східних слов'ян. Нестор не обмежується повідомленнями про тодішнє розміщення та поділ слов'ян, а намагається пояснити їх походження.

Вже в часи Київської Русі можна зустріти і перші зародки власне лінгвістичної славістики, зокрема лексикографії. У пам'ятках цього періоду, наприклад, у «Повести» Нестора,— глоси, тлумачення певних слів і назв у тексті [див.: 2, *12—20*]. Спочатку такі тлумачення слів подавалися у самому тексті, потім їх давали між рядками основного тексту, а далі виносили навіть на поля. Пізніше вони переросли у невеличкі словники (глосарії, тлумачники).

Київська Русь залишила нам велику перекладну літературу й оригінальні твори давньоруською (і церковнослов'янською), грецькою, латинською та іншими мовами, народні перекази, легенди, усні історичні повісті, що свідчать про контакти між слов'янами та слов'ян з іншими народами.

У період раннього (XIII—XIV ст.) і пізнього (XV — поч. XVIII ст.) середньовіччя Київ розвивав культурно-освітні досягнення, вироблені у Київській Русі. Ведучи перед в українській, а в деяких випадках в усій східнослов'янській освіті й науці [див.: 1, *18*], він, спираючись на зростаючий вплив і силу Москви, Півночі, розвивав вже усталені славістичні традиції, зокрема мовні концепції. Для братських шкіл Києва й українських земель, потім для Києво-Могилянської Академії, як і для московської Слов'яно-латинської Академії, завжди був чужим мовний ізоляціонізм. У науковій, проповідницько-полемічній, освітній діяльності функціонував ряд мов — церковнослов'янська, грецька, латинська,

польська та ін., а з утворенням трьох братніх східнослов'янських народностей (російської, української і білоруської) — і їх мови, причому у певний період українська і білоруська книжні мови були настільки близькими, що одержали загальну назву — «західноруська (білорусько-українська або українсько-білоруська) мова».

Цей період характеризується поглибленням зв'язків із слов'янськими країнами та їх мовами. Зокрема це виявлялося у створенні в Києві та інших українських культурних центрах наукових праць, перекладної літератури з використанням ряду слов'янських мов (насамперед польської, чеської, а також — меншою мірою — тодішньої книжної болгарської та сербської) так само, як і мов інших європейських народів. Міцною основою культурно-мовного розвитку Києва стали російсько-українсько-білоруські зв'язки.

З XIV до середини XVIII століття створюються важливі лексикографічні праці — фундаментальні словники типу «Словника Памви Беринди» та ін., граматики. Серед них — «Грамматика словенская» (1629) професора Києво-Могилянської Академії Мелетія Смотрицького, перша граматика давньоукраїнської літературної мови Івана Ужевича («Грамматика словенская»), розмовники типу «Розмова — Бесѣда» (XIV ст.). Незважаючи на те, що ці праці були в основному описовими, тут нерідко зіставлялись явища двох слов'янських мов — української і церковнослов'янської. До того ж, у своїй викладацькій, науковій і літературній діяльності професорам Києво-Могилянської Академії доводилося мати справу також з іншими слов'янськими мовами — російською, білоруською, чеською, сербською та ін., що закладало підвалини слов'янського порівняльно-історичного мовознавства.

Літературні твори того часу, що виходили з-під пера професорів та студентів Академії писалися книжною староукраїнською мовою, а також народнорозмовною. До останніх належать інтермедії, п'єси для вертепу (ляльківого театру), вірші, пісні. Їх авторами часто були відомі письменники, як Г. Сковорода, Г. Кониський, М. Довгальський, І. Некрашевич і цілий ряд безіменних авторів — всі вони готували грунт для нової слов'янської літературної мови на народній основі.

Києво-Могилянська Академія провадила широкий обмін викладачами і студентами зі слов'янськими і неслов'янськими країнами. Отже, Київ поряд з Москвою і Петербургом входив у новий, пізніший період з певними досягненнями в галузі лінгвославістики, що стали основою для дальших успіхів.

Провідною тенденцією нового часу, починаючи від періоду возз'єднання України з Росією і аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції, у розвитку слов'янських мов як в Росії, так і в інших слов'янських народів було онароднення літературних мов, тобто їх злиття з живою, народнорозмовною мовою.

Основними центрами дослідження слов'янських мов стали університети — Петербурзький, Московський, Харківський, Київський та ін.

Київ, розташований на рубежі усіх трьох діалектів української мови (північного, південно-східного і південно-західного), недалеко від місця, де сходяться кордони східнослов'янських мов, від давнини зв'язаний з південно-слов'янською традицією церковнослов'янської мови, а з XVI ст.— з західнослов'янською польською, Київ, що приймав у стінах своєї Академії студентів з південних слов'ян, поетів сербської та болгарської мов,— природно був покликаний стати на початку XIX ст. одним з найбільших вітчизняних центрів слов'янського мовознавства.

Київські традиції лінгвославістики при підтримці передової славістичної думки Росії дістали новий розвиток з відкриттям Київського університету в 1834 р. Своїми мовознавчими дослідженнями Київський університет як один з центрів слов'янознавства одержав визнання завдяки працям М. О. Максимовича (1804—1873), П. Г. Житецького (1836—1911), Т. Д. Флоринського (1854—1919), О. І. Соболевського (1856—1929), Г. А. Ільїнського та ін. У дослідженнях названих учених подано широке коло питань, починаючи з «Грамот болгарских царей» (М., 1911) і «Праславянской грамматики» (Ніжин, 1916) Г. А. Ільїнського і закінчуючи історичними та діалектологічними розвідками з багатьох слов'янських мов О. І. Соболевського і Т. Д. Флоринського, двотомна праця якого «Лекции по славянскому языкознанию» (К., 1895—1897) протягом кількох десятиліть була найкращим посібником з курсу порівняльної граматики слов'янських мов.

Зазначимо, що у славній плеяді славістів, що їх дала світові дореволюційна Росія і Україна, Київ не втратив свого престижу. Якщо могутній талант великого вітчизняного ученого, професора Харківського університету О. О. Потебні був спрямований на загальне мовознавство, філософію мови, теоретико-історичну граматику, то праці М. О. Максимовича у Києві розкривали взаємозв'язки слов'янських мов, досліджували слов'янські «наріччя» і «піднаріччя», їх системи, відмінні риси (наприклад, повноголосся), питання народної творчості. Київські славісти М. О. Максимович і П. Г. Житецький приділили багато уваги становленню і розвитку української мови, її історії у широкому слов'янському контексті, на фоні її зв'язків з іншими слов'янськими мовами і, насамперед, східнослов'янськими.

Усі ці напрямки лінгвістичної науки, сформовані і розроблені мовознавцями-славістами Києва, природно входять у значні досягнення світового слов'янознавства.

У радянський період свого розвитку Київ набув значення одного з міжнародних центрів славістики. Поряд з фундаментальною науково-дослідною і навчальною роботою в галузі російської, української, білоруської мов — як кожної окремо, так і в їх взаємозв'язках — у Радянському Союзі, зокрема на Україні, широко розгорнулося вивчення західно- і південнослов'янських мов, що у свою чергу дало можливість створити узагальнюючі праці з загального слов'янського мовознавства. При науково-дослідних лінгвістичних

інститутах Академій наук СРСР, УРСР, БРСР були створені відділи слов'янських мов, у ряді радянських університетів відкриті славістичні відділи та кафедри славістики.

Нове піднесення слов'янського мовознавства у Києві і на Україні взагалі саме в радянську епоху зв'язане з піднесенням і розквітом українського мовознавства за роки Радянської влади. Відомо, що в дореволюційний період українська мова зазнавала постійних утисків з боку царського уряду і правлячих кіл царської Росії. Ряд задумів українських учених, як створення етимологічного словника української мови, порівняльно-історичної граматики слов'янських мов не міг бути здійснений у той час. Реалізація їх стала можливою лише у післяжовтневий період, що висунув нове покоління мовознавців-славістів. До них насамперед відносяться ті лінгвослависти, які здобули освіту і мовознавчу підготовку до революції і тоді ж почали свою наукову діяльність. Сприйнявши усе краще з традицій дореволюційного слов'янського мовознавства, вони продовжили і розвинули їх у радянські часи, виховавши наступне покоління лінгвістів.

Широко відомі, зокрема на Україні, наукові праці в галузі славістики проф. М. К. Грунського (1882—1951), який написав ряд робіт з історії старослов'янської писемності («Памятники и вопросы древнеславянской письменности», вип. 1—4. Юріїв, 1904; Одеса, 1906), синтаксису слов'янських мов («Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков», т. 1, вип. 1—2, 1910; т. 2, 1911) та ряду важливих питань слов'янського мовознавства. Проф. Б. О. Ларін (1893—1964), що навчався у Київському університеті і не поривав своїх наукових зв'язків з Києвом, займався питаннями діалектології слов'янських мов, східнослов'янськими мовами, балтославістикою, склав проект діалектологічного атласу української мови, розробляв питання української регіональної лексикографії та фразеології.

У розвитку радянського, зокрема українського, слов'янського мовознавства визначне місце належить академіку АН УРСР Л. А. Булаховському (1888—1961), що створив фундаментальні праці з російської, української, чеської, польської, сербо-хорватської мов. Його книги «Акцентологический комментарий к польскому языку», «Акцентологический комментарий к чешскому языку», «Питання походження української мови», «Русский литературный язык первой половины XIX века» стали помітним внеском у розвиток світової славістики.

Післявоєнний розвиток і розквіт українського мовознавства, зокрема лінгвослависти, нерозривно зв'язаний з науковою творчістю видатного українського ученого, академіка АН УРСР та АН СРСР І. К. Білодіда (1906—1981). Разом із своїм учителем Л. А. Булаховським він започаткував і міцно угруntував численними дослідженнями українську лінгвостилістичну школу, що дістала визнання у вітчизняному та слов'янському мовознавстві. Наслідком напруженої роботи українських учених під керівництвом і за

активною творчою участю І. К. Білодіда стало перше видання історії окремої слов'янської літературної мови на українському матеріалі — двотомного «Курсу історії української літературної мови» (І — 1958, ІІ — 1961). Велика заслуга І. К. Білодіда у розвитку радянської і світової соціолінгвістики. Ним розроблені питання розвитку мов соціалістичних націй, зокрема східнослов'янських, їх взаємодії і взаємозбагачення, залежності мовного прогресу від соціальних умов, ролі мови в боротьбі за утвердження комуністичних ідеалів. Серед його численних праць, що безпосередньо входять у скарбницю українського слов'янознавства, відзначимо: «Возз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення для розвитку української літературної мови», «Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків», «Іван Ужевич і його граматика», «Києво-Могилянська Академія в історії східнослов'янських літературних мов» та ін. За редакцією І. К. Білодіда та при його безпосередній участі на Україні створено видатну лексикографічну працю — 11-томний «Словник української мови» та один з найбільших (серед існуючих) курсів сучасної мови — 5-томний академічний курс: «Сучасна українська мова».

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, де, крім української мови, що досліджується у більшості відділів, і російської, що вивчається у спеціальному російському відділі, має відділ загального і слов'янського мовознавства, який веде дослідження як з загального лінгвістичного слов'янознавства, так і з окремих мов (білоруської, польської, чеської, серболужицької, болгарської, сербо-хорватської) та розділів науки про мову — лексики, фразеології, акцентології, синтаксису та ін. Зараз, після створення польсько-українського словника Інститут укладає чесько-український, болгарсько-український словники, багатотомний етимологічний словник української мови. У видавництві «Вища школа» вийшов з друку сербохорватсько-український словник.

Українські славісти беруть активну участь у міжнародному науковому житті: виступають з доповідями на міжнародних з'їздах славістів, симпозіумах, конференціях. Здійснюється переклад та видання праць зарубіжних славістів на Україні та українських праць в зарубіжних слов'янських країнах. Наукові відрядження українських мовознавців у західно- та південнослов'янські країни та приїзд зарубіжних славістів на Україну стали нормою нашого наукового життя. У Києві в свій час побували Т. Лер-Сплавінський, В. Дорошевський, Ф. Травнічек, Б. Гавранек, В. Георгієв, Андре Мазон та інші західноєвропейські славісти.

Жваві контакти в галузі лінгвославістики, одним з давніх центрів якої є Київ, ще більше поглиблюються і розширяться в результаті роботи IX Міжнародного з'їзду славістів в одному з стародавніх центрів слов'янської культури — місті Києві — під знаком миру і дружби всіх слов'янських народів.

1. *Виноградов В. В.* Очерки по истории русского литературного языка XVII—XVIII вв. М., 1938. 2. *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980.

Подана до редколегії 16.09.81

ГРАМАТИКА

І. К. КУЧЕРЕНКО, проф.
Київський університет

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЯК ОБ'ЄКТ СИНТАКСИСУ

Термін «словосполучення» у синтаксисі не новий, але позначуване ним мовне явище як специфічна одиниця синтаксису стало виділятися зовсім недавно. Якоюсь мірою цим пояснюється той факт, що в сучасній синтаксичній теорії є багато нерозв'язаних питань, суперечливих думок і визначень, які стосуються і розуміння природи самого явища, способу його об'єктивного існування в мові, і його різновидів, і структурних особливостей, і значення. Саме поняття «словосполучення» не знайшло ще обгрунтованого і загальноприйнятого визначення, про що йдеться навіть у підручній літературі: «У широкому розумінні с л о в о с п о л у ч е н н я — це об'єднання мінімум двох повнозначних слів, оформлене за певною моделлю, яке виражає у відповідності з граматичним значенням цієї моделі певний тип співвідношення між зв'язаними один з одним компонентами ситуації.

При такому розумінні до словосполучень відносяться всі найхарактерніші для речення типи граматичного угруповання повнозначних слів — двочленні підрядні об'єднання слів (предикативні і непредикативні) і сполуки сурядні. При вузькому розумінні словосполученнями вважають тільки непредикативні підрядні сполуки слів» [7, *45*].

У посібниках із синтаксису (і української, і російської мов) подаються наведені розуміння залежно від погляду на словосполучення автора посібника без спеціального обгрунтування прийнятого розуміння чи належного в таких випадках критичного коментаря щодо іншого розуміння, незважаючи на їх розбіжність у принципових моментах. Більш поширеним є друге, вузьке розуміння словосполучення. Воно увійшло і в навчальну практику як вищої, так і середньої школи, де розглядаються як синтаксичні одиниці тільки словосполучення, а) утворені поєднанням двох або більшої кількості повнозначних слів (службові слова до уваги не беруться), б) на основі одного з підрядних зв'язків (узгодження, керування чи прилягання), в) що служать позначенням єдиного, але розчленованого поняття чи уявлення. Вважається, що словосполучення належить до одиниць номінативних у мові (поряд із словом), тобто служить складеною назвою того або іншого предмета чи явища.

Відповідно до такого розуміння словосполучення у ньому виділяють два конструктивні елементи: головне (основне, стрижневе) слово, яким є слово п о я с н ю в а н е і залежне (підпорядковане) слово, яким є пояснююче; наприклад, у словосполученнях *ясне сонце, зошит для математики, переписувати вправу, приїхати додому* і т. д. пояснюваними компонентами виділяються слова *сонце, зошит, переписувати, приїхати*, інші слова цих словосполучень — пояснюючі, залежні.

Зважаючи на спосіб вираження головного слова, розрізняються словосполучення іменникові (субстантивні): *ясне сонце;* прикметникові (ад'єктивні): *славний ділами;* займенникові (прономінальні): *щось гарне;* числівникові (нумеральні): *один із перших;* прислівникові (адвербіальні): *недалеко від школи;* дієслівні: *розв'язувати* задачу і под.

Щодо значення (смислової ролі залежного слова, його смислового відношення до слова головного) розрізняють словосполучення атрибутивні (означальні), у яких залежне слово конкретизує назване головним словом з боку ознаки *(золота осінь, хустка сестри)*, об'єктні (додаткові), у яких залежне слово — додаток *(збирати урожай)* та обставинні, де залежне слово — обставина *(зустрілися вчасно)*.

Ми не маємо наміру вдаватися до аналізу різнорозумінь змісту поняття словосполучення і проблем, з цим зв'язаних. З широкого кола останніх зупинимося на одній, яка стосується **обсягу** цього поняття,— з'ясуємо ті підстави, якими мотивується відношення до нього словесних сполук ф р а з е о л о г і ч н о г о характеру. Щоб виразніше висвітлити це питання, вище були наведені основні риси словосполучень, якими характеризується ця синтаксична одиниця в сучасній мовознавчій літературі.

З огляду на ступінь семантичної спаяності слів у словесних сполуках виділяються два помітно відмінні в цьому відношенні типи самих сполук: о д и н із них тим своєрідний, що слова в ньому пов'язані семантично без ознак непорушності такого зв'язку. За цією ознакою їх навіть називають в і л ь н и м и словосполученнями. Д р у г и й тип словосполучень характерний тісною семантичною спаяністю слів, що їх складають, внаслідок чого вони функціонують у мові як цілісна словесна побудова, усталена своєю конструкцією, через що вони часто називаються н е в і л ь н и м и, або с т і й к и м и, або ф р а з е о л о г і ч н и м и сполуками (чи фразеологізмами). Кілька прикладів у їх зіставленні:

зелена трава, світла кімната, чорнильна пляма, порожнє приміщення	*зелена вулиця, світла голова, чорнильна душа, порожнє місце*
наламати хмизу, просити чаю, бити молотком, високо підкинути	*наламати дров, просити ласки, бити чолом, високо літати*

Словосполуки фразеологічні завжди використовуються в даному своєму складі, тобто кожного разу вони не створюються, а вико-

ристовуються готовими як уже створені цілісності, тобто (як і слова) відтворюються в процесі мовного спілкування. На відміну від них словосполуки вільні створюються кожного разу при потребі побудувати одиницю мовного спілкування — речення.

Незалежно від того, яку точку зору займає той чи інший мовознавець, отже, незалежно від концепції в синтаксичній науці уже стало прийнятим ставитись до цих виділених типів словосполук диференційовано: «Предметом граматики є тільки вільні словосполучення» [6, *309*], тобто ті, які побудовані за наявними в мові моделями і зберігають роздільність своїх компонентів. Їх навіть називають с и н т а к с и ч н и м и. Зрозуміло тому: «Вивчення стійких словосполучень, які називаються фразеологічними, виходить за межі синтаксису і є предметом фразеології» [1, *40*]. Наведемо ще одне зауваження такого ж змісту: «Розрізняються словосполучення с и н т а к с и ч н і і словосполучення ф р а з е о л о г і ч н і. Перші вивчаються в синтаксисі, другі — у фразеології» [2, *299*].

Потрібно підкреслити, що серед стійких, або фразеологічних, словосполучень виділяють кілька різновидів: 1. Словосполучення, які характеризуються яскравою образністю, часто пов'язаною з метафоричністю; емоційною насиченістю та експресивністю *(світла голова, руки короткі, перша заповідь; замилювати очі, руки гріти, грати першу скрипку, дати гарбуза, кіт наплакав; душа в душу)*. 2. Словосполучення, що є складними позначеннями — термінами, що виражають одне поняття (складні назви, складні терміни), які називають ще лексичними єдностями: *Чорне море, прямий кут, Верховна Рада, північне сяйво, поле діяльності, частина мови* і под. 3. Словосполучення, що складаються з лексично несамостійних компонентів (лексично зв'язані, синтаксично нечленовані в даному контексті): *дівчина хорошої вроди, хлопець років шістнадцяти, струм високої напруги* і под.

Усі ці різновиди усталених словосполук, які функціонують не розчленовуючись, вважаються в мовознавстві «лексикалізованими» словосполученнями і виводяться за межі інтересів синтаксису: «Синтаксис вивчає тільки такі словосполучення, які виникають у результаті поєднання слів при побудові речень. Що ж до лексикалізованих словосполучень, тобто фразеологічних зворотів, то вони є одним з об'єктів вивчення лексикології» [4, *4*]. І як підсумок: «До числа словосполучень не відносяться такі синтаксично обумовлені і фразеологічно зв'язані сполуки слів типу *(чоловік) середніх літ, (сказав) тихим голосом; білий гриб, точити ляси*. Такі словосполучення не розпадаються на окремі частини, виконують функцію одного члена речення і є об'єктом фразеології» [5, *9*].

Слід відзначити, що виведення фразеологічних словосполучень із обсягу поняття «словосполучення» не аргументоване. А в будь-якій науковій теорії, отже, і в синтаксисі усі твердження, а тим більше — основоположні установки повинні бути обґрунтованими, логічно доведеними.

Виходячи з цієї обов'язкової наукової вимоги, спробуємо розібратись у тих підставах, які мають визначити кваліфікацію фразеологізмів у синтаксисі.

Зважаючи на те, що синтаксис вивчає одиниці зв'язної мови абстраговано від конкретного їх змісту; що синтаксис цікавить узагальнено-граматична семантика словесних сполук, під чим розуміються смислові відношення між словами, які є складниками сполук (взяти хоча б у вузькому розумінні — атрибутивні, об'єктивні, обставинні),— ми не можемо не визнати, що в цьому плані — у плані узагальнено-граматичного значення — фразеологічні словосполучення не відрізняються від вільних: граматичні значення в них — однакові.

Порівняємо для прикладу словосполучення: *білий гриб і білий папір, магнітне поле* і *бурякове поле* — атрибутивні; *байдики бити* і *вікна мити* — словосполучення об'єктні; *кинутись навтікача* — обставинне.

В обох виділяються два формуючі словосполучення структурні компоненти: головне слово (стрижневе, пояснюване), що називає якийсь предмет чи явище об'єктивної дійсності, в чому полягає їх функція називання, зв'язуюча з дійсністю; і залежне слово (пояснююче, підпорядковане головному) — характеризуючий компонент, що виражає якусь ознаку названого головним словом предмета. Відмінність фразеологізму лише в тому, що головне слово в ньому є засобом вираження образного уявлення про будь-який предмет, а характеризуюче слово в своєму значенні ускладнюється оцінковим характером вираженої ним ознаки, зв'язаним з використанням переносності.

Указані особливості значення фразеологічних словосполучень не є визначальними для синтаксису. Для синтаксису є важливим і характеристичним те, що за значенням, визначеним смисловим відношенням залежного компонента до головного, ці словосполучення — атрибутивні, об'єктні чи обставинні.

Обидва види словосполучень — і вільне, і фразеологічне — однакові і щодо словесного складу: вони складаються мінімум з двох повнозначних слів. Можлива і більша їх кількість, наприклад: *вовк в озечій шкурі, вхопити шилом патоки, ударити лихом об землю.*

І вільне, і фразеологічне словосполучення служать складеними назвами предметів чи явищ, наприклад: *зелена трава* і *зелена вулиця, білий світ* і *білий папір,* тобто кожна з них є виразником єдиного, але розчленованого поняття.

В обох словосполученнях однакові граматичні зв'язки між утворювочими їх словами — узгодження, керування чи прилягання.

Спорідненість між фразеологічним і вільним словосполученням — не випадкова: за своїм походженням фразеологічні сполуки це колишні звичайні вільні словосполучення. Їхня образність і характеризуюча влучність і зв'язана з цим емоційність і експресивність надали їм крилатості, багатозначності, здатності вживатися в багатьох різних конкретних ситуаціях. Але це не позбавило їх

синтаксичних рис — структурних і граматично значеннєвих, не порушило нормативної сполучуваності слів і способів сполучення.

Варто врахувати таке: «Не підлягає сумніву, що всі фразеологічні звороти виникли на базі конкретних словосполучень і речень. Зв'язок синтаксису з фразеологією в діахронічному аспекті очевидний» [8, *38*], саме синтаксис є базою утворення фразеологізмів.

Оскільки синтаксис вилучив фразеологічні словосполучення з кола своїх інтересів, поцікавимось, що говориться про них у розділі мовознавства — фразеології. В одному з посібників зазначається: «За граматичною структурою фразеологізмів російської мови (скажемо — української також) можна поділити на два основні розряди. Перший розряд складають фразеологізми, що мають граматичну структуру речення, наприклад: *бабуся надвоє сказала, слід простив, як корова язиком злизала*. Другий розряд — це фразеологізми з структурою словосполучень: *сісти в калошу, авгієві конюшні, володар дум*» [3, *137*].

Доречно було б навести аналогічне міркування у ширшому викладі: «Як відтворювана мовна одиниця фразеологічні звороти завжди виступають як певне структурне ціле складеного характеру, складаючись із різних за своїми морфологічними властивостями слів, що знаходяться між собою в різних синтаксичних відношеннях.

Конкретно за своєю будовою фразеологічні звороти в російській мові діляться на два великі розряди: 1) фразеологічні звороти, структурно рівнозначні реченню (*Кури не клюють... Що було, те сплило* і т. д.); 2) фразеологічні звороти, що за своєю будовою являють собою те чи інше сполучення слів (*старший лейтенант, зустрічатися очима, подруга життя, чудеса в решеті, з голови до ніг, по старій пам'яті, сісти в калюжу, хоч око виколи, ні пава ні ворона* і т. д.)» [10, *215*]. Тут же детально розглядаються різні типи чи моделі фразеологізмів за морфологічною природою головного слова (за тим, словом якої частини мови виражено головний компонент), тобто «лексико-граматичні типи словосполучень», як називають їх у синтаксисі: фразеологізми моделі «іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника» (*біг на місці, кров з молоком*), «прийменник + + прикметник + іменник» (*без задніх ніг, на сьомому небі*), «прийменниково-відмінкова форма іменника + родовий відмінок іменника» (*до глибини душі, у поті чола*), «прийменниково-іменникова форма іменника + прийменниково-відмінкова форма іменника» (*з голови до ніг, з року в рік*), «дієслово + прислівник» (*пропасти даром, попасти впросак, вийти заміж*), «дієприкметник + іменник» (*висолопивши язик*) та ін. [10, *217—224*].

Як бачимо, усі моделі словосполучень за способом вираження головного слова, які описані на матеріалі вільних словосполучень у синтаксисі, аналогічно розглядаються на матеріалі фразеологічних словосполучень у фразеології. Факт промовисто говорить сам за себе.

Розглянуті типи фразеологічних сполук мають усі характерні риси словосполучень, і тому такі фразеологізми немає підстав вилучати з обсягу поняття «словосполучення».

На тому, що за своєю семантикою фразеологізм дуже часто дорівнює слову (*хоч в око стрель* — темно, *хоч голки збирай* — видно, *крутити носом* — вередувати, *задніх пасти* — відставати, *ударити в закаблуки* — затанцювати і т. д.), виникла думка про тотожність фразеологізму і слова, а з цим — розглядати його, як і слово, в лексикології. Помилковість цієї думки бачити неважко. По-перше, не всяка фразеологічна сполука семантично дорівнює слову, і не можна знайти йому словесний еквівалент (навіть серед термінів): *центр ваги; передовик виробництва; ювелірна робота; пісня пісень* і т. д.; по-друге, є в мові багато звичайних, тобто вільних словосполучень, семантика яких може дорівнювати слову, наприклад, *суха трава* — сіно, *нагромадження криги* — торос, *кухар на кораблі* — кок і под.); інколи зміст цілого речення може бути зіставним зі словом, наприклад: Усі, *хто зараз був тут*, записували — Усі *присутні* записували. Але це не значить, що сполуки слів чи речення слід визначати «лексикалізованими одиницями» і ототожнювати зі словами.

Таким чином, фразеологічне словосполучення, а воно завжди складається мінімум із двох слів, є словосполученням, а не словом; синтаксичною, а не лексичною одиницею.

Це вносить корективи і в кваліфікацію деяких структурних типів словосполучень. Зараз у синтаксисі прийнято вважати, що словосполучення моделі «слово + фразеологічна сполука» є простим (*жили душа в душу, сказати тихим голосом, аналіз білого вірша, плавати в Чорному морі* і под.), але якщо взяти до уваги, що фразеологічна сполука — це теж словосполучення, то стане ясно, що словосполучення, до складу якого вона входить як компонент, є складне, хоча сам фразеологізм сприймається як один елемент словосполучення.

Причина позиції сучасного синтаксису до таких словосполучень незрозуміла. Адже, розглядаючи інші мовні одиниці,— різні типи простих і складних речень, членів речення,— у синтаксисі вільно і досить широко використовується фразеологічний матеріал для ілюстрації і спеціального аналізу. І на фоні цього факту категоричне вилучення його в розділі, присвяченому аналізу словосполучень, відразу впадає в око як парадокс. Факти, як ми могли перекопатися, повністю його спростовують.

Помилкове ставлення до фразеологічних словосполучень у синтаксисі викликає помилки і методичного характеру: дослідження синтаксичних особливостей (структурних, граматичнозначеннєвих, функціональних) пропонується робити в фразеології — галузі мовознавства, яка в фразеологізмах має свій аспект дослідження.

1. *Валгина Н. С.* Синтаксис современного русского языка. 2-е изд. М., 1978. 2. *Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И., Цанукевич В. В.* Современный русский язык. М., 1971. 3. *Введенская Л. А., Баранов М. Т., Гвоздарев Ю. А.* Русское слово. Пособие для учащихся VII—VIII кл. М., 1970. 4. *Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М.* Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958. 5. *Гужва Ф. К.* Современный русский литературный язык. Синтак-

сис. К., 1971. 6. Русский язык. Энциклопедия. М., 1979. 7. *Скобликова Е. С.* Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., 1979. 8. *Телия В. Н.* Что такое фразеология. М., 1966. 9. *Ушинский К. Д.* Руководство к преподаванию по «Родному слову». Избр. пед. произведения. М., 1968. 10. *Шанский Н. М.* Лексикология современного русского языка. 2-е изд. М., 1972.

Подана до редколегії 16.02.81

О. М. ГАРКАВЕЦЬ, ст. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

ПРО КРИТЕРІЇ ПОДІЛУ СЛІВ НА ЧАСТИНИ МОВИ

Не потребує спеціального обгрунтування важливість розв'язання проблеми поділу слів на частини мови як для відповідних розділів окремих мовознавств, так і для мовознавства загального. Адже класифікація складових об'єкта вивчення для будь-якої науки є її головним знаряддям, а ступінь досконалості, адекватності цієї класифікації — показником результативності наукової дисципліни. Зміна чи заміна класифікації завжди свідчить про докорінні зрушення в самій науці, про перегляд її основоположних принципів, а отже, і критеріїв класифікації її багатокомпонентного об'єкта.

Той поділ слів на частини мови, що його тепер з більшими чи меншими відхиленнями прийнято в переважній більшості граматик (передусім навчальних), своїми коренями сягає античних граматичних теорій, що не розрізняли синтаксису і морфології й тому давали по суті синтаксичну класифікацію слів. Згідно з цією класифікацією, звичайно виділяються такі частини мови: 1) іменник, 2) прикметник, 3) числівник, 4) займенник, 5) дієслово, 6) прислівник, 7) прийменник, 8) частка, 9) сполучник, 10) артикль, 11) вигук. Збіг у кількості й назвах рубрик не завжди свідчить про тотожність складу відповідних груп, що відбиває часткові розходження в засадах зісталюваних граматик. Про істотніші розходження свідчить поява нових рубрик або підведення одних рубрик під інші. Так, число частин мови різко зростає, якщо як окремі виділяються дієприкметник, дієприслівник, інфінітив, категорія стану, зв'язка, службовий іменник, предикатив, питальні слова і частки, відносні слова, образні слова, звуконаслідування. Водночас кількість частин мови так само різко зменшується, якщо іменник, прикметник, числівник, займенник і прислівник об'єднуються в імена, а прийменник, сполучник, частка, артикль і вигук залишаються взагалі поза системою частин мови як такі, що самі не можуть становити член речення і тому вважаються не словами, а аналітичними афіксами (крім вигуку). У цьому разі велика частина слів підлягає класифікації за іншим принципом. Отже, створюється два обсяги поділу, кожен з яких перекривається другим. Крім того, поділ може ускладнюватися через віднесення до частин мови словосполучень і навіть речень, за синтаксичною функцією порівнюваних до слів. Такий строкатий клас становлять, наприклад, модальні слова в класифікації В. В. Виноградова [5, *568—582*].

Невідповідність у виділенні класів і груп у зіставлюваних граматиках свідчить про розбіжність прийнятих різними граматистами концепцій або ж про відсутність такого чіткого поділу слів у реальній дійсності. Одностайне невдоволення граматистів існуючими класифікаціями, у тому числі й насамперед традиційною, змушує дослідників ставити перед собою те саме питання, що й Ф. де Соссюр: «...На що спирається класифікація слів — на іменники, прикметники й т. ін.? Будується вона заради суто логічного, позалінгвістичного принципу, що накладається на граматику ззовні, подібно до того, як мережа меридіанів і паралелей наноситься на земну кулю? Чи вона відповідає чомусь такому, що існує в системі мови і тому зумовлюється нею? Одним словом, чи є розрізнення частин мови синхронічною реальністю? Це друге припущення,— відповідає він сам собі,— здається правдоподібним, проте можна було б захистити й перше... Отже... поділ слів на іменники, дієслова, прикметники й т. ін. не є безперечною мовною реальністю» [10, *142*]. За рахунок чого традиційний поділ може заперечуватися? Найбільш різко цей поділ був підданий критиці з боку Ф. Ф. Фортунатова, а згодом М. І. Стебліна-Каменського саме щодо критеріїв поділу.

Ф. Ф. Фортунатов у загальному курсі порівняльного мовознавства, завданням якого він вважав послідовний виклад розвитку форм порівнюваних мов, у тому числі форм словотвору і словозміни, заперечував традиційний поділ як такий, що «не може мати значення» через «змішування граматичних класів слів із неграматичними їх класами» [13, *166*]. На противагу традиційному поділу Ф. Ф. Фортунатов висунув свою, послідовно морфологічну класифікацію, за якою виділялися слова «часткові» [13, *167*] і «окремі повні слова» [13, *158*], останні з яких і становили граматичні класи, поділяючись на 1) «слова з формами словозміни»: а) дієвідмінювані, б) відмінювані іменники, в) відмінювані прикметники [13, *158*, *163*] і 2) «слова без форм словозміни»: «слова із формами словотвору і деякі слова без ніяких форм». При цьому він зауважує: «Останні не являли собою, значить, взагалі будь-якого позитивного граматичного класу слів, а попередні містили в собі основи, спільні з основами інших слів, які мали форми словозміни» [13, *165*]. Унаслідок такого суто формального поділу виділялися не абсолютно нові для мовознавства, а в принципі традиційні класи слів: 1а) дієслово як сукупність особових форм, 1б) іменник разом із субстантивними займенниками і кількісними числівниками, 1в) прикметник разом із дієприкметником, порядковими числівниками, атрибутивними займенниками і якісно-означальними прислівниками, 2а) похідні прислівники, дієприслівники, інфінітив, 2б) непохідні прислівники, крім якісно-означальних. Прислівники у функції прийменників відносилися до «часткових» слів. Прагнення при поділі послідовно дотримуватися єдиної основи, суто морфологічної, надає класифікації Ф. Ф. Фортунатова вузькоярусної, навіть не морфологічної, а морфемічної замкненості. Уже в самому дослідженні Ф. Ф. Фортунатова застосу-

вання цієї формальної класифікації наштовхується на труднощі у зв'язку з утратою виходу на інші рівні мови. Їх Ф. Ф. Фортунатов долає шляхом уживання традиційних термінів на означення окремих складників кожного розряду, термінів, котрі уможливлюють вичленування ярусних і підярусних понять і водночас вихід на інші яруси завдяки багатогранності закладеного в кожному з цих термінів широкого граматичного значення, поєднаного з неграматичним. У ряді випадків він застосовує також інші критерії. Так, при розмежуванні прислівника і прийменника Ф. Ф. Фортунатов послідовно зважає на функцію.

М. І. Стеблін-Камєнський, аналізуючи логічні недоліки традиційної класифікації, показує, що вона не відповідає основним правилам поділу цілого: 1) поділ має здійснюватися на одній і тій же істотній і, звичайно, цілком визначеній основі, 2) члени поділу повинні взаємно виключатися, 3) обсяг усіх членів поділу разом повинен дорівнювати обсягу діленого поняття [11, *20*]. Звичайно у граматиках долаються труднощі, пов'язані із дотриманням цих правил: окремі слова, віднесені до однієї частини мови чи розряду, виключаються з інших, а тому частини діленого обсягу не перекриваються. Ці труднощі долаються композиційно. Так, слова *третій, п'ятий, десятий* і подібні в академічній граматиці української мови віднесено до прикметника як один із його розрядів [12, *188*], а тому вони не знаходять місця в розділі числівник, а слова *мій, твій, свій*, віднесені до займенника [12, *280*], не подано в розділі прикметник. Так само й В. В. Виноградов, віднісши слова *мой, твой, свой* до прикметника [5, *159*], виключає їх зі складу займенника. Що стосується слів, які все-таки не підводяться під певну категорію, то «їх відносять,—як справедливо відзначає Л. В. Щерба,— або до прислівників, або до часток, які є, таким чином, своєрідними складальними місцями, куди упереміш звалюють усе зайве, що нікуди не підходить» [14, *58*]. Штучність, примусовість, невмотивованість такого подолання труднощів була очевидною і для Л. В. Щерби, і для М. І. Стебліна-Камєнського, а так само й для В. М. Жирмунського, І. І. Мєщанінова, В. В. Виноградова й інших. Пропонуючи кожен свою класифікацію, вони насправді аргументують класифікацію традиційну, уточнюючи, доповнюючи й тим самим розвиваючи її, а отже, й визнаючи, що «вироблена і в останні роки уточнена схема групування лексичного складу за частинами мови в основній своїй побудові є правильною» [8, *242*], «в основному відповідає реальній дійсності... і може служити достатньо певним відправним пунктом для подальшого вивчення цієї проблеми» [6, *62*].

Що стосується дотримання першого правила поділу цілого (єдність основи), то тут слід висловити такі зауваження. Хоча Ф. Ф. Фортунатов і проголошував, що його поділ здійснено на одній — морфологічній — основі, але сама ця основа уже не була нечленною, однорідною: приймалися до уваги і форми словотвору, і форми словозміни, зв'язок із однопохідними словами, семантичні й синтаксичні особливості, хоча вихідною позицією була морфологічна.

Практична робота з матеріалом сама спростувала проголошений принцип. Критики з боку мовних фактів не витримала і спроба В. Брьондаля дати обгрунтування традиційного поділу слів на частини мови виключно за логічними категоріями. Під категорії сутності, відношення, якості й кількості чи їх сполук він підводив кожну з частин мови: значення іменника — сутність, числівника — кількість, прийменника — відношення, дієслова — відношення і якості тощо. Насправді, «значення «предметності» і морфологічні та синтаксичні особливості іменника — це різні сторони єдиного цілого. У В. Брьондаля значення іменника — це логічне поняття, тобто щось таке, що позбавлене мовної специфіки» [11, *25*]. Не витримує критики таке твердження К. С. Аксакова: «Прислівник не є частиною мови. Частина мови те, що одержало в мові особливу форму, особливий відділ; прислівник своєї особливої форми не має. Він виражає відношення, але є уже синтаксичним явищем. Прислівником можуть бути різні частини мови, у різних відношеннях ужиті» [1, *402*]. Аналогічно й О. О. Потебня доводив наявність у короткого, нечленного прикметника в російській мові негативно вираженої категорії часу: «*Он прав*, незважаючи на опущення дієслова, має теперішній час, оскільки місце його в мові в цьому відношенні визначено зворотами *он был, будет прав*» [9, *394—395*]. Тут О. О. Потебня, щоправда, не відрізняє морфологічної категорії часу від синтаксичної, внаслідок чого цю категорію можна було б приписувати й іменнику: *він батько* протиставляється зворотам *він був, буде батьком*. У твердженні К. С. Аксакова не розрізняються теж лексико-граматичні й синтаксичні одиниці, тобто під одну категорію підведено прислівник як частину мови і обставину як член речення. Труднність у даному разі полягає в тому, що система мови не є раз і назавжди даною незмінною структурою, а навпаки, вона постійно змінюється за рахунок лексикалізації й морфологізації синтаксичних явищ.

Отже, за основу для поділу слів на частини мови згідно з традицією й відповідно до будови об'єкта служить категоріальне значення слова, що випливає із конкретного способу лексико-граматичного відображення дійсності із властивим йому ступенем абстракції (за І. К. Кучеренком,— «періодом абстракції» [7]). Категоріальне значення втілюється у визначеній єдності властивих певній частині мови окремих граматичних категорій, які реалізуються через конкретні граматичні значення із характерними для цієї частини мови формами вираження даних значень.

Такими є стан і шляхи розв'язання проблеми поділу на частини мови. Тепер зупинимося на такому важливому аспекті, як взаємозв'язок критеріїв при поділі слів на частини мови. Доречно почати з такого вислову Л. В. Щерби: «Змінюваність за відмінками є ознакою іменників і прикметників у російській мові... А втім, ми навряд чи тому вважаємо слова *стол, медведь* іменниками, що вони відмінюються; швидше тому їх відмінюємо, що вони іменники» [14, *79*]. В. М. Жирмунський вдається до цього виразу у зв'язку з критикою

формального підходу Ф. Ф. Фортунатова: «Критика морфологізму фортунатовської школи в дотепній і влучній формі втілена у відомому парадоксі Л. В. Щерби... Про правильність цього положення свідчить тенденція відмінювати запозичені, первісно невідмінювані іменники» [6, *70*]. Можливість таких полярних позицій не свідчить про абсолютний щодо іншої пріоритет жодної з них, ані про істинність однієї й загальну хибність другої. Їх можливість однаково закономірна, адже ці протилежні твердження сформульовано з двох однаково реальних позицій, на підставі двох підходів до мовної одиниці — з боку семантики і з боку форми. Ці два підходи, які можна назвати підходами з точки зору мовця і слухача відповідно, реалізуються в будь-якій семантичній і в будь-якій структурній граматиці, жодна з яких не може ігнорувати другої точки зору без істотної шкоди для теорії. Повертаючись до висловів Л. В. Щерби, прокоментуємо його таким чином: слова *стіл, ведмідь* ми відмінюємо як іменники, бо вони нам відомі не лише своїм змістом, але й у всіх своїх формах словозміни, завдяки деривативним, парадигматичним, синтагматичним зв'язкам із іншими словами. Невідомі слова, як наприклад, «куздра» у граматичному виразі Л. В. Щерби, ми відносимо до іменників на підставі їхніх граматичних форм, а отже, і значень, тобто з позиції слухача, приписуючи їм на підставі часткових граматичних значень значення загальне, у даному разі значення предметності, що випливає із часткових граматичних значень жіночого роду, однини, називного відмінка, функції підмета, позиції означуваного, що має при собі узгоджене препозитивне означення «глокая» тощо. Подібних граматичних виразів, побудованих мовознавцями з метою яскравого показу граматичності мови, чимало. Основна їх мета — відділити передсемантику, позалінгвістичну семантику від семантики у її граматичному розумінні. За висловом Р. О. Будагова, «приклади подібного роду чудово виявляють змістову функцію граматичних категорій і водночас підкреслюють специфіку граматичного значення на відміну від значення лексичного» [2, *109—110*]. Додамо, що оказіонально слова, що належать до певного лексико-граматичного класу, можуть набувати ознак іншої частини мови й тим самим в індивідуальному контексті переходити з одного класу в інший. В. В. Виноградов із посиланням на В. І. Даля наводить численні випадки відмінювання предикативів, які мовець розуміє й оказіонально вживає як іменники: *по естью и нет живет, из нета не выкрошишь естя, быть в естях, быть в нетях, от естя люди не плачут* і т. ін. [3, *33*]. Якщо оказіональний перехід фіксується, закріплюється в мові, ми маємо справу уже не з уживанням, а з окремим фактом морфолого-синтаксичного словотвору.

Таким чином, кожен із названих критеріїв поділу на частини мови не є самодостатнім для визначення граматичної сутності окремої мовної одиниці, а отже, й усього класу слів, до якого вона належить. Він має значення лише у нерозривній єдності із іншими критеріями. Принагідне надання переваги одному з них перед іншим слід вважати властивим конкретному граматичному описові

1. *Аксаков К. С.* Полн. собр. соч., т. 2, ч. 1. М., 1875. 2. *Будагов Р. А.* Человек и его язык. М., 1976. 3. *Виноградов В. В.* Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975. 4. *Виноградов В. В.* Из истории русской литературной лексики. Докл. и сообщ. Ин-т языкознания АН СССР, № 12, 1959. 5. *Виноградов В. В.* Русский язык. М., 1972. 6. *Жирмунский В. М.* Общее и германское языкознание. М., 1976. 7. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія, ч. 1, 2. К., 1961—1964. 8. *Мещанинов И. И.* Члены предложения и части речи. Л., 1978. 9. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. М., 1958. 10. *Соссюр Ф. де.* Труды по языкознанию. М., 1977. 11. *Стеблин-Каменский М. И.* Спорное в языкознании. Л., 1974. 12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969. 13. *Фортунатов Ф. Ф.* Избранные труды, т. 1. М., 1956. 14. *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Подана до редколегії 10.03.81

Л. А. ЛИСИЧЕНКО, доц.,
Харківський педагогічний інститут

МІЖРІВНЕВІ ЗВ'ЯЗКИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СИСТЕМИ ІМЕННИКІВ

Слово є одиницею мови, в якій перехрещуються і взаємодіють явища різних рівнів мови. Дослідження словникового складу як лексико-семантичної системи відкриває нові перспективи проникнення в складну галузь міжрівневих зв'язків у мовній структурі. Аналіз семантичної структури багатозначних віддієслівних іменників дає можливість встановити систему зумовленості лексико-семантичної структури імен даного класу явищами лексико-граматичного і словотворчого рівнів, а також впливу семантичних ознак лексико-семантичних варіантів (далі — ЛСВ) багатозначної лексеми на їх морфологічні характеристики.

Віддієслівним іменникам у мовознавчій літературі приділялось і приділяється багато уваги, однак вивчалися вони здебільшого лише в словотворчому аспекті. На матеріалі російської мови з'явились цікаві роботи, присвячені аналізові співвідносності системи значень полісемантичного віддієслівного іменника і базового дієслова, однак співвідносність ця аналізується переважно за зовнішніми ознаками (ЛСВ іменника — ЛСВ дієслова), питання ж про семантичні компоненти дієслова, що зумовлюють різні типи іменних значень, майже не зачіпаються. Вимальовується кілька ліній взаємодії лексико-семантичного, лексико-граматичного і словотворчого рівнів:

1) Лексико-граматична структура дієслова — словотворча парадигма мотивованих ним імен.

2) Парадигматичні — епідигматичні відношення в системі віддієслівних імен.

3) Словотворча парадигма — лексико-семантична парадигма імен.

4) Зумовленість синонімічних словотворчих утворень потребами лексико-семантичної парадигми.

5) Морфологічна дивергенція як вираження семантичного протиставлення ЛСВ.

6) Семантична зумовленість явища субстантивації і т. ін.

І. Звичайно у віддієслівних іменників виділяють кілька типів значень: процесуальні, суб'єктні, об'єктні, знаряддя або засобу дії, результату, місця, часу. При трансформації дієслівної семантики в іменникову «віддієслівні іменники обов'язково попадають до певних граматичних розрядів іменника (істот — неістот, осіб — неосіб, певного роду)» [2, *88*]. У відповідності з цим іменники, мотивовані дієсловом, поділяються на три великі семантичні групи: іменники з прямим значенням дії (Д), з прямим значенням предмета (П), з прямим значенням особи (О). Для вираження цих трьох семантичних груп імен існують спеціальні афікси, які разом з твірною основою і виражають те «абстрактне узагальнене значення мотивованого слова, що грунтується на співвідносності семантики похідного (мотивованого) і твірного (мотивуючого) слова та виражається певними внутрісловесними словотворчими засобами — відповідним типом мотивуючої твірної основи та афіксами» [1, *17*]. Значення, мотивовані однією твірною основою і певним колом словотворчих афіксів, становлять словотворчу парадигму імен, склад якої зумовлюється своєрідністю значення дієслова. Особливість його семантики полягає в тому, що вона включає в себе не тільки назву певної дії, а і зв'язки даної дії з суб'єктом і об'єктами. У зв'язку з цим у системі мотивованих дієсловом імен містяться не тільки назви дії, а і назви предметів, явищ, осіб, пов'язаних із цією дією.

Набір явищ, із якими вступає у зв'язки дієслово, залежить від значення перехідності/неперехідності дієслова, тому й парадигма імен, ним умотивованих, зумовлюється цією лексико-граматичною категорією як на рівні словотворчої парадигми, так і на рівні парадигми лексико-семантичної.

Дослідження зв'язків імен з мотивуючим дієсловом показує, що існує три типи співвідносності мотивуючого і мотивованого слова: 1) співвідносність з понятійним ядром базового слова; 2) співвідносність із зв'язками дієслівного значення, зумовленими семантичною перехідністю; 3) співвідносність із компонентами значення, що вказують умови протікання дії (час, простір, спосіб і т. п.). Значення, що відповідають першому і другому типам співвідносності («дія», «суб'єкт», «знаряддя», «об'єкт»), належать до обов'язкових членів парадигми, вони існують у мовній системі, хоч не завжди виражені в нормі. Значення, що базуються на третьому типі співвідносності («час», «місце»), у нормі виражаються порівняно рідко, що дає підстави вважати їх факультативними членами парадигми.

11. Словотворча парадигма не характеризує всі можливі семантичні ознаки віддієслівних іменників, а становить найбільш загальний і абстрактний рівень їх семантичного членування. Внутрі кожної словотворчої парадигми виділяються більш конкретні смислові групи, що становлять собою лексико-семантичну парадигму. Окремі члени лексико-семантичної парадигми віддієслівних іменників можуть не мати спеціальних словотворчих афіксів, а виражатись ЛСВ полісемантичного слова або словами, утвореними від іншої твірної основи.

Розглянемо зв'язок семантичної структури багатозначного слова та лексико-семантичної парадигми іменників із лексико-граматичними категоріями мотивуючого дієслова.

Семантична структура багатозначного віддієслівного іменника зумовлюється передусім відношенням дієслівної семантики до категорії перехідності. Це знаходить вираження як в номенклатурі значень, так і в певних регулярних типах диференціальних ознак та смислових відношень. У системі іменників з прямим значенням дії, мотивованим перехідним дієсловом, тільки 36% похідних становлять теж назви дії, інші ж є назвами об'єкта, результату, суб'єкта, місця, часу. Серед похідних значень відповідного типу іменників, мотивованих перехідними дієсловами, 75% становлять значення дії.

Із категорією перехідності пов'язана також система диференціальних ознак, за якими розрізняються однотипні ЛСВ полісемантичних віддієслівних іменників. У імен, мотивованих перехідними дієсловами, однією з суттєвих ознак є розрізнення значень за визначеністю/невизначеністю об'єкта, на який спрямована дія: а) спрямованість на різні об'єкти; б) включення спрямованості на об'єкт у семантику одного ЛСВ і відсутність обмеження в об'єкті у другому тощо. Так, у слові *паспортизація* одне значення «введення системи паспортів» пов'язане з об'єктами — особами, а друге — «складання паспортів на що-небудь» — з об'єктами — неособами. У слові *лови* значення «полювання на звірів, птахів, рибу тощо» включає в себе вказівку на об'єкти дії, а ЛСВ «дія за значенням ловити» такого обмеження не має. Прикладом розрізнення за об'єктом значень іменників, що називають осіб, можуть бути слова *глядач, дослідник* та ін.: *глядач* — 1) той, хто дивиться на що-небудь, спостерігає щось; 2) той, хто дивиться сценічну або екранізовану виставу; *дослідник* — 1) той, хто займається науковими дослідженнями; 2) той, хто проводить досліди переважно над вирощуванням сільськогосподарських культур, виведенням нових сортів та ін. У іменниках, мотивованих неперехідними дієсловами, переважає розрізнення однотипних значень за суб'єктом дії або її сферою.

Категорія перехідності/неперехідності зумовлює й характер відношення осіб до дії. Так, серед мотивованих перехідними дієсловами назв осіб 66% становлять слова, в яких пряме й похідне значення характеризують особу за характером діяльності (*навідник* — 1) боєць, який наводить гармату, кулемет та ін. на ціль; 2) робітник, який займається наведенням чого-небудь), 17,5% — слова, в яких

при прямому значенні назви особи за діяльністю похідне є назвою знаряддя або приладу (*лічильник* — 1) той, хто веде лік чому-небудь; 2) прилад для підрахування чого-небудь) і тільки 5% в прямому і в похідному значеннях називають людину за якимись властивостями. У назв же осіб, мотивованих неперехідними дієсловами, 55% становлять імена, що і в прямому і в похідному значеннях є назвами осіб за їх властивістю. Наприклад: *виходець* — 1) людина, яка переселилася з іншої країни, краю, області та ін; 2) людина, що перейшла з одного соціального стану до іншого; *вискочка* — 1) людина, яка будь-що намагається показати себе, звернути на себе увагу; 2) людина, яка посіла певне суспільне становище або посаду швидко і незаслужено. Близько 30% характеризують особу за певними видами діяльності: *боєць* — 1) учасник бою, боїв; 2) перен. Про людину, що бореться за здійснення чого-небудь; *їздець* — 1) той, хто їде верхи; верхівець, вершник; 2) фахівець, який тренує рисистих коней.

Категорією перехідності/неперехідності зумовлена й смислова структура полісемантичної лексеми, оскільки існує регулярна співвідносність між типами значень, їх диференціальними ознаками й типами смислових зв'язків.

На структурі полісемантичної лексеми позначається також категорія стану дієслова: в одному іменнику об'єднуються значення, мотивовані як дієсловом активного стану, так і формою пасивного стану. При цьому в іменнику, що називає дію, відбувається нейтралізація стану дієслова:

дієслово	*іменник*
коливати — 1) перех. Змушувати коливатися (в першому знач.); 2) неперех., перен., розм. Іти, перевалюючись з боку на бік; *коливатися* — 1) Ритмічно рухатися з одного боку в інший, назад і вперед, зверху вниз; 2) перен. Те саме, що змінюватися.	*коливання* — 1) Дія за значенням коливати і коливатися; 2) перен. Несталість, мінливість.

Перше значення іменника мотивується одночасно і дієсловом *коливати* і дієсловом *коливатися*.

Таким чином, семантична структура багатозначного віддієслівного іменника тісно пов'язана з лексико-граматичними категоріями мотивуючого дієслова. Категорією перехідності/неперехідності зокрема зумовлена і номенклатура значень, і набір їх диференціальних ознак, понятійна, топологічна і смислова структура полісемантичного іменника відповідного типу. Усе це дає підстави розглядати внутрішню структуру багатозначного слова, яка охоплює епідигматичні відношення в ньому, як парадигматично організовану систему значень — мікропарадигму.

За номенклатурою значень внутрішньослівна парадигма збігається із словотворчою парадигмою, але на відміну від останньої і в противагу їй окремі члени внутрішньослівної парадигми значень не протиставлені словотворчо.

Отже, у зв'язках із лексико-семантичними категоріями мотивуючого дієслова перебуває не тільки словотворча парадигма, а й

внутрішня організація багатозначного іменника, мотивованого дієсловом.

Семантична структура слова існує не ізольовано, а як частина більш широкої лексико-семантичної парадигми імен, співвідносних з певним дієсловом.

До парадигми значень іменників дієслівного походження входять насамперед значення дії і суб'єкта. Інші члени парадигми відрізняються залежно від перехідності мотивуючого слова. Для іменників, утворених від перехідних дієслів, парадигма складається із значень дії, суб'єкта і об'єкта або результату. Якщо ж перехідне дієслово керує двома додатками — прямим і непрямим у формі орудного інструментального, то названа парадигма доповнюється значенням знаряддя або засобу дії. Іменна парадигма, мотивована неперехідними дієсловами, складається майже виключно із значень дії і суб'єкта дії.

Названі типи значень є обов'язковими членами лексико-семантичної парадигми. Крім обов'язкових членів, парадигми, мотивовані окремими групами дієслів, можуть мати факультативні члени — значення часу, місця, способу дії. Наявність останніх зумовлюється не лексико-граматичною характеристикою дієслова, а певними смисловими особливостями — повторювана циклічність дії *(навігація)*, часова детермінованість її *(косовиця, молотьба* тощо).

Члени лексико-семантичної парадигми можуть виражатися однозначними словами, ЛСВ полісемантичного слова, однокореневими утвореннями від різних основ, субстантивованими дієприкметниками та ін.

Так, значення дії можуть виражатися моносемантичним словом, прямим значенням багатозначного слова або ж похідним ЛСВ при прямому значенні предмета або явища. Суб'єкт дії може виражатися прямим значенням іменників, що називають осіб або предмети, або ж похідним ЛСВ при прямому значенні дії чи інших типів. Так, в іменниках *вигадник, виконавець, винахідник, водій, дослідник, завойозник, захисник, любитель, наслідник, обвинувач, оборонець, оглядач, охоронець, пекар* і ін. прямі й похідні значення виражають суб'єкт дії, особу, у словах *збагачувач, модифікатор, очисник, охолоджувач* та ін. суб'єктні значення виражені прямими і похідними значеннями іменника з прямим значенням предмета або речовини. Суб'єктними є похідні при прямому значенні дії в іменниках *включення, заохочення, з'єднання, командування, населення, обвинувачення, облога, охорона* тощо.

Значення прямого об'єкта і результату дії можуть міститися в прямому ЛСВ полісемантичного іменника або в моносемантичному слові із значенням предмета або явища, утвореному від перехідних дієслів,— *вибій, вирва, виріб, доважок, заробіток, зліпок, ламань, недопалок* та ін., або ж у похідному ЛСВ при прямому значенні дії — *вивіз, видумка, висів, вишивання, відсів, відрахування, впровадження, гаптування, доплата, запозичення, збереження, надписка, наклепка, насадження* та ін. Значення об'єкта у іменників із прямим ЛСВ особи

невластиві словам, мотивованим безпосередньо дієсловом, вони лише опосередковано пов'язані з ним через дієприкметник або через віддієслівні прикметники — *вихованець, годованець* тощо. Опосередковане творення окремих членів парадигми є засобом доповнення її.

Названими способами — прямими значеннями, похідними при прямому дії, при прямих однойменних або різноіменних, моносемантичними словами,— можуть виражатися й інші типи значень.

Семантична парадигма іменників, мотивованих перехідним дієсловом, більш складна, у ній більше регулярних, передбачених системою мови типів творення значень, ніж у парадигмі слів, мотивованих неперехідними дієсловами. Це зумовлене, по-перше, тим, що у перехідних дієслів складніші лексико-граматичні зв'язки і структура значення, по-друге, тим, що іменників, утворених від перехідних дієслів, у мові майже в чотири рази більше, ніж мотивованих неперехідними дієсловами. Така диспропорція пояснюється різними можливостями для творення значень, різними словотворчими і семантичними парадигмами іменників, утворених від перехідних і неперехідних дієслів.

Аналіз віддієслівних іменників української мови показує, що не всі закладені в системі мови члени парадигми завжди знаходять свою реалізацію в нормі. Від частини дієслів утворюються всі члени семантичної парадигми іменників, а від інших — не всі. В залежності від повноти вираження потенціально можливих значень можна виділити повні, неповні і надповні парадигми.

Повними семантичними парадигмами є такі, в яких виражені всі потенціальні значення.

Так, для іменників, мотивованих двовалентними перехідними дієсловами (зв'язок із суб'єктом і прямим об'єктом), повною є семантична парадигма, в якій наявні значення дії, об'єкта або результату і суб'єкта дії. Для іменників, мотивованих, наприклад, дієсловами *досліджувати (дослідити), винаходити (винайти),* повні парадигми мають такий вигляд:

Значення дії	*Значення об'єкта або результату дії*	*Значення суб'єкта дії*
дослідження — 1) дія за значенням досліджувати, дослідити	*дослідження* — 2) наукова праця, в якій викладаються результати дослідження якого-небудь питання	*дослідник* — 1) той, хто займається науковими дослідженнями
винахід — 1) дія за значенням винаходити, винайти.	*винахід* — 2) те, що винайдене, зовсім нове, невідоме до цього.	*винахідник* — 1) той, хто винайшов що-небудь.

III. Взаємодія лексико-семантичного і лексико-граматичного рівнів мови знаходить виявлення також у зворотному впливі лексико-семантичної парадигми на лексико-граматичні явища, який виявляється в наявності субстантивації дієприкметників або прикметників. Це явище, як показує дослідження парадигматичних

відношень у системі віддієслівних іменників, викликається до життя не синтаксичними умовами, а насамперед семантичними: субстантивуються дієприкметники в тому разі, коли у відповідній іменній парадигмі відсутній один із членів і вона є неповною. Субстантивованими дієприкметниками чи прикметниками парадигма доповнюється переважно в тих випадках, коли в ній відсутній іменник для вираження об'єкта дії *.

Отже, субстантивація викликається до життя потребами семантичної системи, синтаксичне і морфологічне вираження даного явища є вторинним по відношенню до семантики.

IV. Потребами лексико-семантичної системи зумовлюється також наявність синонімічних утворень від однієї дієслівної основи за допомогою різних суфіксів. Так, в українській мові досить поширені такі синонімічні утворення, як *змазування — змазка, обклеювання — обклейка, видобування — видобуток, висівання — висів, наклеювання — наклейка.* У іменників із суфіксом *-к-* та утворених безафіксним способом при прямому значенні дії існують похідні із значенням предметності, яка дещо затіняє пряме значення. Тому виникає потреба в більш чіткій диференціації значень дії і недії, яку і задовольняє існування синонімічних утворень на *-ння-, -ття*, що орієнтовані переважно на вираження процесуальності або стану. Таким чином, словотворча синоніміка підтримується лексико-семантичними потребами.

V. Нарешті, слід звернути увагу на ще один вид взаємодії семантичної і граматичної структури багатозначного слова: вираження семантичних відмінностей ЛСВ багатозначного слова морфологічними та синтаксичними засобами.

Морфологічна дивергенція виражається, зокрема, в наявності різних відмінкових закінчень у різних ЛСВ, а також у різній характеристиці їх за формою числа. Так, у іменників чоловічого роду *вивід, відвал, жарт, захват, піднос* відмінності в значеннях знаходять вираження в різних закінченнях у родовому відмінку однини: *піднос* — 1) дія за значенням підносити; 2) плоский посуд для перенесення страв. Конкретні й абстрактні значення внутрі полісемантичного іменника можуть знаходити вираження в різних формах числа: *відкриття* — 1) дія за значенням відкрити; 2) те, що стало відомим унаслідок досліджень та ін. Морфологічні відмінності в названих і в ряді інших випадків зумовлюються семантичними умовами.

Зв'язок лексико-семантичного рівня і синтаксичних умов функціонування окремих ЛСВ виявляється в синтаксично зумовлених значеннях слів.

Питання про взаємодію різних рівнів мови дуже широке і складне, тому не може бути висвітлене в одній статті повною мірою. Од-

---

* Субстантивація може спричинюватися і парадигмами слів, що зумовлюються не дієслівною семантикою, а іншими факторами: *воротар — захисник — півзахисник — нападаючий.*

нак навіть такий стислий огляд поставлених проблем показує, що вивчення лексико-семантичного рівня як системи створює ґрунт для широкого дослідження взаємодії різних частин мовної структури.

1. *Ковалик І. І.* Семантична будова слова в сфері мови та мовлення.— Студії з мовознавства. К., 1975. 2. *Пінчук О. Ф.* Значення словотвірних моделей відієслівних іменників в українській мові.— Студії з мовознавства.

Подана до редколегії 17.03.81

А. К. МОЙСІЄНКО, асп.,
Київський педагогічний інститут

ВІДКОМПАРАТИВНІ ІМЕННИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Категорія співвідносної міри якості, що виявляється в прикметнику за допомогою форм ступенів порівняння, які визначають статус якісності прикметника, вносить певні обмеження на словотвірному рівні (при перенесенні цієї якості в слова, що належать до інших частин мови).

Саме такими обмеженнями, підкреслює І. С. Улуханов, зумовлене те, що компаратив як мотивуюче слово (чи мотивуюча форма слова) не привернув уваги дослідників словотвору [11, *50*].

Деривaційні можливості окремих граматичних форм прикметника майже зовсім не описані, хоч загалом маємо досить багату літературу з питань словотвору. Крім дослідження І. С. Улуханова «Слова, мотивовані компаративом» [12, *235—242*], можна назвати лише окремі роботи, в яких тільки принагідно зверталася увага на деривати від тих чи інших прикметникових форм. Так, чеський лінгвіст Ф. Данеш [15, *488*] іменник chůdina розглядає як модифікацію субстантивованого прикметника chudí (називний відмінок множини). На можливість відкомпаративних утворень різного типу вказано у працях: 1, *138;* 3, *199—200;* 6, *107;* 14, *134;* 13, *40;* 9, *45;* 7, *66—70;* 4, *108*.

Щодо іменників української мови, мотивованих формою прикметника вищого ступеня порівняння, то вони можуть утворюватися як способом субстантивації (*Наш син у школу зранку ще побіг, зо мною попрощавшися прихильно, Як* ***старший*** *з* ***меншим***.— М. Рильський), так і морфологічним, що обіймає нечисленну групу відприкметникових іменників, мотивованих компаративами, оформленими від однорідних основ суфіксально та компаративами-суплетивами (рідше): *великий — більший — більшість; високий — вищий — вищість*. Однак в історичному процесі та чи інша форма компаратива може втрачати порівняльне значення [2, *180*]. Наприклад, з погляду сучасної мови іменник *першість* мотивується суплетивною формою прикметника вищого ступеня порівняння *(перший)* *, хоч ретро-

* Див.: *Самійленко С. П.* Суплетиви української мови.— Укр. мова в школі, 1979, № 2, с. 16. Пор. також статтю в одинадцятитомному «Словнику української мови»: *перший* —«який перевершує всіх інших в якому-небудь відношенні; найбільший, найкращий, найвидатніший і ін.» (табл. 6, с. 338), яка дає підстави го-

спективно маємо: *пьрвь* + *ьш(ий)* = *пьрвший*, компаратив з однорідною твірною основою.

Характерно, що іменниковій деривації підлягають переважно ті компаративи з однорідною твірною основою, які утворені за допомогою суфікса *-ш*: *товщий, товстіший*, де в кореляційні зв'язки з іменником може вступати лише перший компаратив *(товщина, товщінь)*.

Ми розглянемо іменники, утворені від форм вищого ступеня порівняння прикметника за допомогою різних суфіксів.

Відкомпаративні утворення на ***-ість. Більшість***.* Виражає абстрактно-кількісне поняття «більша частина, більша кількість кого-, чого-небудь» (*Іванов прощається з дружиною звичайно, як і більшість з простих людей, що йдуть на війну.* — О. Довженко). Утворення, семантично співвідносне лише з одним із багатьох значень прикметника (компаратива) *великий (більший)* — «значний кількістю, численний».

Вищість. Вживається у значенні «наявність кращих рис, якостей, перевага в чомусь порівняно з ким-небудь або чим-небудь» (*Тимко якусь мить дивився на Віктора з почуттям власної **вищості**.* — Ю. Збанацький). З п'яти значень *високий*, засвоєних компаративом *вищий*, лише два — «небуденний, значніший від звичайного, сповнений глибокого змісту» і «важливий, видатний, почесний» — передаються іменниковому деривату.

Кращість. Має абстраговане значення «наявність переважаючих ознак, рис». Слово фіксує «Українсько-російський словник» (далі.— УРС) [13, II, *394*]**, без прикладу, з російським відповідником *предпочтительность*.

Прикметники *гарний, добрий, хороший, красивий* (етимологічно саме останній послужив мотивуючим словом з однорідною основою — не суплетивно, на відміну від *гарний, добрий, хороший* — для сучасного *кращий)* передають по кілька значень компаратива, і ці значення, очевидно, потенційно можуть мати реалізацію (хай часткову) в абстрактному іменнику *кращість (сподіватися на **кращість** стосунків)*.

Луччість. Утворення на діалектній основі від вищого ступеня порівняння прикметника (суплетива) *лучший*, який виступає синонімом до компаратива-суплетива *кращий*.

Луччість (як і дериват *кращість)* має абстраговане значення «наявність переважаючих ознак, рис». Лексема фіксується тільки Лексичною картотекою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (далі — ЛК). *(Ідеал аристократства, вищості, **луччості** людської, не чужий се ідеал, як бачу, й нашому простонародному демосові.* — Г. Барвінок).

ворити про порядковий прикметник *перший* як форму вищого, найвищого ступеня порівняння (суплетивну) прикметників *другий, третій* і т. д.

* Слова і тлумачення їх, що подаються без паспортизації, взяті за «Словником української мови» (далі — СУМ).

** Тут і далі том позначаємо римською цифрою.

Меншість. Виступає з абстрактно-кількісним значенням «менша частина, кількість якогось цілого, певної групи» (*Біля цього, що таких, як ви, все ж таки* ***меншість****, і як дійде до того, то перетягнемо — ми!* — І. Вільде).

Мотивуючий прикметник вищого ступеня порівняння зберігає всі значення позитива *малий* плюс одне — «молодший, наймолодший за віком». В іменник же передається лише значення «невеликий кількісно, нечисленний».

Проте потенційно можна сподіватися на утворення з абстрагованим значенням «відсутність внутрішньої (розумової) глибини», «невисоке суспільне (службове) становище». Наприклад: *відчути свою* ***меншість*** *перед кимсь.*

Нижчість. Лексема, не зафіксована в жодному словнику української мови. Чотири приклади на вживання даного відкомпаратива знаходимо в ЛК — усі на позначення внутрішньої (розумової тощо) обмеженості (*Чулася такою дрібною й незначною перед нею, що й не находила слів на свою* ***нижчість.***— О. Кобилянська; *...відворотне відчуття непотрібності,* ***нижчості*** *навалилося на нього.*— П. Загребельний).

Словники не вказують і на співвідносне прикметникове значення — «який до певної міри внутрішньо обмежений», хоч воно засвідчене на основі конкретних прикладів і відповідно транспоноване в іменник ***нижчість*** (*А за кражу я тобі скажу: вона від* ***низької*** *свідомості людини.*— Г. Тютюнник); *Одягнений був негабато, скоріше бідно, але тримався з достоїнством і нічим не був* ***нижчий*** *тих, хто його частував, хоч то все були, видно, заможні люди.*— Г. Хоткевич).

Першість. Маємо такі значення слова: «перше місце в якому-небудь змаганні» (*Біля яблуні — взяте в чохол знамено, яке присуджено артілі за те, що вона виборола* ***першість*** *у змаганні.*— Г. Тютюнник); «наявність кращих рис, якостей, переваг, які ставлять кого-небудь чи що-небудь на перше місце» (*Комунізм — в цім наша* ***першість*** *й вищість, Гордість, що ми створюєм нове!* — І. Нехода); «становище того, хто зробив що-небудь першим, хто почав щось раніше від інших» (***Першість*** *нашої країни в справі завоювання космічного простору стала можливою завдяки величезним перевагам найпрогресивнішого радянського суспільного ладу.*— Комуніст України). Транспонуються відповідно три (з восьми) співвідносні значення компаратива *перший.*

Старшість. Слова не фіксують словники української мови. ЛК дає один приклад (*Іван Панкратович сказав, що ви родом з цих країв? — по паузі запитала Катря.— Рубежівський район,— відповів він, намагаючись одразу ж узяти такий тон, який би зрівняв їх у віці. Його* ***старшість*** *ставала йому все прикрішою, примічувала.*— Ю. Бедзик).

На основі контексту визначаємо значення відкомпаратива *старшість*: «перевага в літах; старший за віком». Однак з вужчого контексту (наприклад, останнє речення) можна було б говорити і

про значення «перевага за становищем (службовим, зокрема)». Тим більше, що ***старший*** як твірне слово має відповідно перше і друге співвідносні прикметникові значення *(Рахім любив сестру особливою, ніжною і глибокою любов'ю, якою люблять сироти старших сестер.* — З. Тулуб; *— Ти мені казав вчора, що капрал сварить більше вояків від капітана. Де ж це може бути? Адже капітан старший від капрала.*— Л. Мартович).

Відкомпаративні утворення на *-ин(а). Більшина.* ЛК подає приклади, де слово *більшина* має значення, аналогічне *більшість* (*Єпископ, а за ним більшина громади наближаються до Прісцілли та Руфіна.*— Леся Українка).

В іменник переводиться значення прикметника вищого ступеня порівняння, суплетива, *більший* — «численніший».

«Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка [8, I, *68*] (далі Сл. Грінч.) фіксує два значення відкомпаратива *більшина:* 1. Величина *; 2. Більшість. Утворення для сучасної літературної мови не характерне.

Меншина. Слово подає лише «Малорусько-німецький словник» Є. Желехівського і С. Недільського [5, I, *43—47*] (далі С. Л. Желех.) паралельно з ***меншість***, у значенні «менша частина, кількість якогось цілого, групи». Утворення не характерне для сучасної української літературної мови.

Першина. Виступає в значенні «що-небудь нове, перше в чиємусь житті; те, що робиться, трапляється вперше» (*Я. й раніш бував на зборах, це мені не першина.*— С. Воскрекасенко).

Старшина. Старійшина. Слово ***старшина*** вживається з наголосом на суфіксальному голосному і на флексії. У першому випадку маємо утворення з загальним значенням (збірним) «заможна привілейована верхівка суспільства» (***Старшина,*** *потоптавшись на снігу, простувала до хати, а козаки грілися на дворі, хто як умів.*— П. Панч). У другому — іменник з загальним значенням «офіційне звання (переважно військове)»; «керівна особа» (***Старшина*** *мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичною справою.*— О. Гончар; *Умер найстарший старшина.*— Т. Шевченко).

Що стосується слова ***старійшина,*** то в порівнянні з давньоруською**, в сучасній українській літературній мові воно значно звузило сферу вживання. УРС наводить два приклади, де дане слово виступає на позначення «глави общини в первісному суспільстві» та у виразі «Рада старійшин» [10, V, *490*].

Матеріали періодичної преси, відбиті в ЛК, засвідчили проте ще одне значення — «найстаріший, всіма шанований член якогось

---

* Тільки це значення дається в «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка (К., 1966, с. 55).

** Див.: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.., т. 3. СПб., 1910, с. 502—503, де іменник *старшинина* подано з такими значеннями: «старший», «начальник», «старійшина», «глава, старший», «вождь», «керівник», «пресвітер».

колективу» (*Минув рік відтоді, як пішов від нас* ***старійшина*** *української поезії, вчений і громадський, діяч, наш незабутній Максим Тадейович Рильський.*— Літ. Україна; *Кирило Пилипович —* ***старійшина*** *трудової династії цукровиків. Сорок років віддав він Жашківському цукрозаводу, де працював ковалем.*— Робітнича газета).

Це значення зафіксовано також і в СУМ. Компаратив *старіший*, який послужив основою для утворення ***старійшина,*** семантично контамінується зі ***старший*** *, і як наслідок — відповідне семантичне наповнення деривата (крім вказівки на значний вік містить повідомлення про певні переваги, авторитетність тої чи іншої особи).

Товщина. Товщиня. Слово ***товщина*** виступає в таких значеннях: «величина, розмір поперечного перерізу предмета, тіла; відстань у глибину від поверхні якоїсь маси до іншої маси або до якогось предмета» (*За кілька хвилин він вибрав трос потрібної йому* ***товщини*** *й довжини.*— М. Трублаїні; *Він тверезими очима і розважливими думками оцінював* ***товщину*** *важкого шару води над яхтою.*— В. Собко); «огрядність, повнота» (прикладу СУМ не дає). Це останнє значення («дуже товстий») Сл. Грінч. ілюструє таким прикладом: «Там височния, *товщиня* був покійний чумак» [8, IV, *199*].

Відкомпаративні утворення на ***-инк(а). Першинка.*** Вживається в значенні, що й ***першина*** *(Жбурнув окурок, сплюнув й додав: — Яким справиться скоро ... не* ***першинка!*** — М. Коцюбинський).

Товщинка. Лексему фіксує лише ЛК (у предметному значенні): *(Не можна не згадати про Панаса Карповича Саксаганського як про надзвичайного майстра гриму. Відповідно до характеру мінялось не тільки обличчя, а й уся постать — через різні наклейки, підкладки,* ***товщинки*** *тощо.*— Комуніст).

Відкомпаративні утворення на ***-інь. Товщінь.*** Слово подає лише Сл. Грінч. (з тлумаченням «товщина»): и «А морока його батькові! купив оце три деревині саме до міри, а третя — така ***товщінь,*** і руками не сягнеш» [8, IV, *271*].

Відкомпаративні утворення на ***-енств(о), -инств(о). Першенство.*** СУМ (з поміткою «рідко»): «Те саме, що першість».

Старшинство. «Першість у порівнянні з іншими за віком, становищем, званням і т. ін.» *(Музиченко ... тепер, коли поруч з ним був командир полку, коли, таким чином, його майорське* ***старшинство*** *перекривалося полковницьким* ***старшинством*** *Лажечникова, міг уже вимагати наказу від старшого командира.*— Л. Первомайський).

Утворення ж ***старшинство*** («посада, звання старшини»; збірн., дореволюц. «виборна особа, особа, що займала керівну посаду») оформлене не безпосередньо від *старший* (через *старшина*).

---

* *Старіший* і *старший* не завжди мали семантичну диференціацію, яка спостерігається між цими компаративами в сучасній українській літературній мові. Див., наприклад: Лексикон словенороський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука (К., 1961, с. 121): *старбшій: старшій.*

Відкомпаративні утворення на *-овик, -овизм* *. *Більшовик.* «Послідовник більшовизму, член більшовицької партії (первісно належний до очолюваної В. І. Леніним революційної більшості на II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії); комуніст» (*Іде по шляху перемог батьківщина Під прапором **більшовиків***».— М. Бажан).

Меншовик. «Послідовник меншовизму, член меншовицької партії» (*Ідіть на батьківщину! Бийте свою буржуазію і **меншовиків**-зрадників!* — О. Довженко).

Більшовизм. Меншовизм. Утворення, що відповідно позначають: «ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне, розроблені В. І. Леніним на основі досвіду боротьби російського і міжнародного робітничого класу»; «антимарксистська дрібнобуржуазна опортуністична течія в Російській соціал-демократичній робітничій партії (Більшовизм виразив пролетарську суть руху, меншовизм — його опортуністичне, міщанськи-інтелігентське крило».— В. І. Ленін).

Відкомпаративні утворення на *-ак, -ачк(а). Більшак* виступає в значенні «старший роками» [5, *30*].

Першак. «Початківець; новичок» [5, *629*].

Першачка. Сл. Желех. подає слово в такому значенні: «кобила (з першим лошам)» [5, *629*]. В інших лексикографічних джерелах сучасної української літературної мови ці утворення нами не помічені.

Відкомпаративне утворення на *-ій(а). Менчія.* Сл. Желех.: «менша частина від чогось». Тут же подано і ***менчій,*** компаратив до ***малий*** [5, *434*]. Слово не набуло поширення в сучасній українській літературній мові.

Таким чином, відкомпаративні іменники в українській мові можуть утворюватись за допомогою суфіксів ***-ість, -ин(а), -інь, -инств(о), -енство, -овик, -овизм- -ак, -ачк(а), -ій(а).***

База для утворення таких похідних досить обмежена. В іменникову транспозицію вступають усього десять прикметникових основ. Причому, переводяться в іменник лише окремі значення прикметників.

Слід зауважити, що саме від компаративів, які в своїй основі мають якісно-кількісну характеристику, спостерігаємо найбільше полісуфіксальних утворень (*більший — більшість, більшина,*

---

* Оформлені в російській мові за допомогою похідних суфіксів *-евик, -евизм,* іменники *більшовик, меншовик, більшевизм, меншевизм* поширилися з незначними фонетичними змінами в усіх слов'янських мовах. Дослідники вказують на утворення *більшовик, більшовизм, меншовик, меншовизм* як на паралельні відкомпаративні деривати, зазначаючи також, що на початку XX ст. поряд з ними в російській мові мали місце і *большевист, меншевист,* які нині не спостерігаються зовсім (Див.: *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1975, с. 52—53, с. 262; *Цыганенко Г. П.* Состав слова и орфография русского языка.— Рус. яз. в школе, 1969, № 5, с. 35).

більшовик, більшовизм, більшак; перший — першість, першина, першинка, першенство, першак, першачка).

Лише два компаративи *(кращий, луччий)* переносять в іменник власне якісну ознаку, яка реалізується в абстрактних утвореннях з одним суфіксом ***-ість.***

Форми прикметника вищого ступеня порівняння з семантичною ознакою величини, розміру *(вищий, нижчий)* передають іменниковому кореляту з суфіксом ***-ість*** тільки переносне значення.

Більшість же прикметників транспонують в іменник пряме значення (окремі паралельно також і переносне).

При транспозиції «компаратив — іменник» спостерігаємо утворення з якісно новою значеннєвою характеристикою, яка зовсім не була властива компаративу *(більшовик, більшовизм).*

У плані семантичному деривати-відкомпаративи можна класифікувати так: 1) абстрактні утворення — а) утворення на позначення абстрагованої кількості *(більшість)*; б) утворення якісно-оціночні, характеристичні *(кращість)*; в) утворення на позначення суспільно-політичних понять *(більшовизм)*; 2) утворення з конкретним значенням істот, предметів *(старшина).*

Найбільш поширеними є деривати для вираження абстрактних понять (зокрема, на ***-ість***). Значно звузили сферу вживання в сучасній українській літературній мові іменники на ***-ин(а).***

Окремі утворення, як, наприклад, ті, що взяті з Сл. Желех., взагалі не фіксуються в джерелах сучасної української літературної мови радянського часу.

Структурна схема «прикметник вищого ступеня порівняння + іменник» передбачає також творення нових, раніше не відомих слів, художніх оказіоналізмів.

1. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка. М., 1959. 2. *Булахаў Г. М.* Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. Мінск, 1973. 3. *Виноградов В. В.* Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии.— В кн.: *Виноградов В. В.* Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975. 4. *Грещук В. В.* Словообразовательная и лексикосемантическая структура украинских дсадъективов на ***-ість, -ство, -ота, -ина, -изна.*** Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Львов, 1978. 5. *Желехівський Є., Неділський С.* Малорусько-німецький словник, т. 1—2. Львів, 1886. 6. *Ковалик І. І.* Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами, ч. 1. Львів, 1958. 7. *Коробчинська Л. А.* Особливості семантики відприкметникових дієслів.— Мовознавство, 1967, № 2. 8. Словарь украинской мови / За ред. Б. Грінченка, т. 1—4. К., 1958—1959. 9. *Середа Ф. Я.* Розмежування активних дієприкметників і прикметників на ***-учий, -ачий.***— Мовознавство, 1974, № 4. 10. Українсько-російський словник, т. 1—6. К., 1953—1963. 11. *Улуханов И. С.* Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. М., 1977. 12. *Улуханов И. С.* Слова, мотивированные компаративом.— Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы респ. науч. конф. Самарканд, 1972. 13. *Юрчук Л. А.* Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові. К., 1959. 14. *Sieckowski Andrzej.* Struktura slowotwórcza przymiotnikow czeskich i polskich. Studium porownawcze. Wrocław, 1957. 15. *Daneš František.* Jména hromadná a jména jednotlivin.— Tvoreni slov v čestině. Praha, 1967.

Подана до редколегії 19.03.81

М. Ф. КОБИЛЯНСЬКА, в. о. доц.,
Чернівецький університет

КЕРУВАННЯ ОРУДНИМ ВІДМІНКОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

(На матеріалі творів письменників першої половини і 60—70-х років другої половини XIX ст.)

Функціональні особливості орудного відмінка описані у ряді досліджень російських та українських лінгвістів (О. Х. Востокова [4], О. О. Потебні [12], О. О. Шахматова [21], О. М. Пєшковського [11], Ф. І. Буслаєва [3], Л. А. Булаховського [2] та ін.). Праці вчених становлять інтерес у плані виявлення лексико-семантичних груп дієслів, які мають властивість поєднуватися з орудним відмінком імені. Групи дієслів, за якими закріпилась здатність сполучатися з орудним відмінком, широко функціонують у мові творів українських письменників першої половини і 60—70-х років другої половини XIX ст. Це дієслова із значенням клопотання, тужіння, тішення, подиву, кепкування, керування, одруження, мовлення тощо.

Керування дієслів зазначених лексико-семантичних груп залежить від лексико-граматичних особливостей керуючого слова, а також від значення словосполучення у цілому. Орудним відмінком імені, як зазначав О. О. Шахматов, виражається назва особи чи предмета, охоплена дією дієслівної ознаки [21, *336*].

Дієслова клопотання *(клопотатися, журитися, турбуватися, бідкатися* і под.) у значенні «виявляти тривогу, турботу про кого-, що-небудь» передають певний внутрішній психологічний стан. Цим лексичним значенням дієслів передбачається форма об'єкта, яка у свою чергу обмежує значення дієслова, семантично його завершує. Функцію об'єкта при цих дієсловах виконують іменники (займенники) на позначення назв осіб, предметів та абстрактних понять, які є джерелом певного почуття чи переживання. Напр.: *А що **хазяйствечком** будеш **клопотатись**, того не бійся: робитимеш не для кого, як для себе; любо буде й поклопотатись* (Марко Вовчок); — *Лиш ти **тим не журися**, брате!* (Ю. Федькович).

У словосполученнях типу *журитися ким-чим* зв'язок дієслова з іменем зумовлюється лексико-граматичними особливостями керуючого слова. Граматичною ознакою цих дієслів є їх неперехідність.

Є. К. Тимченко у конструкціях такого типу вбачає значення причини. Так, він вважає, що «інструменталь від того, чим справляють душевний стан, усвідомлюється як причина того стану» [18, *69*]. Повторюючи цю думку, автори «Курсу сучасної української літературної мови» стверджують, що вживання такого орудного рідкісне і архаїчне, а саме значення причини в ньому відчувається нечітко [18, *80*]. Цей висновок підтверджують матеріали досліджуваних тво-

рів. Щодо кількісного вираження, то звороти з орудним відмінком складають приблизно 15%. Вони послідовно замінюються прийменниковими конструкціями, зокрема знахідним відмінком з прийменниками ***про*** і ***за,*** орудним відмінком з прийменником ***за*** і місцевим відмінком з прийменниками ***о (об)*** і ***по.***

Процес заміни безприйменникового орудного відмінка прийменниковими зворотами пояснюється тими змінами, які відбулися у семантиці дієслів клопотання. Так, дієслово *журитися* керувало орудним відмінком тоді, коли ним передавалось значення засобу дії. Із втратою цього значення втрачається і форма його передачі [9, *287*]. Дієслово *журитися* набуває значення предмета думки чи почуття, яке в українській мові виражається прийменниковими конструкціями. Серед усіх прийменникових зворотів, які замінюють орудний відмінок, найбільш продуктивною виявилась конструкція ***про*** + знахідний відмінок. Ця конструкція передає значення деліберативного об'єкта. Наприклад: — *Іваночку, брате, А ти журивсь* ***про доленьку*** — *От видиш і доля* (Ю. Федькович); *Ти, голубочко,* ***про ваше нещастячко не журись...*** (М. Старицький).

Сполучення ***про*** + знахідний відмінок в досліджуваних матеріалах складає 70,5%. Знахідний відмінок з прийменником ***про*** при дієсловах зазначеної семантики, як свідчать словники [17, II, *548*, IV, *189;* 19, VI, *125*] *, є нормативним і в сучасній українській літературній мові.

Паралельно з конструкцією ***про*** + знахідний відмінок при дієсловах клопотання трапляються звороти знахідного відмінка з прийменником ***за*** та місцевого відмінка з прийменниками ***о (об)*** і ***по.*** Напр.: *А* ***за дорогу не турбуйся*** (І. Котляревський); *А* ***за Марусю не журись...*** (Ю: Федькович); — *Ти знаєш мене, Галю, то і* ***не журися ні об чім*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *...Я і нічого не знаю і усе знаю; і хто і* ***по чому журиться*** (Г. Квітка-Основ'яненко).

Конструкція ***за*** + знахідний відмінок є факультативним еквівалентом конструкції ***про*** + знахідний відмінок. Що ж до конструкцій ***о (об)*** + місцевий та ***по*** + місцевий, то у досліджуваних творах вони використовуються із стилістичною метою. Наявність цих конструкцій не являється необхідною, вони, як вказує Н. Ю. Шведова, не збагачують мову, а лише ускладнюють систему словосполучень [22, *64*].

З формою орудного відмінка з прийменником ***за*** дієслова клопотання сполучаються для передачі значення «сумувати, тужити через відсутність або втрату кого-небудь». Сполучення ***за*** + орудний відмінок при цих дієсловах вказує на предмет чи особу, яка є об'єктом турботи. Напр.: *...Брат ваш дуже* ***за вами журиться*** (Марко Вовчок); *Найбільш журивсь* ***за ним*** *Наум* (Г.Квітка-Основ'яненко).

Таким чином, дієслова клопотання мають здатність сполучатися з різними відмінковими і прийменниково-відмінковими формами, що зумовлюється характером відношень, які виникають між компо-

* Тут і далі римською цифрою позначаємо том.

нентами словосполучень та лексичним значенням дієслів: із зміною лексичного значення змінюється і форма керування.

Семантично близькими до дієслів клопотання виступають дієслова із значенням тужіння *(тужити, сумувати, скучати, плакати, побиватися, голосити, горювати* тощо). Для реалізації свого основного значення «тужити, сумувати через відсутність або втрату кого-небудь» ці дієслова вимагають об'єкта у формі орудного відмінка з прийменником ***за***. Сполучення ***за*** + орудний відмінок вказує на предмет чи особу, яка є об'єктом туги, суму, плачу. Функцію об'єкта виконують переважно іменники (займенники) — назви осіб (істот). Напр.: *Як* ***плакала за дітками*** *старенькая мати* (Т. Шевченко); *Жінка його* ***горювала за ним***... (Марко Вовчок); *...Вже ніхто так за ним не* ***побивався,*** *як Штефан, аж зажурився, сердешний* (Ю. Федькович). Зрідка у функції об'єкта виступають іменники на позначення абстрактних понять. Напр.: ***Плакали*** *і молоді очі за ним (Андрійком),* ***за*** *його гарною* ***вродою*** (Марко Вовчок); *І тут же обіцявся служити щиро і* ***за*** *хазяйським* ***добром вбиватись*** *більш, чим за своїм* (Г. Квітка-Основ'яненко). Форма орудного відмінка з прийменником ***за*** у зазначених словосполученнях зумовлюється лексико-граматичними особливостями дієслова.

Поряд з основною формою керування при дієсловах тужіння подекуди використовуються й інші прийменниково-відмінкові форми, зокрема ***по*** + місцевий відмінок та ***о (об)*** + місцевий відмінок.

Ці конструкції, як зазначає І. І. Слинько, ще у мові старо-українського періоду виявляли явні ознаки занепаду [14, *174*]. У мові досліджуваних творів вони трапляються переважно при дієсловах *плакати, ридати, сумувати, убиватися.* Напр.: *І панотець, і я журилися,* ***вбивалися по тобі...*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ніхто* ***не заплаче по білому тілу,*** *по бурлацькому* (Т. Шевченко); ***О смерті*** *князя всі* ***ридали*** (І. Котляревський); *Тільки* ***не об тім сумує*** *дівка* ***під вікном*** (Є. Гребінка). Керування такого типу у мові творів українських письменників досліджуваного періоду рілкісне. Щодо кількісного вираження, то конструкція ***по*** + місцевий відмінок складає 11,4%, а ***о (об)*** + місцевий відмінок — 19,3%.

З позначкою «рідковживана» чи «розмовна» фіксують ці конструкції і словники української мови [13, I, *254*, II, *459*, III, *486;* 19, III, *441*, V, *367*, VI, *119;* 17, I, *304*, IV, *293*].

Таким чином, на підставі даних досліджуваних творів та словників можна зробити висновок про те, що основним засобом вираження об'єктних відношень при дієсловах тужіння є конструкція ***за*** + орудний відмінок. Процент вживаності таких конструкцій у мові творів українських письменників першої половини і 60—70-х років другої половини XIX ст. складає 69,3%. Керування орудним відмінком з прийменником ***за*** при дієсловах тужіння є нормативним у сучасній українській мові.

Керування орудним відмінком характерне і для дієслів, що позначають радість чи подив (*тішитися, радуватися, пишатися,*

дивуватися, милуватися, любуватися, чудуватися і т. п.). Основне лексичне значення цих дієслів — «виявляти радість, захоплення, подив». Формою орудного відмінка позначається предмет чи особа, яка є об'єктом радості чи подиву. Напр.: ***Пишалася синами мати, Синами вольними...*** (Т. Шевченко); *Надивлялась,* ***любувалась Дочкою своєю*** (Т. Шевченко); *Як же він мене* ***потішив добрим словом*** *і розвів мою тугу...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Еней* ***побідой утішався*** (І. Котляревський); *Чоботи розглядали,* ***чобітьми любувались...*** (Марко Вовчок); *Не може* ***намилуватись*** *такою милою* ***дитиною*** (Ю. Федькович).

У словосполученнях типу «пишатися синами» форма орудного відмінка передбачається лексико-граматичними особливостями дієслова. При деяких дієсловах цієї семантичної групи у мові досліджуваних творів трапляються і прийменникові конструкції. Зокрема, дієслово «дивуватися» має властивість сполучатися з формою родового відмінка з прийменником ***з*** та знахідного з прийменником ***на***. Напр.: *І кайзаки не минають дерева святого. На долину заїжджають,* ***Дивуються з його*** (Т. Шевченко); ***Не дивуйтеся, дівчата, На старі козачі щирі сльози*** (Т. Шевченко). Прийменникові конструкції при дієсловах зазначеної семантики характерні і для білоруської мови. Так, А. І. Наркевич фіксує їх при дієсловах «любоваца», «радоваца», «дзівіцца» [10, *236*].

Докладно подають керування при дієсловах, що позначають подив, словники української мови. Однак форма орудного відмінка при дієсловах *пишатися, милуватися* вважається основною, а прийменникові конструкції — застарілими [13, III, *85;* 19, V, *9*]. Відповідно до норм сучасної української літературної мови «Словник української мови» [17, IV, *565; 707*] при дієсловах *любуватися, милуватися* форми орудного відмінка без прийменника, родового з прийменником ***з*** та знахідного з прийменником ***на*** подає як рівноправні. Що стосується дієслова *пишатися*, то при ньому закріпилась тільки форма орудного безприйменникового відмінка [див.: 13, I, *254, 640,* III, *85;* 19, III, *349—350*; 17, IV, *707,* VI, *372—373*].

Вживання тієї чи іншої відмінкової форми при дієсловах, що позначають радість та подив, залежить від семантики як головного, так і залежного компонента. Так, дієслово *милуватися* у значенні «виявляти захоплення» сполучається з формою орудного відмінка *(милуватися дитиною),* а в значенні «дивитися на кого-, що-небудь, відчуваючи приємність» може поєднуватися і з прийменниковими зворотами *(милуватися на море, милуватися з квітів).*

Вибір відмінкової чи відмінково-прийменникової форми у певній мірі зумовлюється і семантикою залежного компонента. Так, наприклад, дієслово *радіти («радуватися»)* з орудним відмінком сполучається переважно тоді, коли залежний іменник означає назви осіб *(радуватися дитиною).* Прийменникова конструкція ***з*** + родовий відмінок поширюється здебільшого на назви абстрактних понять *(радуватися з успіхів).*

У мові творів українських письменників першої половини і 60—70-х років другої половини XIX ст. орудний відмінок без прийменника зрідка використовується при дієсловах глузування *(знущатися, кепкувати, гнущатися)*. Функцію об'єкта, на який переходить дія дієслівної ознаки, виконують, головним чином, іменники — назви осіб. Напр.: *Кохайтеся ж, чорнобриві, та не з москалями, Бо москалі — чужі люде, **Знущаються з вами*** (Т. Шевченко); — *Скажи, що чуло, що казало твоє серце, коли **тобою кепкували*** (Т. Шевченко); — *Будьте мені батеньком рідненьким! **Не гнущайтесь бідним сиротою!*** (Г. Квітка-Основ'яненко).

Конструкції орудного відмінка при дієсловах глузування виникли, очевидно, за аналогією до конструкції типу «*гордувати* ким, чим». Вживаючись у значенні «ставитись до кого-небудь зневажливо, зверхньо», це дієслово вимагає об'єкта (переважно іменника — назви особи) у формі орудного відмінка. Напр.: —*Він **нами гордує**,— обіжались інші дівчата* (Марко Вовчок); *Титарівна — Немирівна **Людьми гордувала...*** (Т. Шевченко).

Конструкції орудного безприйменникового відмінка при дієсловах глузування у мові досліджуваного періоду займають незначне місце (2,1%), вони послідовно замінюються прийменниковими сполученнями, зокрема *з* + родовий і ***над*** + орудний відмінки. Ці прийменникові конструкції є нормативними і в сучасній українській літературній мові.

Здатність поєднуватися з орудним відмінком імені мають дієслова керування *(керувати, верховодити, управляти, орудувати, правити, командувати)*. Розглядаючи дієслова такого типу, Є. К. Тимченко вказував, що «інструменталь при перехідних дієсловах з'явився на місці акузативу, він у цьому випадку не є предметом чинності, як акузатив, а його знаряддям, тобто способом вияву чинності» [18, *55*]. Ці дієслова в сучасній українській мові сполучаються тільки з орудним відмінком, але, як зауважує дослідник, «при них треба догадуватися первісного акузативу» [18, *62*]. Такі дієслова керують переважно орудним відмінком. Об'єктом при них виступають іменники різних лексико-семантичних груп. Напр.: *Я тут **водою управляю*** (І. Котляревський); *Пливуть собі, співаючи, Море **вітер чує**; Попереду Гамалія **Байдаком керує*** (Т. Шевченко); *Який же то казак **править човном?*** (Марко Вовчок); *Я хочу сам **усім командувати*** (Г. Квітка-Основ'яненко); ***Парубками** я маю сам **орудувати*** (Ю. Федькович).

У сполученнях типу *правити човном* дієслово з іменем пов'язане сильним керуванням [5, *492*]: цей зв'язок зумовлений лексико-граматичними особливостями керуючого дієслова.

Зрідка при дієсловах зазначеної семантики трапляється знахідний відмінок, який був досить поширений у пам'ятках староукраїнської книжної мови [15, *128*]. У досліджуваних творах він виявлений лише при дієслові *правити*. Напр.: *А **коні правив** машталіp* (І. Котляревський); *Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович Безрукий Та унтер п'яний Долгорукий **Украйну правили*** (Т. Шев-

ченко). Конструкції такого типу сучасній українській мові не властиві; у мові творів художньої літератури вони є залишками стародавнього слововживання.

Орудним відмінком без прийменника у давньоруській мові керували дієслова на позначення одруження. Орудний відмінок при дієслові «оженити» означав особу жіночого роду, з якою одружуються. О. О. Потебня вважав такий відмінок орудним знаряддя, пояснюючи це тим, що колись у первісні часи дієслово *женити (оженитися)* означало «постачати жінкою» [12, *448*].

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, орудний при дієслові *оженити,* як зазначає О. П. Безпалько, не зберігся, бо вже давньоруська мова в таких випадках іноді користувалася іншими засобами [1, *432*).

У мові творів досліджуваного періоду дієслова, що позначають одруження, керують переважно орудним відмінком з прийменником ***з***. Це пояснюється лексико-граматичними особливостями дієслів. Основне лексичне значення дієслів цієї семантичної групи — виражати взаємну дію. А таке значення дієслів у сучасній українській мові реалізується за допомогою орудного відмінка з прийменником *з*.

Найбільш поширеним дієсловом для позначення одруження є дієслово *женитися (оженитися)*. Напр.: *Як не миром, то війною, А женюсь з тобою* (С. Руданський); *Він претці ж мій заручений і гадає женитись з тою там красною* ***книгинею*** *у замку* (Ю. Федькович). ***Оженився*** *він з* ***Оксаною*** (Марко Вовчок).

Для позначення одруження використовуються й інші дієслова, семантично споріднені з дієсловом *женитися*. Це такі, як *одружитися, побратися, повднатися, заручитися, засвататися,* а також дієслова, що позначають акт одруження *(вінчатися, повінчатися, брати (шлюб)*. Напр.: *Козак згодився, посватав Химу та й* ***одружився з нею*** (Марко Вовчок); *Полюбилась би я,* ***Одружилась*** *би я з чорнобривим* ***сиротою*** *— Та не воля моя* (Т. Шевченко); *От ми й* ***спарували*** *Вас з* ***Яриною*** *докупи...* (Т. Шевченко); *А се вчора ізнов вже* ***засваталася з якимсь шинкарем!*** (Марко Вовчок); *Мабуть, вже перечула, що таке, або вже то заподіяно так було: з другим* ***парубком*** *дівчина* ***повінчалася*** (Марко Вовчок); *Далі, буцімто й добрий, і каже, що ходив, каже, він до попа, щоб Оксану* ***з копитаном вінчать...*** (Г. Квітка-Основ'яненко) тощо.

Крім орудного відмінка з прийменником ***з,*** дієслова одруження мають властивість сполучатися з формою ***на*** + місцевий відмінок. Конструкції такого типу особливо характерні для мови творів І. Котляревського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Руданського та Т. Шевченка. Напр.: *Недавно* ***на другій оженився,*** *Та бач, в рахунку помилився. Із жару в полум'я попав* (І. Котляревський); *Хтось разом* ***оженивсь на трьох жінках...*** (Є. Гребінка); *От майор і* ***оженився на панночці*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *Та я змалку* ***оженився На*** *багатій* ***удові*** (С. Руданський); *Треба* ***одружитись*** *Хоча б* ***на*** *чортовій* ***сестрі!*** (Т. Шевченко).

Конструкції ***на*** + місцевий відмінок в українській мові є спадщиною давньоруської мови, яку, як основну для вираження об'єкта при дієсловах одруження, успадкувала російська мова. Використання цієї конструкції письменниками першої половини і 60—70-х років XIX ст. підтримується впливом російської мови. Крім того, значний вплив на розповсюдження цієї конструкції при дієсловах зазначеної семантики мають і центральні говори української мови, для яких сполучення ***на*** + місцевий відмінок є звичайним.

Цікаві думки про функціонування конструкцій ***з*** + орудний та ***на*** + місцевий відмінки при дієсловах одруження висловив І. І. Слинько. Раніше, пише він, конструкція з прийменником ***на*** виступала не рідше від конструкції з прийменником ***з***. Але згодом, особливо на початку XIX ст., з уведенням суворіших літературних норм, її почали витісняти з писемної мови [14, *184*]. Аналіз мови українських письменників підтверджує цей висновок. Конструкція орудного відмінка з прийменником ***з*** є основною формою керування при дієсловах одруження. Щодо кількісних підрахунків, то вона звично переважає над конструкцією ***на*** + місцевий відмінок (процентне співвідношення 75,9—24,1). Однак у сучасній українській літературній мові, як свідчать словники, все більшого поширення набуває конструкція місцевого відмінка з прийменником ***на***. Форма орудного відмінка з прийменником ***з*** при дієсловах одруження, зокрема при дієслові *женитися (оженитися)*, фіксується як рідковживана [17, II, *519;* V, *646*].

Властивість поєднуватися з орудним безприйменниковим відмінком мають дієслова мовлення *(говорити, мовити, казати, верещати, дзенькати)*, а також близькі їм за значенням *(писати, компонувати, друкувати)*. Семантичне коло імен, що виконують роль залежного компонента при цих дієсловах, обмежене. Це переважно іменники типу *мова, язик*. Напр.: *Мало того, вони лічать мене годним прокльону і заказують мені* ***говорити*** *з ними моєю рідною* ***мовою*** (С. Руданський).

Поряд з формою орудного відмінка у мові творів українських письменників використовуються й інші граматичні засоби, зокрема конструкція ***на*** + місцевий відмінок і прислівники. Напр.: *Елькан* ***джеркоче на всіх язиках,*** *як і перше...* (Т. Шевченко); *...Один* ***балакає на сотні язиках*** (Є. Гребінка); *— От і наші панночки —* ***на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій*** (Марко Вовчок).

Керування дієслів мовлення різними граматичними формами фіксують словники української мови [16, II, *437;* 13, I, *248;* 17, II, *100,* IV, *768,* VI, *361*].

Для мови творів українських письменників досліджуваного періоду, як показують спостереження, більш характерним при дієсловах мовлення є вживання не відмінкових форм, а прислівників.

Таким чином, аналіз мови творів українських письменників першої половини і 60—70-х років другої половини XIX ст. показує, що у цей період керування орудним відмінком було вільнішим, ніж у пізніші часи (кінець XIX ст., XX ст.). Про це свідчить наявність

у досліджуваних творах орудного відмінка при дієсловах глузування і клопотання, які в сучасній українській літературній мові послідовно замінюються відповідними прийменниковими конструкціями.

1. *Безпалько О. П.* та ін. Історична граматика української мови. К., 1957. 2. *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка, т. 2. К., 1953. 3. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка. М., 1959. 4. *Востоков А. Х.* Русская грамматика. СПб., 1839. 5. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. 6. *Кишенько М. Г.* Специфические конструкции с приглагольным управлением в современном украинском литературном языке в сопоставлении с русским языком. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. К., 1963. 7. *Кишенько М. Г.* Із спостережень над конструкціями з придієслівним керуванням.— Укр. мова і література в школі, 1963, № 4. 8. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського, т. 2. К., 1951. 9. *Ломтев Т. П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956. 10. *Наркевіч А. І.* Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісание). Минск, 1972. 11. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении, 7-е изд. М., 1956. 12. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958. 13. Русско-украинский словарь. В 3-х т. К., 1968. 14. *Слинько І. І.* Історичний синтаксис української мови. К., 1973. 15. *Слинько І. І.* Історія знахідного володіння, управління і керівництва в українській мові.— Науковий щорічник за 1958 рік. Чернівці, 1960. 16. Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка. К., 1907—1909. 17. Словник української мови, т. 1—10. К., 1970—1979. 18. *Тимченко Є. К.* Вокатив і інструменталь в українській мові. К., 1926. 19. Українсько-російський словник. У 6-ти т. К., 1960—1963. 20. *Чак Є. Д.* Складні випадки українського словоживання. К., 1965. 21. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка (учение о предложении и о словосочетаниях). Вып. 1. Л., 1925. 22. *Шведова Н. Ю.* Активные процессы в современном русском синтаксисе. Словосочетание. М., 1966.

Подана до редколегії 23.04.81

Н. В. ГУЙВАНЮК, ст. викл.,
Чернівецький університет

РОДОВИЙ ПРИНАЛЕЖНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Родовий відмінок одержав таку назву від того, що означав найчастіше рід, приналежність, походження. Він «відрізняється від інших непрямих відмінків тим, що значна частина його синтаксичних функцій пов'язана з уживанням в ролі залежного члена при ведучих іменних членах» [14, *77*]. У присубстантивному вживанні родовий відмінок передає досить часто означальне, «прикметникове», значення, що визнають як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці.

Вивчення синтаксичних значень родового присубстантивного відмінка, за допомогою якого, як вважають учені, виражаються «більш складні, тонкі й різноманітні властивості, характерні ознаки, ніж за допомогою прикметника» [6, *140*], має свою історію. Цим питанням займалися такі провідні російські та українські вчені, як О. Х. Востоков, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, О. М. Пєшковський, О. О. Шахматов, Є. К. Тимченко, В. О. Богородицький,

В. В. Виноградов, І. Г. Чередниченко та інші. У наш час синтаксичні значення відмінків стали предметом багатьох спеціальних досліджень *.

Здавна у поглядах мовознавців на визначення функцій родового присубстантивного відмінка намітилося дві тенденції: інтеграційна (значення родового відмінка при врахуванні якоїсь однієї спільної семантико-граматичної ознаки зводяться до двох-трьох) і диференційна (значення відмінка розмежовуються на велику кількість функціональних різновидів). Незважаючи на численну кількість праць, в яких розглядається родовий відмінок з точки зору його значень, у них відсутня єдина класифікація. Важко точно визначити кількість функціональних різновидів родового відмінка, їх структурно-семантичні особливості та взаємовідношення тощо. В теоретичних розробках мовознавців, як констатує В. В. Моренець, «спостерігаємо чимало непослідовностей, суб'єктивних моментів, відсутність уваги до семантико-морфологічних відносин елементів словосполучення з родовим присубстантивним, недооцінку фразеологічного характеру деяких словосполучень» [10, *91*]. Очевидно, причина недостатньо чіткого розмежування значень родового присубстантивного відмінка пояснюється складністю граматичної природи категорії відмінка взагалі: з одного боку, він створює відповідну морфологічну категорію іменника, а з другого — органічно входить у синтаксичну будову мови. Як слушно зауважує Й. Ф. Андерш, «у переважній більшості граматик і спеціальних досліджень відмінків до уваги береться лише друга сторона їх природи — синтаксична і зовсім нехтується їх морфологічна суть. При цьому часто подається лише простий перелік значень і функцій того чи іншого відмінка без їх належної ієрархізації і без врахування функціональних зв'язків даного відмінка з іншими відмінками та синтаксичними елементами» [1, *3*].

Серед функціональних різновидів родового присубстантивного відмінка вчені виділяють так званий родовий приналежності, який паралельно з присвійними прикметниками та деякими іншими синтаксичними конструкціями бере участь у передачі посесивних відношень, тобто відношень власності, приналежності (*книга брата, будинок сусіда, портфель товариша* і под.). Потрібно відзначити, що на родовий приналежності, як і на родовий присубстантивний в цілому, також немає єдиного погляду. Одні вчені характеризують цю синтаксичну конструкцію «за ознакою належності», не диференціюючи на функціональні різновиди, інші виділяють від двох-трьох до 23 типів посесивного значення **.

Так, зокрема у монографії «Сучасна українська літературна мова» зазначається, що посесивна функція родового відмінка «полягає

* Див., наприклад, праці українських мовознавців І. Р. Вихованця [7], Й. Ф. Андерша [1], М. М. Богдана [3, 4] та ін.

** Див. праці В. І. Чуглова [16], В. К. Чернецького [15], А. І. Наркевича [11], В. М. Немченко [12] та інші, що містять класифікації посесивних конструкцій.

в оформленні назви предмета, якому належить предмет, позначений ведучим членом. Наприклад: *кабінет директора, блокнот агітатора, палітра художника, слово піонера, успіхи трудівників, розмір стола»* [14, *77*].

Заслуговує на увагу семантико-граматична характеристика родового приналежності, здійснена М. М. Богданом. Аналізуючи значення і функції родового присубстантивного відмінка, М. М. Богдан виділяє і родовий приналежності, диференціюючи його на такі різновиди: 1) словосполучення, в яких виражається органічна, фізична належність *(обличчя матері);* 2) словосполучення, в яких виражається особиста юридична належність певного предмета особі *(конспект студента);* 3) словосполучення, в яких виражається відтінок належності особі певних психічних властивостей, процесів, явищ, які свідчать про стан людини *(увага слухачів);* 4) словосполучення, в яких головне слово лише вказує на особу, яку воно представляє *(статуя Венери, силует заводів)*. Окремо від родового приналежності М. М. Богдан виділяє словосполучення типу *ад'ютант генерала, товариш брата* як родовий відношення; *праця лікаря* поруч із *хід змагання* як родовий суб'єкта; *активність комсомольця, мужність першопрохідників* як родовий носія ознаки тощо [3, *37—44*]. На наш погляд, у такій диференціації значень родового присубстантивного відмінка є певні неточності (пор.: *увага слухачів* — родовий приналежності, а *мужність першопрохідників* — родовий носія ознаки; *конспект студента* — юридична належність, а *праця лікаря* — родовий суб'єкта і под.).

Граматичним значенням будь-якої синтаксичної конструкції, за визначенням Н. Ю. Шведової, є «закладене у самій її формальній побудові відношення до референта», під яким розуміються категорії мислення найабстрактнішого плану, різноманітні зв'язки та відношення об'єктивної дійсності [17, *108*]. Встановлюючи значення синтаксичної конструкції, слід враховувати такі основні її структурно-семантичні особливості: 1) лексичне наповнення компонентів, що входять до її складу; 2) їх семантико-граматичні особливості (назва істоти чи предмета, власна чи загальна назва, конкретність чи абстрактність семантики тощо); 3) морфологічну їх природу, співвіднесеність головного компонента словосполучення з іншими частинами мови; 4) наявність прийменника при відмінковій формі залежного імені; 5) контекстуальне оточнення синтаксичної конструкції в ширшому граматичному контексті, зокрема в реченні; 6) функціональне співвідношення залежного компонента з іншими мовними засобами вираження того чи іншого значення.

Отже, визначаючи посесивну функцію родового відмінка, слід враховувати, насамперед, його лексичну семантику, адже присвійні відношення можуть стосуватися у прямому розумінні лише особи, рідше — живої істоти взагалі. Що ж до неживих предметів, то приналежність їм певних понять чи предметів може виражатися лише в специфічних випадках літературного вживання (за умови персоніфікації: *Вітер віє, віє, мліє, Навіває срібні сни, Навіває злотні*

мрії. Чеше ***кучері Весни*** (О. Олесь); *Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає* ***розмову вітру*** (М. Коцюбинський); *Дивлюсь — з лози іде Різак; Його мале й велике знає:* ***Сокири*** *нашої* ***своїх*** (Л. Глібов). Отже, не слід ототожнювати значення таких конструкцій, як, наприклад, *слово піонера* і *розмір стола; праця лікаря* і *хід змагання, статуя Венери* і *силует заводів.*

Важливим критерієм у визначенні типу відношень між компонентами словосполучення є також словотворча й значеннєва співвіднесеність головного компонента з іншими частинами мови — дієсловами, прикметниками тощо *(праця лікаря* — лікар працює; *мужність першопрохідників* — першопрохідники мужні). Однак, на наш погляд, морфологічна співвіднесеність іменника з іншими частинами мови не може бути єдиним критерієм у розмежуванні значень родового присубстантивного: *увага слухачів* — родовий приналежності і *мужність першопрохідників* — родовий носія ознаки, адже і в першому і в другому випадках виражається як значення носія ознаки, так і належність характерної ознаки, властивості певній групі осіб, тобто вони за значенням ідентичні. Часто буває важко визначити співвіднесеність іменника з тією чи іншою частиною мови, а також встановити, наскільки тісний, а то й зовсім втрачений зв'язок іменника з ними.

При встановленні кола значень родового приналежності слід враховувати і його функціональні зв'язки з іншими засобами вираження посесивного значення і насамперед з присвійними прикметниками, що вживаються паралельно з родовим відмінком у сучасній українській літературній мові з метою передачі посесивних відношень між предметом володіння і особою-власником.

Враховуючи основні чинники, що формують граматичне значення синтаксичної конструкції, ми вважаємо, що під родовим приналежності слід розуміти такі сполучення з родовим відмінком у ролі залежного компонента, які виражають присвійні відношення між особою (чи істотою взагалі) і конкретним предметом *(книга батька)*, а також певні відношення між людьми *(сестра Марини, ординарець Брянського)*. Таким чином, поняття «предмет володіння» виходить уже за межі юридичної належності. Крім того, під поняття «предмет володіння» можна підвести і субстантивовані (опредмечені) дії, які протиставляються діям-процесам, що позначаються формами дієслів, а також субстантивовані (опредмечені) властивості, характерні їх носіям.

Виходячи із такого розуміння «предмета володіння», можемо виділити сім основних структурно-семантичних моделей родового приналежності.

1. Конструкції із значенням власне приналежності, чи юридичної належності. Головний компонент словосполучення з родовим відмінком виражається іменником, який позначає конкретний предмет, що підлягає володінню (це назви предметів особистої власності, предметів побутового вжитку, назви житла, приміщень, земельних наділів, знарядь праці, домашніх тварин і т. п.). Наприклад: *Троян-*

ців Гілла і Аміка зіпхнула в пекло ***Турна піка*** (І. Котляревський); *В* ***оселі діда Дуная*** *чисто, як у вінку* (М. Стельмах).

2. **Конструкції із значенням авторської приналежності.** В. К. Чернецький, аналізуючи значення синтаксичних конструкцій з присвійними прикметниками, зазначає, що словосполучення типу «Сковородині псалми», «Серьожин лист», які позначають автора, є різновидом конструкцій із значенням суб'єкта дії [15, *37*]. Іншого погляду дотримується М. М. Богдан, зараховуючи аналогічні словосполучення з родовим відмінком до конструкцій із значенням індивідуальної юридичної присвійності [3, *39*]. Дійсно, у конструкціях типу *твори Малишка, ноктюрн Шопена* відчутне і суб'єктне значення (вказівка на автора, творця), і власне присвійне (предмет так чи інакше належить автору, що його створив). Отже, відношення у таких словосполученнях доцільно визначати як посесивно-агентивні.

Опорний компонент у конструкціях із значенням авторської приналежності може співвідноситися з відповідними дієсловами *(праця — працювати, твори — творити)* або ж бути неспіввідносною з дієсловом назвою, наприклад: *Хай в стрісі шарудить сумний* ***ноктюрн Шопена*** *і плаче молодик над схиленим плечем...* (В. Сосюра); *Світ здається викінченим, як* ***поема Митця*** *старого...* (М. Рильський); *Лунають звуки* ***«Аве Марія» Шуберта*** (Я. Галан).

3. **Конструкції із значенням іманентної* присвійності.** Особливістю цього різновиду значення родового приналежності полягає в тому, що опорний компонент словосполучення називає «предмет», невіддільний від особи-власника, який є частиною його самого, властивий йому. Семантичні відношення у таких словосполученнях мають подвійний характер: партитивність і присвійність, пор.: ***Сергія очі*** *сірі, аж сталеві, Поглянули на хлопців журний круг...* (М. Бажан); ***Коси Лукії*** *скручені на потилиці високим тугим вузлом* (А. Головко); *Посмішка змінила* ***обличчя Воронцова*** *і наче всього опромінила* (О. Гончар).

4. **Конструкції із посесивно-реляційним значенням.** Реляційне значення у залежності від семантики іменника — опорного компонента у таких конструкціях може бути різноманітним: а) сімейно-споріднені відношення *(Шурині батьки і* ***мати Брянського*** *евакуювались на схід* (О. Гончар); *Віталій Корнієнко — це* ***брат лісника*** (М. Стельмах); б) відношення дружби, товаришування *(Виявляється, це була* ***подруга*** *його* ***дочки*** (О. Гончар); в) певні соціальні чи службові відношення тощо (*Роман насилу пізнає, що це Люба,* ***покоївка пані Стадницької*** (М. Стельмах); *Черниш бачить, як на* ***штурмовиків лейтенанта Барсова*** *кинулись десятки озвірілих фашистів* (О. Гончар).

---

* Термін «іманентна посесивність» вживає К. Писаркова, аналізуючи присвійні конструкції польської мови [13, *174*]. Паралельно існує термін «органічна присвійність», яким користуються при аналізі конструкцій із цим значенням М. М. Богдан [3, *39*], Г. М. Ковиліна-Шакарян [8, *39*].

Однак назвати значення словосполучення з родовим відмінком у цих випадках чисто реляційним, тобто визначити його як «родовий відношення», було б не зовсім точним, адже тут наявне і присвійне значення (пор.: *сопілка Лукаша — Лукашева сопілка — Лукаш має сопілку; мати Лукаша — Лукашева мати — Лукаш має матір).*

5. Конструкції із посесивно-кваліфікативним * значенням. Опорний компонент у таких конструкціях, як правило,— іменник з абстрактним значенням, у багатьох випадках співвідносний з іншими частинами мови, зокрема з прикметником, що означає стан людини, її почуття чи характерні риси. Кваліфікативне значення даних конструкцій полягає у вираженні відношення якості, властивості, характерних певному носієві, який виражається родовим відмінком імені. Однак паралельно з кваліфікативністю у словосполученнях цього типу виражається і значення присвійності (родовий відмінок вказує на приналежність даної властивості чи якості певній особі чи групі осіб), пор.: *Шовкун немало дивувався з цієї* ***невгамовності*** *свого* ***командира,*** *Один із санітарів звернув* ***увагу*** *свого* ***товариша*** *на стіну біля вікна* (О. Гончар).

6. Конструкції із посесивно-суб'єктним значенням. У працях багатьох мовознавців XIX—XX ст. наявні спроби відокремити власне присвійні конструкції від суб'єктних і об'єктних зворотів мови. Насамперед вилучалися із групи присвійних словосполучень ті, в яких іменник — головний компонент словосполучення — віддієслівного походження *(кохання дівчини — дівчина кохає, приїзд батька — батько приїхав* та ін.). Звичайно, не можна заперечувати, що в словосполученнях цього типу між компонентами встановлюються суб'єктні відношення (пор.: ***Відповідь*** ***парубка*** *вразила: за нею стояло* ***життя людини;*** *... Водночас почувся дитячий сміх і* ***зітхання матері*** (М. Стельмах); *Воронцов підтримував* ***рішення командира*** *полку* (О. Гончар). Виражаючи суб'єкт дії, родовий відмінок імені вказує, як бачимо з конкретних прикладів, і на приналежність певних дій як певних субстанцій їх суб'єктам-власникам. З цього приводу можна було б навести висловлювання академіка Л. В. Щерби, який так характеризував семантику слова віддієслівного походження «любовь»: «Ідея дії в цьому слові заглушена, а рельєфно виступає лиш ідея субстанції» [18, *67*].

7. Конструкції із посесивно-конотативним значенням. Термін конотативний пов'язаний з додатковим, «супутнім» семантичним і стилістичним відтінком значення приналежності у таких словосполученнях, як, наприклад: *Умер давно той цар з* ***лицем тирана*** (Леся Українка); ***Пальці*** ***хірурга*** *мусять бути такі ж розроблені й чутливі, як пальці* ***скрипаля*** *чи* ***піаніста*** (О. Корнійчук); ***Честь*** ***радянського*** ***офіцера*** *не дозволяла йому давати фашистам дорогу* (О. Гончар).

Ці словосполучення характеризуються, як бачимо, значним сту-

* Кваліфікативне, за «Словником лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової, відношення означення, що вказує на ознаку [2, *302*].

пенем узагальнення. Первісно конструкції цього типу могли бути одним із попередньо названих функціональних різновидів родового приналежності, однак з часом набули узагальненості, а заразом і додаткових якісно-відносних відтінків значення.

Серед названих конструкцій можемо виділити два типи. Першу групу становлять конструкції номінативного типу: *З лівого боку, на самій сцені, великий портал* ***храму Артеміди*** (Леся Українка); *Шевченко живе в усіх гуманістичних устремліннях рівноправної сім'ї радянських народів, які під прапором* ***партії Леніна*** *прокладають новітні шляхи людству* (О. Гончар).

Сюди ж можна зарахувати різні термінологічні словосполучення типу *краплі Зеленіна, хвороба Боткіна* і подібні. Як слушно зауважує М. М. Богдан, такі лексикалізовані стійкі словосполучення слід розглядати як один член речення, «хоча власна назва і виступає своєрідним розрізнювачем ознак предмета чи явища» [3, *39*].

Другу групу становлять словосполучення посесивно-конотативного змісту, наприклад: *Вспалали* ***духом Асмодея,*** *один другого б розідрав* (І. Котляревський); *Може бути, що се станеться* ***ниткою Аріадни,*** *котра виведе мене з темного лабіринту забуття* (І. Франко).

За значенням ці конструкції адекватні порівняльним зворотам «як + у + родовий відмінок»: *Я хочу* ***сил повсталого титана,*** *щоб осліпать нестримну волю мас* (В. Сосюра). Конструкції цього типу набувають все більшого поширення в умовах літературного вживання. Це підтверджує думку дослідників, що «узагальненість, метафоричність, якісність значення родового присубстантивного є ознакою його атрибутивної функції» [9, *93*].

Посесивно-конотативні відношення можуть виникати на основі конструкцій, що виражають, в першу чергу, посесивно-кваліфікативні й посесивно-суб'єктні відношення, рідше — значення іманентної присвійності та значення юридичної приналежності: *Лагідність голубина, погляд ясний.* ***Патриція спокій*** *не личить нам* (Леся Українка); *Він теж хоче вільного* ***життя мисливця*** *на бізонів* (Ю. Смолич); *Таз* ***палицею пілігрима*** *у нові села й городи Прямує тінь неутомима Григорія Сковороди* (М. Рильський).

Виділення семантичних моделей родового приналежності дає можливість краще розпізнати лінгвальний статус цієї синтаксичної конструкції, схарактеризувати особливості її функціонування, виявити її функціонально-семантичні зв'язки з іншими мовними конструкціями, що виступають паралельно з родовим приналежності як синтаксичні синоніми.

Родовий приналежності — один із основних засобів творення категорії посесивності в сучасній українській літературній мові. По-перше, тому, що він більш зручний у вживанні завдяки своїй структурі. І по-друге, тому, що має багаті семантичні можливості.

1. *Андерш Й. Ф.* Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. К., 1975. 2. *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 3. *Богдан М. М.* Значення і синтаксичні функції

родового присубстантивного відмінка. Безприйменникові конструкції.— Укр. мова і література в школі, 1975, № 6. 4. *Богдан М. М.* Родовий відмінок при віддієслівних іменниках.— Укр. мова і література в школі, 1972, № 2. 5. *Борковский В. И.* Синтаксис древнерусских грамот (простое предложение). Львов, 1949. 6. *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове. 2-е изд. М., 1972. 7. *Вихованець І. Р.* Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. К., 1971. 8. *Ковылина-Шакарян Г. Н.* Грамматическое выражение принадлежности в современном русском языке. К вопросу о синтаксической синонимике. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тбилиси, 1954. 9. *Моренець В. В.* До питання про розвиток і розподіл атрибутивних словосполук у східнослов'янських (українській — білоруській) мовах.— Укр. мовознавство, 1976, № 4. 10. *Моренець В. В.* До питання про розвиток типів означень в українській літературній мові.— Питання історії та культури слов'ян, ч. 2. К., 1963. 11. *Наркевіч А. І.* Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове. (Структурна-семантичнае апісанне). Мінск, 1972. 12. *Немченко В. Н.* Притяжательные прилагательные в современном русском языке (опыт структурно-семантического анализа).— Уч. зап. Горьковского ун-та, вып. 99. Серия лингвистическая. Материалы и исследования по русской грамматике и лексикологии. Горький, 1970. 13. *Писаркова К.* Посессивность как грамматическая проблема (на примере польского языка).— Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. М., 1974. 14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972. 15. *Чернецький В. К.* Значення синтаксичних конструкцій з присвійними прикметниками в мові художньої літератури.— Праці Одеського ун-ту. Серія філологічних наук, т. 151, вип. 10. Одеса, 1961. 16. *Чуглов В. И.* О соотносительности субстантивных словосочетаний с зависимыми существительными в родительном падеже без предлога с субстантивным словосочетанием с зависимым относительным прилагательным.— Уч. зап. Вологодского пед. ин-та, т. 32, вып. 2. Гуманитарные науки. Вологда, 1967. 17. *Шведова Н. Ю.* Место семантики в описательной грамматике (синтаксис).— Грамматическое описание славянских языков. М., 1974. 18. *Щерба Л. В.* О частях речи в русском языке.— Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

Подана до редколегії 12.02.81

СЛОВОТВІР

О. О. ТАРАНЕНКО, мол. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

СМИСЛОВІ ПРОЦЕСИ В ОСНОВІ РОЗВИТКУ ДЕМІНУТИВНИХ СУФІКСІВ

Дане дослідження виходить з розуміння смислового розвитку мовних одиниць як результату взаємодії аспекту їх позамовної віднесеності і аспекту їх внутрішньомовної співвіднесеності, тобто у термінах відомої семіотичної концепції Ч. Морріса та ін., семантичного і синтактичного аспектів знаків. Визначальним у цій дихотомії є семантичний аспект, що базується на основі як подібності (явище метафори), так і суміжності (явище метонімії) референтів мовних знаків. Але, з другого боку, система мовних значень, виникаючи і змінюючись під впливом позамовних стимулів, певною мірою гіпостатизується, починає жити і своїм власним життям. Тому на її розвиток впливають і внутрішні закономірності — на основі як подібності (явище аналогії), так і суміжності (явище «за-

раження») мовних одиниць. Таким чином, в основі смислового розвитку лежать процеси, що базуються на двох видах подібності і двох видах суміжності. Дію даних процесів можна продемонструвати, наприклад, на матеріалі демінутивних суфіксів — на рівні як самих цих формантів, так і відношення між ними і основою слова.

З метонімічних моделей тут можна вказати насамперед на «демінутивність — гіпокористичність» *. За відомим висловом К. Аксакова, милому властиво бути малим. Іншими словами, між поняттям малого розміру і здатністю викликати до себе ніжність, співчуття може існувати органічна суміжність, і позначення демінутивності, таким чином, розвивають в собі значення пестливості. Насамперед це стосується, звичайно, демінутивності при позначенні дітей чи малят тварин, молодих осіб жіночої статі, а також частин їх тіла, оскільки саме в поняттях такого роду суміжність між даними категоріями є найбільш природною і тісною і має найбільше шансів створити можливість одночасно двоякої інтерпретації значення певного суфікса — і як демінутивного, і як гіпокористичного, пор. у сучасній мові: *синок, дочка, хлопчик, дитя, коник, горобчик, рибка, ягня, личко, ручка, лапка, пальчик, носик.* Виникнувши в складі такого роду слів, пестливе значення демінутивного суфікса одержує можливість (за допомогою інших смислових процесів) приєднуватися і до основ з іншим лексичним значенням — позначень об'єктів, зменшені розміри яких не обов'язково повинні викликати в мовця почуття ніжності *(травка, столик)*, об'єктів, що взагалі не мають зменшених розмірів *(водиця, земелька, сонечко, літечко)*, і т. д. (Це зауваження стосується і інших метонімічних моделей та інших смислових процесів, крім аналогії). Іншим, не менш органічним видом суміжності є суміжність поняття малого розміру і здатності викликати до себе почуття зневаги. Можна, очевидно, вважати, що й такого роду суміжність привертає до себе увагу насамперед при позначенні істот (але вже дорослих) та частин їх тіла. Метонімічний перехід на основі такої суміжності (як, мабуть, і попередня модель) відбувається не прямо, а через посередництво семантичного етапу «слабкість, безпомічність». Якщо для недорослих істот чи молодих жінок стан безпомічності видається не тільки природним, а й приємним для мовця, то у відношенні до дорослих осіб (особливо чоловічої статі) подібне явище ненормальне, і тому тут утворюється модель «демінутивність — пейоративність».

Метафоризація позначень демінутивності має місце по лінії як категорії розміру, величини, так і категорії оцінки, емоційного

---

* У генетичному співвідношенні демінутивної і емоційно-оцінної функцій суфікса за вихідну тут і далі приймається перша, у всякому разі для слов'янських мов. Пор. усталену вже концепцію походження зменшувального значення німецьких демінутивів від значення пестливості (при власних іменах) і висновок про більшу ймовірність саме такого напряму розвитку в історії індоєвропейських мов взагалі [11, *143—144*]; пор. зауваження такого ж роду на слов'янському матеріалі [6, *146*] чи думку про паралельний, самостійний розвиток і демінутивного, і коннотативного значень з третього значення [10, *8—9*].

ставлення. Так, демінутивні форми можуть транспонуватися з поняття реальної, об'єктивної малості на поняття уявної, приписуваної мовцем як самому собі, так і іншій особі чи предмету малості — з метою показу скромності, соціальної незначності, духовної мізерності, невеликої цінності референта, пор., наприклад, типові для феодальної Московської Русі формули самопринижения у авторів чолобитних: *Бьетъ челомъ* ***Игнашка Уваров;*** *Бьют челом* ***детишка*** *боярскіе; холопъ твой* ***Данилецъ*** *и* ***Данилко Сабуровъ*** [3, *74, 458*]. Якщо у відношенні до самого мовця таке вживання демінутивних суфіксів має на меті звичайно підкреслення його скромності, прагнення «не виділятися», не викликати заздрості до себе *(Дарую вам свою* ***книжечку;*** *Маю сякий-такий* ***капіталець*** *—* ***сотеньку-другу, хатку,*** *пару* ***воликів)***, то щодо інших подібне приписування «малого розміру» виражає зневажливе ставлення мовця: *актриска, п'яничка, авторитетик*. В інших випадках демінутивна форма може виражати значення великого розміру, тобто велике подається як мале (при іронії): *Гахне тая* ***бомбочка*** *— й десятисажнева яма вам* (Остап Вишня); ***Шматочок*** *з воловий носочок* (приказка). По лінії транспозиції оцінного значення гіпокористична форма (з походження демінутив) переноситься на позначення негативної оцінки, тобто погане подається як хороше (звичайно це іронія): *Ну й* ***погодка*** *сьогодні* (про погану погоду); *Там така* ***сімейка!..;*** *У неї ж і* ***носик; зятьок, порядочки, системна, субчик*** (від суб'єкт), ***союзнички, працівнички, землячок*** *(землячок з циновими гудзиками* у Т. Шевченка). Під виглядом співчуття тут може приховуватися глузування: *дурник, дурочка, дружок*. Такий прийом нерідко виражається шляхом подання частин тіла, дій, ознак дорослого як дитини: *За це по* ***голівці*** *не погладять; Що ж, тебе й досі за* ***ручку*** *водити!; А ти* ***ручками, ручками!..;*** *Він* ***спатки*** *захотів, дивіться на нього*. Не виключена можливість, що в ряді випадків тут має місце транспозиція гіпокористичності на рівні не самого суфікса (тобто граматична метафора), а всієї основи (лексична метафора). Особливо це слід припускати тоді, коли й значення кореня має виразну пестливу коннотацію: *голубчик (Ага,* ***голубчику,*** *ось коли ти до нас попався.*— С. Васильченко), *красунчик, любимчик, молодчик*.

На смислових відношеннях синтагматичного характеру — між коренем (основою) і афіксом у межах того самого слова, між членами синтаксичного словосполучення — базується ряд процесів, які можна б об'єднати, дещо розширивши значення відомого терміна М. Бреаля [7, *205—209*], під назвою «зараження» і суть яких полягає в тому, що один елемент такого відношення передає певні свої ознаки іншому, «заражає» ними його. Таким шляхом можуть передаватися як смислові, так і емоційно-коннотативні характеристики (див. про деякі такі процеси в історії польських суфіксів [9, *509—510*]), що виразно постає, наприклад, у слов'янських назвах дітей та малят тварин. Так, щодо найменувань, в основі яких лежить праоснова на -ent-, дослідники загалом сходяться в тому, що в найдавнішій групі таких назв значення біологічної недорослості ви-

ражалося не словотворчими засобами (суфіксом), а лексично — коренем [див., наприклад, 2, *59*], пор. (у рефлексації української мови): *теля, ягня, порося, щеня, дитя, немовля.* Саме в складі таких основ формант і набув свого теперішнього значення шляхом «зараження» з боку кореня, внаслідок чого дістав змогу (за допомогою інших смислових процесів і з можливими структурними ускладненнями) утворювати назви із значенням недорослих істот від основ з іншим лексичним значенням типу *козеня, кошеня, собача.* Такого роду суфікси переймають від основ і їх коннотацію. З одного боку, оскільки ці форманти виступають у позначеннях малят, природно, що на них переходить з основи те гіпокористичне забарвлення, яким характеризується ставлення мовця до молодої істоти (пор. їх уживання в основах з іншим значенням: укр. *рученята, молодята,* рос. *октябренок, несмышленыш,* індивід. *лученыш* — від *луч*). З другого боку, такі суфікси можуть переймати від основи і детеріоративну коннотацію, яку вона має як позначення тварини, пор. *звереныш, змееныш, гаденыш* (можливо, таке афективне «зараження» суфікса відбувається і при метафоричному вживанні подібних слів для характеристики людини), що надає їм здатності, поєднуючись з іншого роду основами, надавати їм негативного забарвлення чи підкреслювати його в них: *цареныш, графьеныш, холеныш.* Такий процес утворення коннотацій у суфікса слід відмежовувати від процесів метонімії, про які йшлося вище. При метонімічному розвитку значення суфікса від демінутивності до пестливості чи пейоративності асоціювання цих категорій проходить саме на рівні суфікса, оскільки він є виразником демінутивності, значення ж основи виступає тут лише контекстом переносу. При «зараженні» носієм значення малості, яке також розвивається до гіпокористичного значення, є основа, яка й переносить його на формант.

Явище «зараження» могло бути фактором утворення категорії демінутивності в таких, наприклад, випадках. По-перше, оскільки поняття речовини, маси не можуть мати зменшених (як і збільшених) розмірів, демінутивні форми речовинних іменників *(водичка, хлібець, молочко, медок, земелька, пісочок)* можуть, очевидно, утворюватися або шляхом аналогії (розвиток в основному значення пестливості від метонімічних переносів), або шляхом «зараження». Виступаючи у формі родового партитивного в складі кількісно-іменних словосполучень при словах із значенням малої кількості типу *трохи, мало* (значення малої кількості не обов'язково повинне виражатися спеціальними словами — воно може бути представлене в самій лише категорії партитива: *дай хліба)*, речовинні іменники переносять це значення малості і на себе: *трохи водички, відсип тютюнцю.* Лексичне чи синтаксичне (відмінкове) вираження малої кількості стає і морфологічним, а конкретний суфікс для фіксації цього новоутвореного значення того чи іншого іменника переноситься від іменників з конкретним значенням шляхом семантичної аналогії (як допоміжним фактором) у межах вже категорії демінутивності. З другого боку, у самих словах на позначення малої кількості

лексичне вираження даного поняття стимулює і розвиток морфологічного вираження, пор. укр. *трошки*, рос. *немножко*. По-друге, фактором «зараження» можна пояснити утворення у демінутивних суфіксів значення підсилення, інтенсивності вияву ознаки, пор. *(новий) новісінький, (білий) білісінький*. Таке значення може бути наслідком розвитку власне демінутивно-гіпокористичного моменту. Оскільки, як відомо, емоційно-експресивне забарвлення мовних одиниць порівняно швидко стирається, нейтралізується, воно постійно вимагає оновлення, і таку роль тут виконують нові зменшено-пестливі суфікси, які приєднуються до попередніх і до яких в свою чергу можуть приєднуватися ще інші: *малий — маленький — малесенький, малюсінький (манюній — манюсінький — манюпусінький); Іван — Іванко — Іваночко*. Демінутивні форми таких суфіксів, виражаючи уточнення малості чи підсилення пестливості, починають виражати разом з тим і значення інтенсифікації ознаки взагалі. Тобто, внаслідок двозначності розуміння демінутивного суфікса — як засобу вираження і зменшено-пестливого значення, і значення підсилення ознаки — відбувається метонімічний перенос. Але можливий, очевидно, і інший шлях утворення такого значення — в межах стверджувальних конструкцій із значенням максимального охоплення об'єкта ознакою, дією, станом (з одиницями типу *весь, зовсім, цілком)*, конструкцій із значенням абсолютного заперечення ознаки (з одиницями типу *ніщо, ніхто, ніскільки)*, обмежувально-видільних конструкцій (з одиницями типу *хоч, тільки, сам)*. У значеннях таких одиниць (і конструкцій в цілому) наявний елемент абсолютної повноти охоплення певною ознакою того, про що говориться, максимальної завершеності такого охоплення — до найменшої деталі цього об'єкта: *на все життя вистачить* (пор. *на частину життя), зовсім промок* (пор. *трохи промок), немає нікого* (пор. *є дехто), тільки я* (пор. *не тільки я)*. Елемент підсилення повноти охоплення об'єкта у значенні цих одиниць і конструкцій в цілому виступає нерозривно пов'язаним з елементом мінімальної частини самого цього об'єкта: ознака охоплює об'єкт «до найменшого». Цей момент малості увиразнюється разом з підсиленням такої повноти, саме підсилення виражається як зменшення (прийом літоти). Пор. при ампліфікації на паралінгвістичному рівні *(Все віддав — **до такого*** (мовець показує на частину пальця); *Не лишилось нічого — **ні на ось стільки*** (вказується частина пальця)) і на лексичному *(всі **до одного, все до копійки**, промок **до нитки**, немає **жодного**, немає **ні копійки**, щоб і **ноги твоєї (духу твого)** тут не було, **ні на крок** не відступати, скажи **хоч одне слово, сам як палець)***. Оскільки позначення інтенсивності досить швидко нейтралізуються і весь час вимагають свого оновлення, це поняття підсилення як применшення передається і на морфологічний рівень, а конкретний суфікс для фіксації цього новоутвореного демінутивного значення підбирається, як і в попередньому випадку, вже за аналогією. Вираження даного поняття переходить з лексичного рівня на граматичний як між словами — членами таких конструкцій, так і в межах

одного слова, і таким чином виникає категорія демінутивності з підсилювальним значенням як в іменниках — позначеннях частини об'єкта, на який спрямована ознака охоплення *(Визбирав усе — до* ***крихти, до крихітки, до крихіточки;*** *Немає там ні* ***стебли****ноньки, ні* ***билиноньки;*** ***Пилиночки*** *не дам на тебе сісти; Скажи хоч* ***словечко****)*, так і в словах, що виражають цю ознаку *(Немає там нічого, ну* ***нічогісінько, жоднісінького*** *деревця;* ***ніскілечки*** *немає,* ***повнісіньке*** *відро, один-****однісінький****, сам-****самісінький****;* *син* ***точнісінько*** *як батько,* ***чистісінько*** *тобі батько)*.

Семантична аналогія в граматиці — явище впливу з боку одного члена граматико-семантичної групи на інший компонент, коли ці одиниці, співвідносні між собою на рівні одного граматичного значення, стають такими і на рівні іншого, похідного значення. Аналогія служить засобом поширення моделей, що виникають під впливом інших смислових процесів (у цьому, зокрема, полягає й причина того, що встановити чітку межу між самостійним і аналогійним розвитком одиниць, сказати, де кінчається самостійний розвиток і починається аналогія, можна далеко не завжди). Якщо метонімія і метафора є парадигматичними за принципом своєї дії, а «зараження» діє серед синтагматично поєднаних елементів, то семантична аналогія має місце в межах обох цих типів організації мовних одиниць (докладніше про роль різних видів аналогії при словотворенні див. [4]).

В одних випадках дія аналогії виразно простежується при смисловому розвитку демінутивних суфіксів. Так, метонімічний перехід «демінутивна форма — гіпокористичне значення», утворений на базі іменників указаного лексико-семантичного типу *(хлопчик, голівка, пташеня)*, за допомогою аналогії поширюється і на ті іменникові основи, що позначають поняття іншого роду: *берізка, літечко, ніченька, кумець*. Демінутивно-пестливий суфікс у відношенні до дитини стає суто пестливим щодо дорослого: *мамочка, татко, солдатик*. Про остаточний відрив гіпокористичного значення від демінутивної форми свідчить вживання таких суфіксів у випадках типу *грошики, грошенята,* коли мовець не тільки не уявляє собі дані поняття як зменшені, а навпаки — йому приємно бачити їх великими. При певній продуктивності моделі може стиратися не тільки вихідне демінутивне, а й похідне гіпокористичне значення форманта, і семантична аналогія переростає в формальну. Використовується сама форма пестливого суфікса — не тільки у відповідності до його значення, а часто навіть всупереч йому, пор.: *Постарили, брате, Мене чужі хати, Чужа* ***роботонька*** *Та зла* ***недолень****ка* (народна пісня). В інших випадках роль семантичної аналогії в розвитку певної моделі можна тільки припускати, оскільки семантична база для розвитку, спільного для ряду одиниць, наявна в кожній з них. Так, у відзначеній метафоричній моделі «реальна — уявна пестливість»: *морячок, зятьок (А цей латаний* ***зятьок*** *нехай пробачає.*— І. Нечуй-Левицький), *влипнути в* ***історійку****, слизли****ва посмішечка*** — у всіх компонентів виразно відчувається семантич-

на основа такого іронічного вживання (гіпокористичне значення). Але припустити, що кожен факт такого розвитку відбувається самостійно у кожної з цих одиниць, незалежно від інших, як здається, все-таки не можна, оскільки для вступу в дію аналогії буває достатньо і одного випадку певного смислового розвитку. Очевидно, в подібних прикладах семантичний і синтактичний фактори розвитку (в даному разі метафоризація і аналогія) взаємодіють, з переважанням у різних випадках то одного, то іншого з них.

Крім аналогії, що діє на якомусь одному рівні мовного знака — на рівні значення чи форми, існують проміжні види аналогії, коли вона починає діяти на одному, а завершується на іншому структурному рівні. Це, наприклад, формально-семантична аналогія. Ось відомий в етимології приклад. Оскільки в запозиченому з голландської в російську *зондек* (> *зонтик*) компонент *-дек* виявився подібним за формою до демінутивного суфікса *-тик,* йому було приписано відповідно і значення зменшеності. Подібне явище може мати місце і по лінії емоційно-оцінного значення форманта. Дитина, помітивши, що суфікс -к-а може надавати словам зневажливого значення *(Ванька, Верка)*, говорить: «Ругаться нехорошо: надо говорить не *иголка с ниткой*, а *игола с нитой*» [5, *58*]. Тобто, оскільки *-к-* в словах типу *нитка, иголка* ідентифікується з **-к-** у словах типу *Ванька, девка* на рівні форми, він набуває в наївній свідомості і ідентичного з останнім значення пейоративності (аналогія як процес розв'язання пропорційного рівняння). При мимовільному зближенні значення таких одиниць на основі подібності їх форми це явище є проявом народної етимології на морфологічному рівні (див. про подібні явища [8]), навмисне ж обігравання їх на цій основі є каламбуром.

Не меншу роль, ніж парадигматична аналогія, у поширенні демінутивно-пестливих формантів відіграє синтагматична аналогія — явище передачі в межах синтагми граматичних ознак від одного компонента до іншого, зумовленої тим, що в інших випадках такі одиниці мають однакові характеристики. Якщо при «зараженні» передача певних ознак одного члена синтагми іншому базується не на попередній подібності цих одиниць, а лише на їх даній суміжності, то при синтагматичній аналогії поєднуються моменти подібності і суміжності мовних елементів. О. О. Потебня писав, називаючи це явище «узгодженням в уявленні», що «настрій, який виразився в пестливій (чи в будь-якій іншій коннотативній.— *О. Т.*) формі найменування речі (відносного суб'єкта), поширюється в тій чи іншій мірі на її якості, властивості її дій та інші речі, що перебувають з нею в зв'язку». Так, якщо звертаються до вищого (царя і т. п.), зменшуючи своє ім'я, то і все те, що належить нижчому, зменшується: *Микитка* Лаврентьев жалуется: твое царское жалованье, а мое *деревнишко* [разбойники] розбили и на моемъ *дворишкѣ людишакъ* моихъ, а на крестьянскихъ дворехъ *крестьянишекъ* моихъ били и мучали [3, *74*]. Таким чином, у цьому контексті демінутивна форма слова *Микитка* виступає у власне метафоричному

значенні, а демінутиви інших слів є наслідком аналогійного поширення даної метафоричної моделі: вихідним граматичним значенням для всіх цих слів є нейтральність, недемінутивність, і якщо одне з них набуває нового значення, то інші можуть підтягуватися до нього, щоб знову вирівняти своє узгодження. Така синтагматична аналогія є основною причиною утворення демінутивно-пестливих форм інших частин мови, пор. *гарненький, їстки, спатоньки, агусеньки* і т. д. Навряд чи можна погодитися з твердженням про зворотний напрям такого впливу — від (субстантивованого) прикметника до іменника на зразок *моя миленькая — душенька, рученька* [1, *134*].

Будь-який з відзначених смислових процесів діє при суфіксації не самостійно, а при взаємодії з іншими. Суфіксальне слово являє собою звичайно результат взаємодії, як мінімум, двох смислових процесів: а) на рівні основи — це метонімічний перенос форми мотивуючої, твірної основи для утворення похідної основи на базі суміжності двох відповідних відрізків дійсності (наприклад, «дія — її виконавець чи знаряддя»: *кос-*[*ити*] > *кос-*[ар], *сік-*[*ти*] > *сік-*[ач]); б) на рівні самого суфікса — це може бути семантична аналогія (найпростіший випадок), метафоричний чи метонімічний переноси. При утворенні іменників з демінутивними суфіксами між твірною і похідною основами існують такі типи метонімічних відношень, як «рід — вид», «предмет — належність до нього». Так, при утворенні одиниць із значенням реальної чи уявної зменшеності назва родового поняття мотивує собою назву одного з його видів — його зменшеного варіанту. На рівні суфікса в таких випадках може діяти аналогія — у межах значення реальної зменшеності *(кавун — кавунчик, Дон — Дон-ець)*: суфікс переноситься від раніше утворених одиниць з демінутивним значенням до основ інших слів. (Перші випадки вживання таких демінутивних суфіксів, звичайно, були наслідком якогось іншого процесу, і лише на їх основі змогла вступити в дію аналогія). Для утворення ж одиниць із значенням уявної зменшеності демінутивний суфікс вживається в метафоричному значенні: *ідейка, інтелігентик,* пор. *Кайдашець* (— *Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького* ***Кайдашця,***— *говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку.*— І. Нечуй-Левицький). На основі таких моделей семантичних переносів знову виникає семантична аналогія. При утворенні демінутивних одиниць із значенням належності до певної основи, родового поняття назва цього поняття мотивує собою назву його власності, його породження, пор. на лексичному рівні: *Ом — ом, груша* (дерево) — *груша* (плід), *Кайдаш* (батько) — *Кайдаш* (син), а оскільки результати такого породження є меншими від творця, предмет — власність може бути меншим від предмета — власника, то метонімічний перехід «основа — належність до неї» модифікується на базі суміжності поняття фізичної малості і понять нащадка, учня і т. п. ще одним метонімічним переходом — по лінії суфікса. Пор. при утворенні позначень нащадків: давньорус. *отьць — отьчичь,* укр. *коваль — коваленко,* зокрема

прізвищ на патронімічній основі: *Василь — Василець, Кайдаш — Кайдащенко;* при утворенні позначень учнівства: *ковальчук, кравчук.*

1. *Белич А.* Природа и происхождение существительных субъективной оценки.— Iужнословенски филолог. Београд, 1957—1958, кн. XXII. 2. *Богатова Г. А.* Из истории существительных со старой основой на -ęt-.— Вестн. Московского ун-та, 1958, № 2. 3. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 3. М., 1968. 4. *Тараненко О. О.* Граматико-семантичні процеси на основі відношень подібності (метафора і аналогія).— Мовознавство, 1981, № 6. 5. *Чуковский К.* От двух до пяти. М., 1962. 6. *Belič A.* Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificatifsuffixe.— Archiv für slavische Philologie, Bd 23. Berlin, 1901. 7. *Bréal M.* Essai de sémantique. Librairie Hachette, 1924. 8. *Doroszewski W.* Polski przyrostek -ek w wyrazach zapożyczonych.— Prace filologiczne, t. 12. Warszawa, 1927. 9. *Doroszewski W.* Zarys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów słowiańskich.— Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů, sekce II. Praha, 1932. 10. *Hakamies R.* Étude sur l'origine et l'évolution du diminutif latin et sa survie dans les langues romanes. Helsinki, 1951. 11. *Wrede F.* Die Diminutiva im Deutschen.— In: Deutsche Dialektgeographie, H. 1. Marburg, 1908.

Подана до редколегії 21.05.81

Н. Я. ТИШКІВСЬКА, асист.,

Івано-Франківський педагогічний інститут

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В СЛОВОТВІРНОМУ ГНІЗДІ КОРЕНЯ *-РАД-* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Словотвірне гніздо (СГ), що являє собою синхронно організовану структурно-семантичну систему спільнокореневих слів, найбільш повно відображає зв'язок таких мовних і словотвірних величин, як твірні основи, афікси, морфонологічні засоби.

Для словотворення характерний зв'язок між твірним і похідним СГ: структурний і семантичний. Здійснення опису СГ з урахуванням цих зв'язків дає можливість точніше встановити продуктивність того чи іншого кореня, розглядати акт створення кожного похідного, як особливий акт номінації, проаналізувати формальні й семантичні аспекти в співвідношенні похідних одиниць, встановити ступінь їх змістової близькості.

Об'єктом нашого дослідження виступає СГ з коренем *-рад-* у сучасній українській мові, вихідною базою для якого є прикметник *радий* (варіант *рад*). У сфері афіксальних * дериватів СГ є всього 57 похідних, які розташовані на шести ступенях словотворення, з них дієслів 18, прикметників 16, іменників 13, прислівників 10 (див. табл.).

Вихідним пунктом класифікації мотивованих слів СГ є поділ на частини мови. Мотивовані слова певної частини мови зв'язані між собою різноманітними відношеннями словотвірного характеру [6, *122*].

* У схему СГ не введені й не аналізуються складні слова: *життерадісний, злорадний* та похідні від них.

Отже, деривати кожного ступеня словотворення * безпосередньо чи опосередковано перебувають з вершиною *рáдий* (1. Сповнений радості, задоволення з якогось приводу // Який виражає радість, задоволення; 2. Який виражає готовність, бажання, згоду щонебудь зробити // Форма привітання при зустрічі з ким-небудь — СУМ, т. 8, 428) в складних структурних і лексико-семантичних відношеннях.

В СГ з коренем *-рад-* є 18 похідних дієслів (на II, III, IV, V ступенях словотворення): одне з них прикметникового, решта — внутрідієслівного творення. Деад'єктивне неперехідне дієслово II ступеня словотворення *радíти (рад-і-ти ← радий)* має недоконаний вид і означає «перехід до стану, визначеного основою твірного прикметника, і перебування в такому стані» [5, *186*]. Семантично мотивується першим значенням вершини *радий*.

Розподіл похідних за частинами мови на різних ступенях словотворення

Частини мови	I ст.	II ст.	III ст.	IV ст.	V ст.	VI ст.	Усього
Дієслова	—	1	5	7	5	—	18
Іменники	—	3	4	2	3	1	13
Прикметники	1	5	3	6	1	—	16
Прислівники	—	1	1	2	5	1	10

Інші дієслова вважаємо похідними від деривата *радíти*. Це префіксальні дієслова, словотворчими формантами при творенні яких виступають префікси *на-, з-, по-, об-, роз-, у-* (*в-*): *радíти → з-радíти, об-радíти, по-радíти; рáдувати → на-рáдувати, роз-рáдувати, у-рáдувати (в-рáдувати);* похідні від них та від слова *радíти* каузативні дієслова, сформовані за моделлю *у + -ува*: *радíти → рáд-ува-ти, зрадíти → зрáд-ува-ти, обрадíти → обрáд-ува-ти, порадíти → порáд-ува-ти;* а також постфіксальні девербативи: *радíти → радíти-ся, рáдувати → рáдувати-ся, зрадíти → зрадíти-ся* та ін. Дієслова з суфіксом *-і-* містять сему «відчувати радість», а дієслова з суфіксом *-ува-* — «викликати радість». Пор.: *Зраділи* всі (звірі), що Лис такий моторний, що буде їм вечеря та обід (Л. Глібов); Брехнею нас не *зрадувать* — нам треба бурі, бурі! (П. Тичина).

У словотвірних ланках — *порадíти → порáдувати → порáдуватися; обрадíти → обрáдувати → обрáдуватися; зрадíти → зрáдувати → зрáдуватися* деривати перебувають у відношеннях послідовної залежності: кожна наступна лексема структурно і семантично мотивована попередньою. Постфікс *-ся*, приєднаний до дієслова

---

* Матеріалом для дослідження послужили: Словник української мови в 11-ти т. К., 1970—1980 (СУМ); Українсько-російський словник в 6-ти т. К., 1953—1963 (УРС); Словарь української мови в 4-х т. / За ред. Б. Д. Грінченка. К., 1958—1959 (далі Грінч.); Орфографічний словник української мови. К., 1973 (ОС).

з суфіксом *-ува-*, спричиняє появу в слові семи «відчувати радість». Таким чином, словотвірну ланку можна подати у вигляді схеми: *відчувати радість → викликати радість → відчувати радість.*

Друге місце за кількістю в СГ з коренем *-рад-* посідають прикметники (16 лексем), які розташовані на першому (1), другому (5), третьому (3), четвертому (6), п'ятому (1) ступенях словотворення. Похідні суфіксальні прикметники II ступеня словотворення *радéнький, радéсенький, радісінький (← рáдий)* та III ступеня *раднісінький (← рáдний.* діал. *Рáдий.*— СУМ, т. 8, 437) завдяки суфіксам *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-* набувають оціночних, емоційно-експресивних значень пестливості та здрібнілості. З метою семантичної ідентифікації деад'єктивних прикметників на позначення градації ознаки наведемо окремі приклади їх контекстуального вживання: Послухають, розійдуться, Обоє *радéнькі...* (Т. Шевченко); *Радéсенька* Ярина Додому верталась (Т. Шевченко); Аж, бачу, ти *раднісінький* згубити її, світ зав'язати (Г. Квітка-Основ'яненко). Як бачимо, обидва лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) твірного *рáдий* (відповідно і *рáдний*) засвоєні демінутивними прикметниками.

На другому ступені словотворення маємо ще префіксальний прикметник *нерáдий (не-радий ← радий)*, який семантично співвідноситься з першим і другим значенням твірного.

Утворений за допомогою суфікса *-н-* на базі абстрактного іменника *рáдість* якісний прикметник *рáдісний* (III ст.) функціонує у мові паралельно з вихідною формою, але в різних щодо можливостей сполучуваності контекстах [5, *123*]. Похідний прикметник *рáдісний* містить сему «такий, що характеризується якістю відповідно до значення мотивуючого іменника» [5, *122*]. З першим значенням іменника *рáдість* [СУМ, т. 8, *436*] співвідносяться два ЛСВ прикметника: 1. «Який відчуває, виражає радість»; 2. «Сповнений радості». Друге значення іменника є базовим для третього ЛСВ прикметника: 3. «Який викликає радість (про особу, предмет, подію)». Таким чином, два ЛСВ твірного *рáдість* мотивують три ЛСВ похідного *рáдісний.*

Ще один прикметник ступеня словотворення *відрáдний* теж утворений від іменника *(відрáд-н-ий → відрáда)* за допомогою суфікса *-н-* і семантично споріднений з ним.

Похідні прикметники IV ступеня словотворення: *без-рáдісний ← рáдісний, від-рáдісний ← рáдісний, не-рáдісний ← рáдісний, без-відрáдний ← відрáдний, не-відрáдний ← відрáдний;* та V ступеня словотворення: *без-відрáдісний ← відрáдісний* вважаємо деад'єктивними утвореннями. Якщо похідність дериватів з префіксами *не-* і *від-* не викликає сумніву, то єдиної думки про творення прикметників з префіксом *без-* немає: їх розглядають і як похідні від безпрефіксних прикметників, і як мотивовані прийменниково-іменниковими сполученнями [2, *191—208;* 3, *80—81*]. У наведених прикладах значення префіксів *без-* і *не-* семантично близькі. Пояснюється це тим, що заперечується ознака, яка вказує на певний духовний стан, у якому перебуває її носій [5, *245*]. Напр.: Скажіть, Оленчук,

чим вас привабив цей суворий *безрадісний* край (О. Гончар); Я вже засумував од деяких *нерадісних* чуток (М. Коцюбинський). Тому в цьому СГ ми й розглядаємо прикметники безрадісний, безвідрадний, безвідрадісний як префіксальні похідні. Названі деривати повністю засвоюють ЛСВ твірних.

Останній прикметник СГ з коренем *-рад- зраділий* (IV ст.) співвідноситься з активним дієприкметником минулого часу, утвореним від інфінітивної основи за допомогою суфікса *-л-* (в СГ як дієслівна форма). Слід зазначити, що взаємозв'язок активних дієприкметників минулого часу на *-л-* і віддієслівних прикметників на *-л-* по-різному трактується в науковій лінгвістичній літературі [1, *217—218;* 4, *182*]. Про адаптацію віддієслівного прикметника такого деривацийного різновиду свідчить утворений на його основі прислівник на *-о (зраділо,* уст.). Головним же критерієм категоріального розмежування віддієслівних утворень на *-л-* виступає контекст. Пор.: Соломія вивела з юрми *зраділого* такою ласкою Івана (М. Коцюбинський) і На зоряному тлі побачив Давид її, Зіньчине, змужніле й *зраділе* обличчя (А. Головко), де вживається дієприкметник у першому і прикметник у другому випадках.

Найпоширенішою моделлю творення іменників у СГ з коренем *-рад-* є модель прикметник + *ість,* напр.: *рáдість* ← *рáдий* (II ст.), *рáдісність* ← *рáдісний, відрáдність* ← *відрáдний* (IV ст.), *безрáдісність* ← *безрáдісний, відрáдісність* ← *відрáдісний, безвідрáдність* ← *безвідрáдний* (V ст.), *безвідрáдісність* ← *безвідрáдісний* (VI ст.). Докладніше зупинимось на аналізі відад'єктивного суфіксального іменника *радість* у корелятивній парі *рáдий* → *рáдість*, який, як і прикметник *рáдий,* має два ЛСВ. Проте, зіставляючи смислові структури мотивуючого і мотивованого, виявляємо, що лише перший ЛСВ іменника (1. Почуття задоволення, втіха, приємність.— СУМ, т. 8, 436), тобто значення абстрагованої якості, співвідноситься з першим ЛСВ прикметника, а другий ЛСВ в іменнику розвинувся самостійно, шляхом конкретизації, набуття додаткових предметних значень (2. Особа, предмет, подія і т. ін., що викликають радісні почуття, тішать // Приємна, втішна звістка // Лагідне ніжне звертання до кого-небудь.— СУМ, т. 8, 436). Пор.: Наталя говорила про велику радість служіння партії і народу (О. Донченко); Спасибі тобі, моя ти радосте, доленько моя хороша! (М. Коцюбинський).

У СГ є два іменники з суфіксом *-ощ- (і),* один з яких *-рáдощі* (II ст.) (*рáдощ.*— Грінч., т. 2, *2*) — мотивований прикметником *радий* і має значення ідентичне іменнику *рáдість*, а другий — *відрáдощі* (III ст.) є утворенням від іменника відрада *. Як відзначає І. С. Улуханов, значення афікса може бути тотожним в поєднанні з основами слів, що належать до різних частин мови. Разом із тим

---

* Множинні іменники на *-ощ-і* найчастіше мотивуються прикметниковими *(скупощі, старощі, мудрощі, радощі)* та віддієслівними *(пестощі, любощі, лестощі)* основами. Однак рідко трапляються й слова, мотивовані іменниками *(сульбощі, нутрощі, відрадощі)*.

не можна залишити без уваги велику семантико-словотвірну спорідненість таких слів [6, *242*].

Крім згаданих, у даному СГ маємо ще чотири іменники: відсубстантивні утворення *рáдост-очк-а* ← *радість* (III ст.) і *відрáд-оньк-а* ← *відрáда* (III ст.) з суфіксами *-очк-*, *-оньк-*, які мають модифікаційне * значення пестливості; префіксально-безафіксний деад'єктивний іменник *від-рáд-ø-а* ← *радий* (II ст.) та девербатив *рáді-нн-я* ← *радíти* (III ст.), транспозиція в клас іменників якого зв'язана з опредмеченням вихідного дієслова і з перетворенням лексичного значення твірного.

Прислівники, виявлені в СГ з коренем *-рад-*, утворені від прикметникових основ за допомогою суфікса *-о* (*нерáд-о*, *рáдісн-о*, *нерáдісн-о* та ін.).

Характеристика структурно-семантичних зв'язків у СГ з коренем *-рад-* у сучасній українській мові дозволяє визначити спосіб словотворення похідних, виявити нетотожність ЛСВ у корелюючих дериватах, що демонструє лексичну самостійність елементів СГ і підтверджує статус СГ як лексичної мікросистеми, допомагає простежити поступову конкретизацію кореня *-рад-* у словотвірній ланці в міру віддалення від вершини СГ.

1. *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.; Л., 1947. 2. *Виноградова В. Н.* Употребление образований с приставкой *без-* в памятниках разных жанров XI—XII вв.— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975. 3. *Лопатин В. В.* О границах между префиксальным и префиксально-суффиксальным способами словообразования.— В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент, 1978. 4. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971. 5. Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979. 6. *Улуханов И. С.* Словообразовательная семантика в русском языке. М., 1977.

Подана до редколегії 26.05.81

Л. М. ТРЕТЕВИЧ, викл.,
Івано-Франківський педагогічний інститут

НУЛЬОВА СУФІКСАЦІЯ ДЕАД'ЄКТИВНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові поряд із словотвірними рядами відприкметникових іменників із матеріально вираженими суфіксами виділяються утворення, які традиційно називають безсуфіксними [3, *367*; 5, *46*]. Дотримуємося думки, що так само, як і у випадку деривації подібних віддієслівних похідних, характерні особливості способу творення згаданих деад'єктивів у сучасній українській мові найбільш повно відображає поняття нульової суфіксації [6]. Відприкметникових (рідше віддієприкметникових) іменників із нульовими суфіксами в сучасній українській мові значно менше, ніж ана-

* Модифікуючими є всі ті суфікси, які переводять твірні в інший десигнатний (означуваний) клас [5, *40*].

логічних девербативів. Група дериватів, словотвірна структура яких розглядається у цьому дослідженні, нараховує 257 іменників, зафіксованих в основних лексикографічних джерелах сучасної української мови. Вказані деривати мотивуються здебільшого прикметниками, в окремих випадках — дієприкметниковими формами *. До складу цієї групи входять утворення, що репрезентують п'ять словотвірних моделей нульової суфіксації: 1. ОП + ø^{c} + -а ** *(багра, бистря, гуща* — 143 деривати), 2. ОП + ø^{c} + ø^{Ф} (-і) *(вись, лють, міць* — 75), 3. ОП + ø^{c} + ø^{Ф} (-у/-а) *(блакить, рудь, прозор* — 54), 4. ОП + ø^{c} + -о *(добро, тепло* — 10), 5. ОП + + ø^{c} + -и (-і/-а) (*білі, зайви* — 7).

Одразу необхідно звернути увагу на деякі моменти, що характеризують окремі моделі. Так, у стосунку до більшості похідних іменників типу *зарослі* і под., які зберігають певний зв'язок із відповідними формами однини *(заросль)*, можна говорити про лексико-морфологічний спосіб творення [пор. 2, *23*]. Проте наявність аналогічних деад'єктивів, неспіввідносних із формами однини (напр., *зайви ← зайвий)*, дозволяє похідні типу *зарослі* розглядати також у межах нульової суфіксації.

Словотвірний ряд моделі ОП + ø^{c} + -о, яка не виявляє помітної активності в сучасній українській мові, включає в основному похідні, історично утворені шляхом субстантивації коротких прикметників середнього роду. В сучасній українській мові в зв'язку зі зміною структури прикметників не існує умов для подібної субстантивації. Деривaційна будова і семантика похідних типу *добро* дозволяють виводити ці іменники з відповідних членних прикметників і визнавати в їх структурі основним словотворчим засобом нульовий суфікс [пор. 4, *226*].

Значна частина словотвірно-структурних рис є спільними для похідних у словотвірних рядах усіх п'яти виділених моделей Так, переважна більшість деад'єктивів мотивується якісними прикметниками у вихідній формі, напр.: *багряний → багра, гладкий → гладь, -і, гидкий → гид, -у/-а, теплий → тепло, білий → білі*. Виняток становлять лише окремі деад'єктиви типу *рань*, що мотивуються відносними прикметниками. Небагато похідних співвідноситься також із дієприкметниковими формами: *поріслий → поросль, -і****. Найчастіше такі форми мають суфікси *-ен(ий), -ан(ий), -л(ий), -ач (-ащ//ий), -уч(-ущ//ий)*. Мотивуючі на *-ач (-ащ//ий)*,

---

* Оскільки творення іменників від дієприкметників часто супроводжується змінами, що ведуть до функціонально-семантичного зближення дієприкметників із прикметниками, вважаємо за можливе об'єднати в одній групі деад'єктивів як власне відприкметникові, так і віддієприкметникові похідні.

** Використовуємо позначення: ОП — основа прикметника (дієприкметника), ø^{c} — нульовий суфікс, -а, -і, ø^{Ф} (-у/-а) і под.— матеріально виражені або нульові флексії із варіантами закінчень у родовому відмінку.

*** Кількість мотивуючих дієприкметникового походження зростає при творенні похідних спільного роду: *неотесаний → неотеса*. Такі деривати нерідко одночасно співвідносяться і з власне дієслівними формами: *зателепа → зателепаний → зателепати(ся)*.

-уч(-ущ//ий) повністю втратили зв'язок із дієприкметниками *(гарячий → горяч, -а)*. Лише у твірного *кип'ячий → кип'яч, -у* відчувається певна залежність від дієслівної семантики. Дещо по-іншому виглядають мотивуючі форми на *-лий*. Первісно іменники типу *поросль* співвідносилися з дієприкметниками [1, *248—254*]. З часом чимало із таких твірних стає якісними прикметниками *(гнилий → гниль, -і, запеклий → запека)*. Деякі з дієприкметників, набуваючи в певних контекстах ознак якісних прикметників, не втрачають, однак, залежності від дієслів, що може виявлятися і в семантиці відповідних похідних іменників, наприклад, *зарослий → зарослі* — те саме, що і *зарості* — «кущі або інша рослинність, що дуже розрослась, густо вкриваючи яку-небудь поверхню».

Прикметники, а також дієприкметники, що мають у своєму складі префікси, виступають твірними при нульовій суфіксації деад'єктивів порівняно рідко *(негідний → негідь, -і, безнадійний → безнадія, відталий → відталь, -і)*. Цю картину дещо змінюють похідні іменники спільного роду, при творенні яких спостерігається відчутне збільшення мотивуючих префіксальних форм: *незграбний → незграба, неохайний → неохая, пролазливий → пролаза, обжерливий → обжера.*

Необхідно визначити, що для частини іменників, мотивованих префіксальними формами, крім згаданої множинності словотвірної структури, яка виникає внаслідок одночасної співвідносності деривата з дієсловом і прикметником (дієприкметником), спостерігається інша множинність, яка дозволяє по-різному інтерпретувати спосіб утворення дериватів. Наприклад, *нерівний → нерівня* (нульова суфіксація) і *рівня → нерівня* (префіксація) або *безвихідний → безвихідь, -і* (нульова суфіксація) і *без виходу → безвихідь, -і* (префіксація у поєднанні з нульовою суфіксацією).

Ще однією спільною рисою, характерною для всіх п'яти моделей нульової суфіксації деад'єктивів, є якісна обмеженість суфіксальної будови мотивуючих. Більшість дериватів утворені від безсуфіксних прикметників *(молодий → молодь, -і, понурий → понура, рудий → рудь, -я)* або з суфіксами *-н(ий) (лагідний → лагідь, -і, дотепний → дотепа)* чи *-к(ий), -ок(ий), -ик(ий), -ек(ий)*. Лише окремі похідні утворені від прикметників із іншими суфіксами, наприклад, *багряний → багра* і *багрянь, -і, круглий → кругля*. Із мотивуючих форм дієприкметникового походження переважають ті, які мають суфікси *-ен(ий), -ан(ий): нечесаний → нечоса, знайдений → знайда*. При творенні дериватів — іменників спільного роду, крім збільшення кількості твірних із суфіксами *-ен(ий), -ан(ий)*, проявляються ще деякі особливості, що стосуються будови мотивуючих, а саме: 1) зменшується кількість безсуфіксних форм; 2) майже не включаються у словотворчий процес прикметники з суфіксами *-к(ий), -ик(ий), -ок(ий), -ек(ий);* 3) твірними досить активно виступають віддієслівні прикметники з суфіксом *-лив(ий)*, наприклад: *зажерливий → зажера, причепливий → причепа.*

Обмеженістю структурної різноманітності твірних частково

можна пояснити те, що для деад'єктивів майже нехарактерна множинність мотивованості, яка виникає при одночасній залежності деривата від двох або більше спільнокореневих мотивуючих різної будови. Вказане явище властиве девербативам із нульовими суфіксами. Серед відприкметникових іменників тільки деякі відзначаються згаданою множинністю, наприклад: *даль, -і ← дальній* і *далекий, огида ← огидний* і *огидливий* та ін.

Спільними для моделей нульової суфіксації деад'єктивів є не лише особливості, пов'язані з семантико-структурними властивостями твірних, але й деякі риси морфонологічних перетворень, що як супроводжуючі засоби беруть участь у трансформації основ прикметників (дієприкметників) у твірні основи іменників із нульовими суфіксами.

Одним із таких перетворень є усічення основ мотивуючих лексем, яке, виконуючи морфонологічну функцію, набуває у більшості випадків морфемного вигляду. В кінцевому результаті воно спрямоване на виділення зі складу твірного відрізка з кінцевим приголосним. Такі звукові комплекси повинні бути достатньо семантико-інформативними (ними найчастіше виступають кореневі морфеми). Характерною рисою деривації деад'єктивів із нульовими суфіксами є те, що нерідко усічення зазнає не основа, а відкидаються лише закінчення твірних, оскільки помітна кількість похідних мотивується безсуфіксними прикметниками: *лютий → лють, -і, сухий → суша.* У складі твірних є такі прикметники, в яких історично виділялись суфікси *-з-, -д-, -н-* та інші *(сизий → сизь, -і)*. У сучасній українській мові наведені звукові відрізки вже належать до кореневих морфем. Про це також свідчить усічення, що орієнтується на корінь *. Інколи спостерігається різне усічення одного і того ж твірного, наприклад, *темний → темня* і *тьма*, що можна вважати показником синхронного членування основ такого типу.

У суфіксальних прикметників більшість суфіксів послідовно відсікається, як правило, до кореневого приголосного ** *(ранній → рань, -і, потворний → потвора)*. У рідких випадках відбувається часткове усічення *(величний → велич, -і)*. Нетиповим є збереження ад'єктивних суфіксів в основах похідних *(круглий → кругля)*.

Частина фіналей ад'єктивних основ належить до суфіксів вторинної прикметниковості. Так, наприклад, історично прикметник *широкий* утворений від прикметника *ширъ* [7, *507*]. З іншого боку, серед деад'єктивів із нульовими суфіксами в сучасній українській мові виділяється група давніх похідних. Урахування цього дозволяє припустити, що в процесі історичного розвитку української мови відбулася певна зміна словотвірної залежності таких похідних,

---

* В окремих випадках, незважаючи на те, що етимологічний корінь завершується на приголосний звук, межа усічення проходить не перед історично суфіксальним елементом, а за ним, наприклад, *різний → різнь, -і.*

** Це пояснюється тим, що закінчення похідних іменників, які приєднуються до твірних основ, складаються з голосного або починаються голосним звуком.

а саме: співвідношення *ширъ → ширь, -и, широкий* змінилося у *широкий → шир, -і* у зв'язку із втратою первісних прикметників типу *ширъ*.

Дещо інший характер має усічення основ твірних дієприкметникового походження. У даному випадку суфікси нерідко зберігаються *(розталий → розталь, -і)*, хоча спостерігається також повне *(очманілий → очмана)* і часткове усічення *(кип'ячений → кип'яч, -у)* *. Збереження суфіксальних морфем в окремих випадках, можливо, пояснюється недостатньою семантичною виразністю чистих кореневих морфем. Однак частіше це зв'язано з невідповідністю закономірностей будови коренів дієслівного типу в мотивуючих формах дієприкметникового походження і коренів мотивованих ними іменників із нульовими суфіксами. Так, кореневa морфема у складі похідних не може закінчуватися на голосний. А якраз такою особливістю вона нерідко відзначається в складі мотивуючих форм дієприкметникового походження, наприклад, *прілий*. Саме тому у твірну основу дериватів включається суфікс *-л- (пріль, -і)*.

У цілому необхідно вказати, що за винятком певної частини твірних дієприкметникового походження, кореневa морфема прикметників (на відміну від дієслів) більш відповідає особливостям звукової структури коренів іменникових утворень із нульовими суфіксами. Цим обумовлюється те, що нульова суфіксація деад'єктивів значно рідше супроводжується морфонологічним чергуванням кореневих голосних. Спостерігаються лише окремі типи згаданого чергування: *чорний → чернь (о-е), задирливий → задьора (и-о), гарячий → гореч, -і* та *горяч,-а (а-о)*, хоча в «Словарі» Б. Грінченка, з якого взято два останні приклади, є форма *горячий*, а в «Словнику української мови» із позначкою «заст.» фіксується іменник *горяч, -у*.

Дещо ширше представлено якісне чергування кореневих приголосних, яке відображається в звуковому складі деад'єктивів. Спостерігаються такі типи вказаного чергування: *х-ш (сухий → суша), к-ч (дикий → дича), г-ж (убогий → убіж, убожі), ст-щ (густий → гуща* і *гущ, -і)* та деякі інші. Тільки в окремих випадках фіксується так зване «зворотне» чергування *(небезпечний → небезпека)*. Всі наведені чергування голосних і приголосних виконують роль супроводжуючого засобу, який диференціює основи твірних і похідних. Однак ця розрізнювальна функція проявляє себе досить обмежено. Вона являє собою факт морфонологічного використання результатів минулих фонетичних явищ у сучасній українській мові.

Більш послідовно при нульовій суфіксації деад'єктивів використовується розрізнювальна роль чергування парних твердих / м'яких приголосних в основах твірних і похідних (йдеться насамперед про кінцеві приголосні кореневих морфем і рідше суфіксальних). Її вияв у стосунку до словотвірних моделей, які розглядаються, характеризується певними особливостями.

Так, для дериватів, утворених за моделлю ОП + $ø^{c}$ + $ø^{ф}$/(-і),

* Можливе ще інше виведення: *кип'ячий → кип'яч, -у*.

характерною є палаталізація кінцевого приголосного основи мотивуючих прикметників і виникнення в результаті цього чергування твердий/м'який парний приголосний: *молодий → молодь, -і, міцний → міць, -і*. В окремих випадках згаданого чергування не відбувається, бо зберігається м'якість кінцевого приголосного, властива для нього в основі прикметника (*привільний → привіль*). У небагатьох деад'єктивів спостерігається нехарактерна для початкової форми дериватів цього словотвірного ряду твердість кінцевого приголосного основи. Твердими виступають шиплячі і рідше деякі інші приголосні. Виникнення у межах даної моделі зразка, який не передбачає пом'якшення кінцевого приголосного основи в певних формах похідних (*сухий → суш, -і*), пояснюється особливостями фонетичного процесу втрати м'якості приголосними звуками у період формування фонетичної системи української мови.

За ознакою палатальності кінцевого приголосного основи розглянутій моделі протиставляється модель ОП + ø^{c} + ø^{ф} (*-ий/-а*). Похідні, утворені за цією моделлю, мають, як правило, твердий кінцевий приголосний основи. Частіше ця твердість — результат збереження твердості відповідного приголосного в основах мотивуючих прикметників (*прозорий → прозор, гидкий → гид*). Рідше її породжує диспалаталізація, що викликає чергування м'який / твердий кінцевий приголосний основ (*загальний → загал*). Лише в окремих випадках спостерігається палаталізація із чергуванням твердий / м'який парний приголосний (*рудий → рудь*).

Протиставлення приголосних за м'якістю / твердістю парних звуків в основах дериватів із нульовими суфіксами виконує диференційну роль — розрізняє іменники жіночого і чоловічого роду з однаковим нульовим закінченням у вихідній формі, утворених за різними моделями. Виявляється ця функція при зіставленні спільнокореневих деад'єктивів (*блакить — блакит, гид — гидь*). Проте вона може і не використовуватись, наприклад, *білий → біль, -і* і *біль, -ю*.

У більшості дериватів моделі ОП + ø^{c} + -а зберігається твердість кінцевого приголосного (*суворий → сувора, марудний → маруда*). Рідко спостерігається диспалаталізація та відповідне чергування парних приголосних (*багряний → багра*). Трапляється, однак, і палаталізація із чергуванням твердий / м'який приголосний (*зелений → зеленя, бистрий → бистря*). У декількох похідних зберігається м'якість кінцевого приголосного основи (*порожній → порожня*).

Для дериватів словотвірного ряду моделі ОП + ø^{c} + -і (-и) -а характерним є чергування твердий / м'який парний приголосний основи (*зарослий → зарослі*) або збереження твердості кінцевого звука (*рум'яний → рум'яна*). Останнє властиве також і деад'єктивам середнього роду, що репрезентують відповідну модель нульової суфіксації, наприклад, *теплий → тепло*.

Нульові суфікси українських деад'єктивів у складі розглянутих моделей поступаються словотворчою активністю та продуктивністю

матеріально вираженим суфіксальним морфемам. Незважаючи на це, нульову суфіксацію деад'єктивів необхідно визнати способом, властивим словотвірній системі сучасної української мови.

1. *Азарх Ю. С.* Из истории именного словообразования (существительные женского рода на *-ль*).— Лексикология и словообразование древнерусского языка. М., 1966. 2. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір. Словотвірна характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін.— Львів, 1961. 3. Курс сучасної української літературної мови (1. Вступ. 2. Лексика. 3. Фонетика. 4. Морфологія. 5. Наголос) / За ред. Л. А. Булаховського. К., 1951. 4. Русская грамматика: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. М., Наука, 1980. 5. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 6. *Третевич Л. М.* Українські віддієслівні іменники з нульовим суфіксом.— Мовознавство, 1977, № 6. 7. *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1971.

Подана до редколегії 17. 04. 81

Н. Ф. КАНИЕНКО, ст. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

СКЛАДНІ СЛОВА ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ГНІЗДУВАННЯ

У лінгвістичній літературі двох останніх десятиріч багато уваги приділено словотворчим одиницям, їх ієрархії в системі, співвідношенню з елементами інших рівнів. Особливе місце відводиться в працях із словотвору гніздуванню слів, укладанню гніздових словотворчих словників, що адекватно відбивали б сучасний стан мови. Проблеми ці складні, пов'язані з низкою ще нерозв'язаних у теоретичному плані питань щодо формальної та семантичної похідності слів, упорядкування семантики похідних слів, засвоєння значень твірного слова в гнізді, складу гнізда. Про це можуть свідчити три останні збірники «Актуальних проблем російського словотворення» [1; 2; 3], праці О. А. Земської [4], О. С. Кубрякової [6], П. А. Соболєвої [7], О. М. Тихонова [9], видання «Шкільного словотворчого словника російської мови» [10]. До мало висвітлених належить і питання про гніздування складних слів. Є дві протилежні відповіді на нього. Одна передбачає віднесення складних слів до того гнізда, до якого входить друга основа композита, наприклад, на цій підставі *діркопробивач, землебитний* відносяться до гнізда *бити*. Друга пропонує складні слова об'єднувати в самостійні гнізда і зіставляти їх із співвідносними за основами гніздами, утворюваними простими словами. Так, і щойно названі лексеми, і слова *бронебійка, китобій* та подібні об'єднуються в одне гніздо, яке можна порівнювати з гніздами від лексем *броня, кит* тощо. Для вирішення, яка з цих відповідей більш адекватно відбиває мовну дійсність, бракує ще достатньої кількості досліджень, де було б вивчено сам спосіб упорядкування слів у гнізді. Отже, головна увага в розв'язанні проблеми гніздування складних слів повинна бути зосереджена на з'ясуванні принципів поєднання слів у гнізда, впорядкуванні фор-

мальних та семантичних зв'язків між його компонентами. Це завдання вважається основним у описуваному експерименті. Матеріалом дослідження правила лексика гнізда від дієслова *бити* (402 слова). Пропонується два виміри для окреслення значеннєвих співвідношень слів усередині одного гнізда: 1) в аспекті засвоєння лексичних значень твірного слова в похідних; 2) у плані розвитку словотворчих категоріальних значень від дієслова. Перший орієнтований на розкриття тенденцій перетворення різних типів (нейтральне, пряме, переносне, метафоризоване, спеціальне) значення, способів конкретизації, розширення, розщеплення лексичного значення твірної лексеми в похідних. Другий повинен указати на залежність реалізації словотворчих категоріальних значень* від типу лексичного значення твірного слова. В цих аспектах досліджуються і складні слова, де зустрічається основа ***би-*** або її варіанти. Приймаємо попередню думку, що вони входять до гнізда ***бити***, яку повинен уточнити докладний словотворчий і семантичний аналіз їх. Специфіка матеріалу продиктувала і план опису. Серед складних слів гнізда *бити* не зустрілося дієслів. Отже, успадкування лексичної семантики твірного слова в префіксальних дієсловах досліджується тільки в межах простих афіксальних похідних.

Явище засвоєння лексичної семантики твірного слова у похідних розкривається через кілька взаємопов'язаних ознак: властивості 1) конкретизації, 2) модифікації, 3) метафоризації, 4) спеціалізації значень, що встановлюється за тлумачним «Словником української мови» [10]. Оскільки йдеться передусім про дієслівну семантику, закономірно, що конкретизуються дії, визначені твірною лексемою.

Конкретизація здійснюється шляхом визначення виконавців, об'єктів, знарядь, наслідків, місця дії або завдяки окресленню способів виконання дій, названих префіксальним словом. Так, у твірного *бити* засвідчено підзначення 7. Розбивати, розколювати на шматки, що має ще і відтінок «Топтати, толочити». Похідне префіксальне дієслово *вибивати* засвоює його у своєму підзначенні — 5. Витопчуючи (про людей, тварин), б'ючи (про град), ламати, винищувати посіви, городину, траву і т. ін., де конкретизовані виконавці (люди, тварини, град), об'єкти (посіви, городина, трава) і способи дії (витопчуючи, б'ючи). Часто засвоєння значень іде шляхом модифікації дій, що передбачає вказівку на початок, кінець дії, межі її виконання, неповноту здійснення щодо наслідків, додаткове, повторне, однократне виконання, охоплення дією якої-небудь кількості та всіх можливих об'єктів, часовий перебіг дії (короткий або тривалий проміжок, безперервна або перервана в часі дія тощо). До підзначення *бити* — 4. Позбавляти життя, убивати кого-небудь близь-

---

* Словотворчі категоріальні значення задані списком: 1) дія; 2) виконавець; 3) наслідок; 4) знаряддя; 5) місце; 6) якість дії; 7) матеріал для дії; 8) залишок матеріалу; 9) носій якості дії; 10) опредмечування якості дії (на зразок *забитість*). Вони близькі до списку словацької дослідниці К. Буланіцової [11].

ке підзначення дієслова *вибивати* — 6. Вбивати, винищувати всіх або багатьох, що відрізняється від нього саме вказівкою на інтенсивне виконання дії.

До модифікованих значень наближуються модальні, коли модальність дії підкреслюється також лексичними засобами, наприклад, *збивати* — змушувати падати.

Засвоєння значень твірного слова в гнізді характеризується таким їх упорядкуванням, коли семантика похідних об'єднується на синонімічній *(прибирати-підбирати; прибиратися-збиратися; порозбирати-забрати; підбирати-добирати; відбірний-добірний)* або антонімічній *(збивати-розбивати, набивати-підбивати)* основі.

Антонімізація базується на просторовому зіставленні дій і позитивній чи негативній характеристиці поведінки суб'єкта. Усі дії, виражені префіксальними дієсловами у гнізді, передбачають вплив на поверхню об'єкта. Цей компонент лексичної семантики виступає як своєрідне нейтралізоване значення: *побити* — «Постукати, поплескати по чому-небудь, об щось». Інші синонімічні значення зіставляються за наслідками дій: відокремлення від предмета чого-небудь *(вибивати* — 1, 3, *відбивати* — 1) або вбивання в нього чи прибивання до нього чого-небудь *(вбивати, забивати* — 1, *набивати* — 5, 6, *прибивати* — 1). Антонімічні пари становлять підзначення «бити по поверхні чогось, відокремлюючи частину від цілого» (*відбивати* — 1, *збивати* — 2, *оббивати* — 1) і «з'єднувати з окремих частин» *(збивати* — 12, 13), а також «робити отвір у предметі» *(вибивати* — 1, 7, *надбивати, пробивати* — 1) і «заповнювати отвір» (*зобивати* — 2, 3, *набивати* — 1).

На основі антонімічних значень «удар по предмету згори вниз» і «знизу вгору» зіставляються дієслова *набивати* (3) і *підбивати* (1, 2). У синонімічних відношеннях перебувають дієслова, що називають наслідки ударів без підкреслення їх позитивності/негативності: а) *розбивати* — 15 (розсікати воду, повітря), б) *збивати* — 2, *оббивати* — 2 (змушувати опадати плоди, цвіт, листя). Численний синонімічний ряд утворюють дієслова, підзначення яких вказують на способи поранення, каліцтва людського тіла: *забивати* (4), *збивати* (8), *набивати* (2), *оббивати* (3), *розбивати* (3), *побити* (3).

Для підзначень дієслів, що описують поведінку суб'єкта, характерна перевага синонімічних відношень над антонімічними. Антонімами є *збивати* (13) і *розбивати* (3), *збиватися* (6) і *перебивати* (4). Синонімічні ряди утворюються здебільшого з підзначень дієслів поведінки з ремаркою *переносне: побивати* (1), *розбивати* (7). Синонімами є переносні підзначення дієслів *прибивати* — 4 (Викликати у кого-небудь пригніченість, приголомшувати когось. Справляти гнітюче враження на кого-небудь, перешкоджати прояву чогось) і *перебивати* — 3 (Яким-небудь втручанням, чим-небудь викликати припинення, порушувати вияв, розвиток, хід чого-небудь).

Дієслова з часткою *-ся* на означення поведінки суб'єкта рідко об'єднуються в синонімічні ряди *(побиватися* — 3, *розбиватися* — 3). Не засвідчені вони й серед антонімів.

Широко представлена в гнізді *бити* спеціальна лексика, яка відзначається різноманітністю складу. Префіксальні утворення розвивають значення, які описують обробку тканини, сукна: ***вибивати*** — 10 (*текст.* Наносити фарбою візерунки на тканину); ***збивати*** — 10 // *заст.* (Робити густішим, рівнішим готове, домоткане сукно, обробляючи його в спеціальному пристрої), ***набиванка*** — *рідко.* Тканина з набивним узором.

Інші спеціальні значення належать до військової, гірничої, друкарської, кулінарної, меблярської, фізичної та філософської лексики: *відбій* (2), *вибій* (2), *відбиток* (2), *відбивний* (2), *перебивальник, відбиватися* (6), *відбиття* (6).

У семантиці *бити* переносні значення представлені ширше (див. 2, 10, 13 підзначення), ніж спеціальні. Тематично вони описують поведінку суб'єкта (спрямовувати які-небудь дії, заходи проти когось, гостро критикувати когось, завдавати страждання, розраховувати на кого-, що-небудь) і зовнішній прояв чого-небудь. Префіксальним дієсловам також більшою мірою властиві переносні значення, які окреслюють поведінку суб'єкта: *відбивати* (6, 8, 14), *вбиватися* (2), *добивати* (2, 4), *забивати* (6), *збивати* (7), *збиватися* (3), *перебивати* (3), *підбивати* (4, 6, 8), *прибивати* (3, 4), *розбивати* (6, 7, 8, 9, 10). На зовнішній вияв чого-небудь вказують дієслова *пробивати* (1, //), *пробиватися* (1 //, 2 //), *розбиватися* (6). Частина переносних значень характеризує стан суб'єкта *(підбиватися* — 2, *розбиватися* — 4, 5). Рідше переносність значення властива іменникам і найменше вона розвивається в прикметниках. Переносні значення іменників асоціюються з тими підзначеннями дієслів, що визначають зовнішній прояв яких-небудь особливостей речей *(відбиток* — 6, *відбиття* — 5). Прикметники типу *побитий* (2. Знівечений, знесилений, пригнічений), *розбитий* (9. Який занапащено, знівечено чим-небудь) описують ознаки стану суб'єкта.

У гнізді *бити* реалізовано всі задані списком категоріальні значення. Кількісно найбільше представлені категорії віддієслівної якості, дії, виконавців та наслідків дії. Значення категорії якості супроводжуються ремаркою *спец. (вибивальний, відбивальний, збивальний, набивальний).* Неспеціальні значення орієнтовані на визначення функцій предметів *(вибивний, підбивний, прибивний, пробивний, розбивний),* наслідку завершеної дії *(вибитий, відбитий, побитий, прибитий, пробитий, розбитий)* або дії, що триває *(відбиваний, набиваний, побиваний, пробиваний).*

Категоріальне значення абстрактної дії реалізується іменниками на ***-ння, -ття, -ка, -ок*** та без суфікса. Іменники з суфіксом ***-ття*** супроводжуються ремарками *спец. (вибиття, текст.; відбиття, фіз.; філософ.)* та *рідко (підбиття, розбиття).* Такі лексеми засвоюють не всі значення твірних дієслів, а лише деякі *(забиття* (1—5); *набиття* (1, 3, 6), *побиття* (2, 3, 6), їм не властиве нашарування на значення дії інших значень.

Близькі до них за особливостями семантики і функціонування іменники з суфіксом ***-к(а)***: *перебивка, прибивка* (1), *пробивка* (1),

розбивка (11 — 13). Для деяких з них характерне нашарування кількох категоріальних значень: дії і матеріалу для дії *оббивка* (1 і 2), дії + її знаряддя *вибивка* (1 і 2).

Іменник на ***-ння*** засвоюють переважну кількість значень дієслів *(вибивання, відбивання, вбивання, добивання, забивання, набивання, оббивання)*. Серед них рідко представлені слова, де значення дії доповнюється іншим категоріальним значенням *(підбивання* — дія за знач. *підбивати* та результат цієї дії).

Назви дії з нульовим суфіксом чоловічого роду відзначаються найбільш розгалуженою семантикою. Їм, як правило, властиві ще й значення наслідку + місця дії *(забій)*, наслідку + виконавця + + об'єкта дії *(прибій)*, наслідку + знаряддя дії *(пробій)*.

Категорія виконавців дії представлена термінологічною, застарілою та розмовною лексикою. Назви професій складаються з гірничої *вибійник* (1), текстильної *набивач*, друкарської *відбивальник*, мебльової *оббивальник* лексики. До застарілої належить *добичник* (розбійник, грабіжник), *збитенник* (продавець збитню), а до розмовної *вбивця, розбишака*. Тільки в аналізованому гнізді категоріальне значення виконавця дії виникає як супровідне до дії, воно є результатом семантичної трансформації, коли колективне заняття групи людей пов'язується зі збірною назвою: ***розбишацтво*** — 1. Грабіж, що супроводжується погрозами, вбивством і т. ін.; 2. *збірн.* Люди, які займаються грабежем.

У деяких лексемах трапляється багатоступеневе нашарування категоріальних значень, серед яких зустрічаємо значення пасивного *пробій* (3. Металева дужка для навішування гачка, замка) і активного знаряддя дії (2. Ручний інструмент для пробивання невеликих отворів), що додаються до дії *пробій* (4) та її наслідку *пробій* (1).

Серед найменувань знаряддя дії засвідчено спеціальні *(било, бительня, вибивка, відбивач)* та діалектні слова *(набивач)*.

Належні категорії наслідку дії лексеми реалізують лише деякі значення твірного слова і пов'язані а) з обробкою тканин *(вибиванка, вибійка, набиванка)*; б) з пробиванням отворів (*вибій* — 1, 2, *вибоїна* — 1, 2, *забій* — 3, *забоїна* — 1, 2, *підбій* — 2, пробоїна); в) з виготовленням текстів, малюнків *(відбиток* — 2, 3), фотознімків *(відбиток* — 4), г) з приготуванням їжі *(збитень)*. Поодинокі слова засвідчують зв'язок з семантикою дієслів поведінки *(добич)*.

Категоріальне значення місця дії властиве як основне одному слову *вибій*. У решті слів воно супроводжується значеннями дії *(побоїще, побойовисько* — 1, 2), дії *(забій* — 1, 5) + наслідку *(забій* — 3, 4); дії *(пробій* — 1) + наслідку *(прибій* — 1 //) + виконавця (*прибій* — 1 //) + об'єкта дії *(прибій* — 2).

Невеликою кількістю слів реалізовані категоріальні значення матеріалів для дії та залишків матеріалів. Кожне з цих слів зберігає властивий лише йому семантичний зв'язок з твірною лексемою і тому в сукупності вони виступають як значеннєво різнорідні лексичні одиниці. Такі лексеми належать до матеріалів, використовуваних при обробці взуття *(набійка)*, одягу *(підбивка, підбійка* — 1)

і меблів *(оббивка, оббиття)*. Слово *збоїни* (мн. Дрібно побита при молотінні солома) представляє значення «залишків матеріалу після дії».

Категорія «носій якості дії» реалізована субстантивованими прикметниками *(забитий, убитий)* та іменником *недобиток*. Усі вони пов'язані з підзначеннями твірного слова, що передбачають негативний вплив на суб'єкт дії.

Категорія «опредмечування якості дії» представлена словами, що називають стан суб'єктів *(забитість, прибитість, розбитість)* або властивості предметів, зумовлені їх функціями *(відбиваність, відбиття* — 6, *убивчість)* та діями, виконуваними над ними *(відбиток* — 6).

Складні слова характеризуються різною позицією основи *бий-* (або її варіантів). Вона може займати перше *боєзапас, боєпостачання* чи друге *водобій, градобиття* місце в композиті. Це явище ставить дослідника перед непростим вибором віднесення лексем з даною основою до певних гнізд. Для коректного розв'язання цього завдання необхідний докладніший аналіз семантичних зв'язків складних слів з твірною лексемою *бити*. Виявилося, що більшість із них тяжіє до його значень з другої групи, де фіксується негативний вплив на об'єкт дії. У цьому проявляється семантична паралельність морфологічно простих і складних слів гнізда з класу імен. Безпрефіксні іменники та прикметники на противагу простим префіксальним дієсловам також надають перевагу значенням другої групи. Складні слова, відрізняючись від них лише способом словотворення, виражають такі самі значення і фіксують ще й об'єкти, на які спрямовані деструктивні дії *бити*. Вони утворюють численні синонімічні ряди. Одні з них корелюють з підзначенням *бити* — 4. Позбавляти життя, убивати: *батько-, брато-, діто-, людиновбивець; батько-, брато-, діто-, людиновбивство; звіро-, китобій*. Інші типу *градобій* співвідносні з його сьомим підзначенням, де підкреслено пошкодження об'єктів дії. Невелика кількість композитів (5) пов'язана зі значеннями *бити* третьої групи, що вказують на спосіб виготовлення, обробки чого-небудь, наприклад: *глинобитний* — буд. Міцно, щільно збитий з суміші глини і порізаної соломи або дрібного каміння, піску і т. ін. Кілька слів асоціюються зі значеннями *бити*, що окреслюють поведінку суб'єкта дії: *чолобитна, чолобиття*. Зовсім не представлені серед складних слів такі лексеми, що були б пов'язані з першою групою значень *бити*, які описують зовнішній прояв дій, процесів.

Композитні слова в гнізді *бити* становлять своєрідну групу лексики в плані розвитку ними метафоризованих, переносних та спеціальних значень. «Словник української мови» фіксує серед них лише одне слово з переносним значенням *градобій* — 2. Удари чого-небудь. Більше серед них представлені лексеми зі значеннями, що стали спеціальними в складних словах: *глино-, землебитний* — будівничі, *чолобитна, чолобиття* — історичні терміни. Кількість їх обмежується названими прикладами.

Аналіз наведених фактів з семантичного погляду свідчить, що складні слова не розвивають нових порівняно з твірною лексемою значень. Вони успадковують компоненти семантики *бити*, конкретизуючи їх називанням об'єктів дії, що здебільшого має деструктивний характер. Це дає підстави для об'єднання аналізованих композитних слів у гніздо від дієслова *бити*.

Опосередковано про це говорить також реалізація словотворчих категоріальних значень у межах складних слів. З аналізом морфологічно простих слів у гнізді *бити* стає очевидною закономірність, що розгалуженість лексичної семантики твірного слова створює найсприятливіші можливості для реалізації словотворчих значень. Прості лексеми в цьому гнізді реалізують усі задані списком (див. с. 67) значення. Композитні слова представлені не в усіх, а лише в деяких категоріях. Найбільше їх у категоріях назв дії *боєпостачання, градобиття*, виконавців *бронебійник, каменобоєць*, знарядь дії *бронебійка, діркопробивач*, матеріалів для дії *боєзапас, боєприпаси*, якості *бронебійний, братовбивчий, водобійний, далекобійний, землебитний, людиновбивчий*, опредмечення якості *боєздатність, далекобійність*. Складні слова не реалізують категоріальних значень місця, наслідку дії, носіїв якості дії, залишків матеріалів після дії. Це також засвідчує підпорядкованість композитних слів гнізду з твірним *бити*.

Отже, проблему гніздування складних слів треба вирішувати комплексно. З одного боку, їх необхідно вивчати в межах словотворчих категорій — значеннєвих одиниць системи словотвору [4, *30*],— порівнювати з морфологічно простими словами тих самих категорій, встановлювати їх семантичну своєрідність, зумовлювану тісним зв'язком з словосполученнями [5]. З другого, їх треба досліджувати в аспекті з'ясування особливостей засвоєння значень твірного слова в похідних гнізда, впорядкування в ньому граматичної, словотворчої і лексичної семантики і на цьому фоні розкриття значеннєвої пов'язаності складних слів з співвідносними за основою гніздами.

1. Актуальные проблемы русского словообразования, ч. 1. Ташкент, 1975. 2. Актуальные проблемы русского словообразования, ч. 2. Самарканд, 1972. 3. Актуальные проблемы русского словообразования, ч. 3. Ташкент, 1978. 4. *Земская Е. А.* О комплексных единицах системы синхронного словообразования.— В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования, ч. 3. Ташкент, 1978. 5. *Клименко Н. Ф.* Словоскладання. Абревіація.— В кн.: Словотвір сучасної української мови. К., 1979. 6. *Кубрякова Е. С.* Семантика производного слова.— В кн.: Аспекты семантических исследований. М., 1980. 7. *Соболева П. А.* Аппликативная грамматика и моделирование словообразования. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1970. 8. Словник української мови, т. 1—11. К., 1970—1981. 9. *Тихонов А. Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Самарканд, 1971. 10. *Тихонов А. Н.* Школьный словообразовательный словарь современного русского языка. М., 1978. 11. *Виндишова К.* Sémantická štruktúra slovenských devezbativ. Bzatislava, 1974.

Подана до редколегії 16. 04. 81

Н. Д. ДАВИДЕНКО, доц.,
Дрогобицький педагогічний інститут

СЛОВО В КОНТЕКСТІ

Сучасна стилістична наука розкрила й докладно описала властивий слову стилістичний потенціал на рівні мови і мовлення [1]. Особливо вичерпно розроблене це питання у плані розкриття властивостей слів семантико-формальної лексичної групи. [2, *134—145*].

Полісемічне слово, об'єднуючи прямі і переносні значення, вже саме проектує можливість стилістичного функціонування. Оцінюючи цю властивість у плані мовлення, О. О. Потебня підкреслював, що «елементарна поетичність мови, тобто образність окремих слів і стійких словосполучень, хоч би яка вона була помітна, мізерна порівняно із здатністю мов створювати образи із сполучень, однаково, образних чи безобразних» [3, *104*]. Найповніше ця особливість виявляється в художньо-белетристичному стилі, комунікативне завдання якого здійснюється не прямо і не безпосередньо, а через художній образ, що справляє естетичний вплив.

Відомо, що образні властивості слова виявляються і в мінімальному, і в найширшому контексті, але своєрідно. Проте саме в мінімальному контексті спостерігається ряд важливих і цікавих моментів найповнішої реалізації образного потенціалу слова, яка виникає у поєднанні слів певного семантичного наповнення. Стилістичний аналіз, здійснюваний над мікрообразом-словом, іде від простого, елементарного до цілісного, до мінімального контексту семи, а звідти — до контексту частини художнього твору. Явища ж дійсності осмислюються художником у складному комплексі взаємозв'язаних частин. Переведення цього художнього комплексу в образ, деталізація його в мікрообразі-слові — такий завершальний етап роботи письменника. При стилістичному ж розгляді аналіз ведеться у зворотному порядку.

Найголовнішою вимогою до лексичної реалізації семи в контексті є точність і визначеність лексичного значення. Стилістична ж реалізація слова в художньому контексті має інший характер: тут найважливішою умовою залишається багатство образних асоціацій; чим більше викликає їх художній мікрообраз, тим дійовіший його естетичний вплив. І не обов'язково при цьому повинна виступати органічно емоційна лексика [4, *77*]. Слово з предметним конкретним змістом може нести більшу образну насиченість. Так, у лексемі *лелітка* із значенням 1) «блискуче кружальце для прикрас», «блискуча цяточка на чому-небудь»; 2) «назва квітки» [5, *474*] в контексті поезії *...Не питай, чи то справді роса, самоцвітна, осіннія краса, чи то, може, те сонце здурило, В лелітки холодний дощ змінило...»* (Леся Українка) — не вичленовується окрема сема, а зберігається

лексемна значеннєва цілість, образна вартість якої вища від багатства поєднуваних асоціацій.

У зміцненні і розширенні образних асоціативних «містків» допомагає і мінімальний, однаковий формою із мікрообразом, контекст: ***Виростає завзяття, і мудрість приносить готівку. Виростає на мужа вчорашнє дитя*** (А. Малишко). Тут паралельно реалізується переносне і пряме значення лексеми, причому перше, спираючись на пряме, дістає матеріально відчутну, предметну підоснову з поглибленою асоціативністю. Отже, мінімальний лексично одноплановий контекст стає засобом образного поглиблення.

Узяте поза контекстом, слово з поетичним ореолом чи стилістично марковане здається більш придатним для втілення мікрообразу. Але заступлення його в цій ролі предметною назвою з конкретним матеріальним змістом дає в контексті більше образних асоціацій, ніж подеколи сполучення слів із чіткою експресивністю: *Покільчились дерева і гаї, **Помножила душа свої причали, І серце множить корені свої**, Важких шукань ховаючи начала* (А. Малишко). Наочність, предметність і зорієнтованість образів *причали, корені* в контексті на відтворення внутрішнього світу людини досягається метафоричним осмисленням їх у сполуках із образами психічного світу людини — *душа, серце, шукання.* А повторення морфологічних синонімів-дієслів — *помножила, множить* із предметними назвами *причали, корені* зміцнює образну наочність, вносить елемент художнього перебільшення та увиразнення. Таке складне переплетіння образів з прямим і переносним значенням у контексті переключає предметні образи з їх багатою наочністю в ділянку образних абстракцій і справляє відповідний естетичний вплив. Оперте на пейзажну експозицію — «покільчились дерева і гаї», на тлі якої розгортається психологічна колізія вірша, це контекстне ціле дозволяє втілити поетичне узагальнення такого ж плану — *Є свій масштаб у кожного крила, А правда ж як? — А їй немає міри* (А. Малишко). Отже, мінімальний контекст містить тут особливості побудови цілого твору і, як характерний елемент, розкриває його природу.

Слова нейтральні, емоційно безбарвні при контекстуальному паралелізмі з метафорично вжитими дістають експресивність і дають можливість образам набирати нового звучання: *День скінчився — та й не починався. Тихо згас, як гаснуть ліхтарі* (М. Рильський). Нейтралізована в мовному обігу метафора *день згас,* зіставлена в контексті з прямим предметним значенням слова у сполученні *гаснуть ліхтарі,* знову починає жити, але ще виразнішим образним життям унаслідок ототожнення з конкретним зоровим образом. Поглиблення впливу досягається конкретизацією метафоричного значення через предметно-номінативне зіставлення. Проте таке зіставлення ще не обов'язково буває зовнішньо вираженим. Іноді побудова відповідного ситуативного оточення несе приховане зіставлення — паралелізм, у якому стилістичне навантаження дістають і морфологічні форми, і синтаксичне оточення. Так, в останніх рядках наве-

деної строфи *Просто і звичайно* ***відірвався*** *ще один листок в календарі* (М. Рильський) — асоціація з рухом живого листка дерева досягається дієсловом із зворотною формою, що передає не пасивну дію, властиву неживому, а активну спонтанну дію, притаманну для живого в природі. Саме тому й виникає глибока образна асоціативність.

Експресивна градація досягається в контексті й словами спільного кореня, що належать до різних частин мови із основним словом образу: *...Свої ягнята і телята На полі* ***вольнім вольно*** *пас чабан, було, в своєму раї* (Т. Шевченко). Тут епітет *вольне поле* посилюється однокореневою ознакою *вольно,* і це особливо увиразнює образність.

У праці О. О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии» приділяється увага структурі фольклорних образів і лексичній тавтології як одному з найпростіших засобів образності. У наведеній ілюстрації ми маємо суміжну тавтологію, це сталий зворот, який несе, за словами О. О. Потебні, елементарну поетичність. *А за Дніпром, як* ***дивну дивину,*** *Земля полтавська піднімає гули, Бо йдуть нові поети, як Микули, Щоб розорати серця цілину* (А. Малишко). Проте в художніх контекстах зустрічається і несуміжна тавтологія, образна вагомість якої від цього не втрачається: *...Та й знову* ***думать*** *заходивсь про те ж таки, що й перше* ***думав*** (Т. Шевченко). Подібне спостерігається і в народнопоетичній тавтології *вільна воля,* що роз'єднується в ширшому контексті із зміною морфологічної форми, так що втрачається єдність виразу і кожен складник із притаманними йому смисловими відтінками починає функціонувати окремо, проте емоційно-смислова й образна градації досягаються їх накладанням, особливо у прикінцевих позиціях рядка: *Сам я* ***вільний*** *і ніколи не зламав чужої* ***волі*** (Леся Українка).

Художні твори дають приклади нетотожної формою смислової тавтології, зокрема такої, що передає зорові образні враження: *Той світоч, що нам Ленін засвітив у* ***чорнім мороці*** *царської Росії, Нам осяває путь, Серця кріпить і гріє, Єднає в рать одну усіх трудівників* (М. Рильський). Емоційний потенціал створюється накладанням цього зорового образу — *чорний морок* на його внутрішню образно-символічну основу, перенесену контекстом у коло суспільно-політичних понять *(темрява, морок* є символом негативних явищ).

Значне місце в системі стилістичного увиразнення посідає антонімія. Не зупиняючись на визначених і відомих стилістичних функціях її, звернемо увагу на не відмічену ще здатність антонімічної пари чи антонімічних рядів (пар) передавати узагальнення шляхом об'єднання крайніх точок ланцюга або переліку зв'язаних і близьких змістом пар: *Ти (Партія) — наш дороговказ і наш священний стяг, Ти — наш великий вождь на* ***суходолі й морі...*** (М. Рильський). Ця антонімічна пара подає узагальнення лише в просторовому вимірі. Антонімічне ж зіставлення різних вимірів дає вичерпну узагальнюючу характеристику явища, пейзажу, часу: *Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла* ***весняною жагою родити*** *і*

вимерлими травами, трухлим сухостоєм і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою (Г. Тютюнник). Протиставлені тут і несиметричні форми контекстних антонімів: таке протиставлення охоплює не все значення (семему), а лише окремі найважливіші його сторони, ознаки. Деякі з них зовнішньою формою різнопланові як словосполучення і слова з нетотожним змістом — *весняна жага родити* і *вимерлі трави, вічність* і *скороминуча пора.* Вони мають значення предметності, проте є складниками того ж самого явища, яке узагальнюється прикінцевою висновковою парою — *вічність* і *скороминуча пора*—і відносить увесь ряд протиставлюваних явищ до плану часових.

Прихована антонімія чи оксиморон певного типу не завжди є засобами вираження іронії. *Голос його (командира) ясний в тумані* і *глибоко людяний* (О. Довженко). Антонімічне зіставлення спільних у прямому номінативному плані найменувань *ясний* і *туман,* виражених формально несиметрично — різними частинами мови, нейтралізує спільну смислову основу в значеннях слів *ясний* і *туман* та окреслює переносне, багате образними асоціаціями: «виразний, чіткий; упевнений, оптимістичний». Це був той відшукуваний вираз — характеристика упевненого, переконливого слова командира, зверненого до воїнів перед боєм. Естетичний вплив образу зростає і від того, що слово не втрачає зорового вияву, який стає зовнішньою формою для втілення і розкриття значення іншого — психологічного плану. Остаточно окреслюється й увиразнюється зміст першого компонента протиставлення *ясний* контекстним синонімом *людяний,* що становить нетотожну синонімічну пару *(ясний, людяний),* реалізуючи її в позитивному емоційно-смисловому плані.

Контекстна антонімія дозволяє глибше й наочніше подати образ, установити більше асоціативних зв'язків його, коли семантична спільність прихована: ***Глибинами не втану, не змілію, Верхів'ями розкрилено росту*** (П. Тичина). Образний зміст формується на грунті зіставлення *глибини* (ріки, потоку) і *верхів'я* (дерева, рослини), а спільна основа їх — просторовий вимір — спочатку залишається невиявленою. Проте в контексті метафора *рости верхів'ями* поєднує в собі і значення просторове — «витік, початок ріки». Ця асоціація, прихована в окремому образі, взятому ізольовано, виявляється в мінімальному контексті і замикає коло просторового узагальнення — «від витоку, від початку ріки до глибин, вершин творчості». Такими бачить П. Тичина джерела й глибини свого поетичного таланту, свій глибинний зв'язок з рідною землею, з народом, як ріка, витікаючи з ледь помітного джерела, набирає глибини й могутності. Особливість поетичної майстерності тут у поєднанні, здавалось би, дуже далеких асоціацій — могутнього дерева з розкрилено кроною — (асоціація — *крила, крилате)*, яке стрімко росте вгору, і неміліючих глибин величної могутньої ріки, яка не міліє, не втає у землю, а виростає з неї, як і натхнення поета.

Побудований на антонімічному зіставленні, вираженому дієслівною парою *змілити — рости,* контекст дає метафоричні сполу-

чення *глибинами не зміліти — верхів'ями рости,* які не протиставляють динамічні ознаки, а ототожнюють їх, і цим посилюють образний вплив поезії. А заперечна форма (як морфологічний засіб) частково переводить дієслово в ділянку нетотожних синонімічних відношень — *не втанути, не зміліти,* ототожнюючи їх із заключним висновком *рости.* Отже, різні лексичні й морфологічні засоби змінюють семантичні відношення і зміст образів, реалізують глибокі образні асоціації, організовують їх як систему взаємно підпорядкованих елементів.

У контексті художнього твору поряд з антонімічним зіставленням іноді виступає паронімія як доповнюючий образний компонент. Контексти художньої прози у справжнього майстра слова не менш вибагливі, ніж поетична строфа. Так, у творі О. Гончара «Перекоп» авторський контекст передає розмову Оленчука з Фрунзе: *Може Оленчук ділився зі своїм співрозмовником думками та згадками про своє* ***життя, убоге радощами, багате горем, трудне й трудове життя*** *простої людини* (О. Гончар). Антонімічні словосполучення і тут виражають узагальнення, деталізоване прихованим оксиморон — *убоге радощами, багате горем,* але заключним емоційно-смисловим акордом думки є тут паронімічна двійка *трудне й трудове,* що, наголошуючи спільну основу явища, поглиблює образно-смислову вагомість його. Цьому ж завданню підпорядкований і обрамлюючий повтор слова *життя.*

Паронімічна рима як елемент контексту поетичного твору завжди була засобом образного посилення думки: — *Не біда, поет відмовив, як ти сам* ***з дороги звернеш,*** *Бо як рими повтікають, ти мені* ***їх не завернеш*** (Леся Українка). Паронімічні відношення створюються тут співвіднесеністю персоніфікованого метафоричного виразу *завернути* — «спіймати, загнати» і фразеологічно зв'язаного *звернути з дороги* — «зійти». Ця образна деталь викінчує і завершує спокійно-іронічну розмову поета з лицарем, зайнятим пустою гонитвою за вітром.

Явище парономазії в контексті твору відіграє роль такого ж підкреслення-нагадування: *Карі очі й сині, Та ще очі сина,— Серця три в єдине злиті назавжди* (В. Сосюра). Потрапляючи до прикінцевого наголошеного такту, ці елементи підкреслюються і ритмо-інтонаційними засобами.

У ряді досліджень з лексикології і стилістики йдеться про багатство стилістичних можливостей синонімії [6]. Унаслідок своєрідного співвідношення форми і змісту (словесного знака і значення) синоніми виявляють свої стилістичні властивості лише у процесі прирівнювання між собою в контексті. На явищі прирівнювання смислового обсягу ідеографічних синонімів у контексті при їх суміжному розміщенні грунтується і стилістичний ефект [7]: *І аріла руки на вогні, на самім полум'ї* (Т. Шевченко). Вужчий за смисловим обсягом елемент іде після ширшого, тому він уточнює, конкретизує і деталізує загальне значення. Подібне маємо і в тичинівському *Глибинами не втану, не змілію,* де дієслова досить віддалені

значенням *втанути,*— «увійти, всотатися в землю» (про воду), а *зміліти* — «зменшитися глибиною». Але встановлення між ними причиново-наслідкових відношень у контексті зближує значення, встановлюючи контекстуальні синонімічні відношення з широкою асоціативністю.

Розміщення ширшого значенням синоніма після вужчого, конкретнішого веде до поетичного узагальнення: *У нас кохати — **полюбить** сповна, І серце з милим вік не розлучати, І кожен подих ставити на чати, Щоб не міліла серця глибина* (А. Малишко).

Суміжність членів синонімічної пари виявляє притаманні їм емоційні та смислові властивості, створює *відповідну* градацію експресивних ознак. Навіть однакові за смисловим обсягом синоніми дають своєрідну тавтологію при суміжному розміщенні, акцентуючи спільне значення, другий складник при цьому відіграє роль контекстуальної основи: *І йде той люд, мов хвилі в океані, без **ліку, без числа** на бойовисько* (Леся Українка).

Зближуючись у контексті зі словом подібного значення, синонім виявляє більший образний вплив: *Погано **дуже, страх** погано у цій пустині пропадать* (Т. Шевченко). У такому контексті виявляється зсув у значенні слова при однаковому стилістичному ефекті, як і в попередній ілюстрації.

Експресивно-смислові синоніми, розміщені поряд, посилюють емоційне нагнітання, поглиблюють образний вплив: ***Сторононьке** рідна, коханий **мій краю!** Чого все **замовкло** в тобі, **заніміло?*** (Леся Українка). Обидві перифрази мають емоційно забарвлені складники: у першому — це демінутивна форма із суфіксом *-оньк-* — *сторононьке,* у другому — займенник *мій* з інтимізуючим забарвленням — *мій краю.*

Дієслівні синоніми з різним смисловим обсягом — *замовкнути* — «перестати говорити на певний час» і *заніміти* — «зовсім втратити здатність говорити» — найповніше виявляють узагальнену властивість тому, що другий — *заніміти* — об'єднує цілий комплекс асоціацій психічно-вольового характеру. Проте, на відміну від лексичних синонімів, які реалізують стилістичні властивості бодай у мінімальній сполуці-парі, перифраза здійснює це своєрідно: *І в багрянці довгополій ходив по храмині, ходив, аж поки, **лобом нешироким**, Саул, сердега, **одурів*** (Т. Шевченко). Здається, що перифраза *лобом нешироким* виникла внаслідок прагнення до евфенізму. Проте дієслово *одурів,* що зумовило вживання перифрази, як і прямі назви *немудрий, дурний,* хоч і створюють тавтологію в контексті, але чисто зовнішню, формальну, образно слабкішу — *дурний одурів.* Зовнішня ж портретна деталь — *лобом нешироким* несе у фізичному вияві найпромовистішу рису психічної характеристики. Це випливає із самої природи перифрази, яка втілює найхарактернішу деталь портрета, не пориваючи змістового і образного зв'язку із своїм джерелом — мікрообразом. Це нагадує зовнішньо еліпсований контекст, що зберігає внутрішню єдність і повноту асоціацій.

У художньому контексті поєднуються різні стилістичні явища,

і різні їх вияви, перетинаючись, зосереджуються в певному компоненті. Так, порядок слів може підкреслювати стилістичну і смислову вагомість окремого слова в реченні. У поетичному контексті — *Для тебе, Вітчизно, лунає той молот, що щастя кує, І юності гімни співає закохане серце моє* (В. Сосюра) — перша частина строфи підкреслює найголовніше із смислового погляду поняття *для тебе,* винесене у препозицію та уточнене і розкрите прикладкою *Вітчизно,* яка й несе основний образний зміст. У другій частині стилістичне навантаження приходиться і на порядок слів: винесений у препозицію додаток *юності* відокремлюється від керуючого дієслова повнозначним словом і послаблює цю граматично-смислову залежність, бо опиняється в складі синтагми *юності гімни,* де словосполучення потенціально виражає і відношення атрибутивні. Отже, слово *юності* поєднує і переплітає в собі ці два асоціативні значення — адресата й ознаки. Від такої невизначеності художній образ тільки виграє.

Навіть стилістично відмічені лексичні засоби доповнюються в контексті новими асоціативними зв'язками, на них накладаються й синтаксичні та морфологічні моменти, що разом формують образний потенціал слова. Таким чином, для емоційно нейтральних словесних засобів контекст, вужчий чи ширший, стає єдиним джерелом експресивності.

1. *Горецький П. Й.* Лексика і фразеологія.— Курс сучасної української літературної мови, т. І /За ред. Л. А. Булаховського. К., 1951. 2. *Евгеньева А. П.* Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII—XX вв. М.; Л., 1963. 3. *Звегинцев В. А.* Семасилогия. М., 1957. 4. *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. СПб., 1905. 5. Словник української мови, т. 4. К., 1973. 6. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 7. Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. К., 1972.

Подана до редколегії 27. 04. 81

Я. В. ЯНУШ, доц.,
Ровенський педагогічний інститут

РОЛЬ СИНОНІМІВ У ДРАМАТИЧНОМУ ТВОРІ

Синоніми серед інших мовних засобів у художньому, зокрема драматичному, творі займають особливе місце. І не лише тому, що вони дають для письменника можливість вибору, оскільки кожний синонім має свою смислову і стилістичну своєрідність, тонкі специфічні смислові відтінки, а й тому, що саме синоніми урізноманітнюють і збагачують словесно-художнє зображення, поліпшують стиль викладу, сприяють змалюванню яскравих картин та створенню типових колоритних образів. «Синоніміка — це сфера безконечних можливостей мовної творчості...— зауважує О. І. Єфімов.— У кожному синонімі представлене і те загальне, що дозволяє йому ставити його поряд з іншими словами, і те окреме, своєрідне, специфічне, що відрізняє його від інших» [2, *245*]. Робота над добором синонімів розкриває творчі здібності письменника, даючи йому

можливість внести свій вклад у збагачення лексичного складу мови.

Простежимо за використанням синонімічних засобів у п'єсах *І. Карпенка-Карого*, одного з найвизначніших українських драматургів кінця XIX — початку XX ст., п'єси якого вражають правдивістю життєвих ситуацій, типовістю образів, гостротою тематики та яскравою, барвистою і образною мовою.

Таке дослідження не лише ознайомить нас з багатством словникового складу української літературної мови, зокрема мови української драматургії кінця XIX — початку XX ст., а й допомагає розкривати творчу лабораторію видатного майстра слова, покаже, як завдяки вдало дібраним контекстам синоніми набувають важливих характеристичних функцій.

У п'єсах І. Карпенка-Карого репрезентована надзвичайно багата і колоритна синоніміка, яка визначається свіжістю і різноманітністю відтінків слів, емоційною насиченістю, образністю. Роль її у драматичному творі, де відсутня описова авторська мова, особливо важлива. Синоніми дають можливість драматургові передати найтонші відтінки думок і переживань персонажів, виявити їх взаємини, підкреслити суттєві риси їх характеру, поведінки, індивідуалізувати мову, поліпшити стиль викладу тощо.

Серед широко представлених у творах І. Карпенка-Карого синонімів знаходимо слова книжної і розмовної мови, нейтральні й емоційно забарвлені. Все ж основою синонімічних гнізд є лексика загальновживана, працюючи над добором якої, драматург домагався точності і ясності мови своїх п'єс. «Намагання до точності вислову,— підкреслював Л. А. Булаховський,— веде за собою насамперед роботу над синонімікою: використовуються наявні слова та вирази, близькі одні до одних своїм змістом, але з певними відмінностями в значенні або емоціональному забарвленні; проводиться також робота над створенням нових синонімів, якщо наявні здаються з тих або інших причин недостатніми для забезпечення нових відтінків думки» [1, *146*].

Найбільш вживана у п'єсах І. Карпенка-Карого дієслівна синоніміка *. Так, до слова *говорити* у І. Карпенка-Карого знаходимо низку синонімів, яку доповнюють фразеологічні звороти: *казати, балакати, розмовляти, гомоніти, плескати, лопотати, бормотати, буркотати, верзти, варнякати, ляпати, молоти, вивезти, базікати, патякати, заїкаться, розказувати, жеркотати; молоти язиком, жуків пускати, пару з рота пустити.* У наведеному синонімічному ряді, крім слів нейтральних *(говорити, казати, розказати, розмовляти)*, вживаються слова стилістично-знижені *(плескати, лопотати, верзти, базікати, патякати, варнякати, вивезти, заїкаться, ляпати, жеркотати)* **.

---

* Для аналізу використані такі п'єси І. Карпенка-Карого: «Наймичка», «Безталанна», «Бурлака», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Сава Чалий», «Суєта», «Житейське море» та ін.

** Українсько-російський словник цього слова не фіксує. Див.: [4, *495*].

Будь-який з вищеназваних синонімів у кожному конкретному прикладі з найбільшою точністю передає висловлювану думку, і наявність його у репліці персонажа стилістично обумовлена. Драматург виявив неабиякий хист у застосуванні слів цього синонімічного гнізда. Напр.: 1) С о ф і я. Чи й тобі так весело зо мною, як мені з тобою? Чого ж ти мовчиш? *Говори,* смійся, шуткуй! * [3, I, *289*]. 2) М и к о л а. Я почув і побіг мерщій тобі *сказать* про цю радість [3, I, *362*]. 3) М а к а р. ...мені Михайло *казав* торік, що незабаром буде статський совітник... [3, III, *14*]. 1-а м о л о д и ц я. Не буду вже *розказувать* за других, а *скажу* тільки про себе... [3, II, *239*]. 5) Г е р а с и м. Та чув, як ви сьогодні уночі *бормотали:* Боковенька, скала якась... 6) К о п а ч. Та ну? Невже голосно отак *балакав*? 7) Г е р а с и м. Голосно! А потім як *залопоче* отим язиком, що ото вчора *лопотали*... [3, I, *389*]. 8) С а в к а. А ви з старою, як сизі голуби, і досі *буркочете*? [3, I, *392*]. 9) М и к о л а. Терпіть не можу, як воно розпустить пащеку!.. Випив та й *верзеш* [3, I, *53*]. 10) Ф е н о г е н. Щастя твоє, що я не чую добре, що ти там *варнякаєш* [3, II, *326*]. 11) М а р т и н. Не *базікай!* Надінь, кажу тобі, чоботи! [3, I, *328*]. 12) М а р т и н. Не *патякай!* Поклич панночку. Де вона? [3, I, *350*]. 13) М а р т и н. Н-ну! Не такий сьогодня день, а коли я тобі зубів не повибиваю за твої речі, то не я буду... Так і *ляпнеш*, що в голову влізе [3, I, *356*]. 14) П у з и р. Що ти *мелеш*, з якої речі? Сам *кажеш,* що Бова Королевич, до того один у батька... [3, II, *321*]. 15) С о ф і я. От тобі, от тобі! Бач, який противний! Я йому на вухо, а він так і *вивіз* голосно [3, I, *290*]. 16) М а р т и н. Світ навиворіт. Панночці — мужика забажалось!.. Не смій мені про це й *заїкатися*/ [3, I, *346*]. 17) Ф е н о г е н. Мені здається, що це з заздрощів *мелють язиками*. Петро Тимофієвич багатіє не по дням, по часам, люде заздрять і *плещуть!* [3, II, *344*]. 18) К о п а ч. Жаль тільки, що Роман французького язика не знає, а то ми б там з ним *жуків пускали* — жеркотали б по-французькому... [3, I, *382*]. 19) С т е п а н. Добре й Націєвському сердешному досталось, одначе хоч би тоді *пару з рота пустив!*.. [3, I, *360*].

Приклади яскраво свідчать, що кожне із слів цього великого синонімічного ряду підібране драматургом дуже влучно. Так, вдалими є нейтральні слова *говорити, казати, розказувати* у репліках Софії, Миколи, Марка і 1-ої молодиці. Вони лише називають дію, не виражаючи ставлення мовця до неї,— цього зміст висловів не вимагає. Інша справа синоніми емоційно забарвлені, які, з одного боку, є засобом характеристики персонажів, а з другого — підкреслюють сатиричне, іронічне, зневажливе ставлення мовця до особи, якій адресовано репліку. Наприклад, рясніють стилістично-зниженими синонімами репліки Мартина, цього багатого чиновника, що пнеться в дворяни, Калитки, мова якого груба, уривчаста, Пузиря.

---

* Цит. за виданням [3]. Далі після прикладів римською цифрою позначаємо том, арабською — сторінку.

Мартин здебільшого вживає розмовно-знижену лексику в розмові із своїм робітником Омельком. Говорячи до Омелька *(не базікай, не патякай, ляпнеш)*, він виявляє своє зневажливе ставлення до нього. Характерно, що у зверненні до доньки Марисі Мартин уживає інший синонім: *не заїкайся* (тобто, нічого не говори). Стилістично-зниженими є також дієслова *верзти, плескати* у репліках Миколи, Феногена та *жеркотати* у вислові Копача. Саме слово *жеркотати* підкреслює звичку Бонавентури вживати в розмові іншомовні слова. Вдало використав драматург і дієслово *буркотати* у репліці Савки. У Савки *буркотати* означає розмовляти ласкаво, з любов'ю, що в даній ситуації звучить комічно, бо насправді Герасим з Палажкою сваряться, а поцілунком маскуються перед Савкою, щоб той не догадався про їхні справжні стосунки.

У синонімічний ряд до дієслова *говорити* драматург в окремих випадках включає фразеологічні звороти, поширені в розмовній мові: *жуків пускати, молоти язиками, не пустити пару з рота.* Кожен із цих зворотів, крім спільного значення, що об'єднує їх в одному синонімічному ряді, має свій специфічний відтінок. Так, *жуків пускати* — це не просто говорити, а й дивувати своєю мовою, а *молоти язиками* — означає говорити нісенітницю або говорити абищо, *пару з уст не пустити* — нічого не сказати. Отже, в цьому найширше представленому синонімічному гнізді знаходимо слова різних стилістичних категорій, які належать в основному до загальновживаної лексики. Серед них багато таких, що використані з характеристичною метою. І. Карпенко-Карий не вдається до одноманітного повторення тих самих слів, а майстерно пересипає репліки персонажів різними за звучанням і семантичними відтінками словами цього об'ємного синонімічного гнізда.

Велика кількість синонімів в одному ряді свідчить про багатство словникового запасу мови української драматургії кінця XIX — початку XX ст.

Для прикладу наведемо ще кілька синонімічних рядів: 1) ***хворіти:*** а) *нездужати* [3, II, *362*], б) *слабувати* [3, II, *367*]; 2) ***ударити:*** а) *вдарити* [3, I, *398*], б) *тріснути* [3, I, *328*], в) *затопити* [3, I, *387*], г) *бити по потилиці* [3, I, *398*]; 3) ***прати:*** а) *прати* [3, I, *398*], б) *стирати* [3, I, *342*], в) *мити* [3, I, *296*]; 4) ***частувати:*** а) *частувати* [3, I, *337*], б) *підносити* [3, I, *337*]; 5) ***купити:*** а) *справити* [3, II, *341*], б) *купити* [3, II, *341*], в) *зробити* [3, II, *321*], г) *взяти* [3, II, *343*], д) *ухопити* [3, II, *366*]; 6) ***умерти:*** а) *умирати* [3, II, *361*], б) *померти* [3, II, *361*], в) *умерти* [3, I, *296*], г) *кістки положити* [3, I, *296*], д) *у труну покласти* [3, I, *296*], е) *здохнути* [3, II, *354*]; 7) ***плакати:*** а) плакати [3, I, *310*], б) *хлипати* [3, I, *309*], в) *киснути* [3, I, *311*], г) *слинити* [3, I, *309*], д) *слини розпускати* [3, I, *308*], е) *не удержати слів* [3, I, *312*] та ін.

Основними в синонімічних рядах є слова загальновживані, що були літературною нормою: *прати, бажати, плакати, купити, заробити* та ін. Поряд з ними в синонімічних гніздах знаходимо багато

слів, властивих усному розмовному мовленню: *слабувати, стирати, підживитись, мити* (в значенні прати) і слова книжні, наприклад, *жаждати*. Кожний із синонімів застосовується автором дуже майстерно, з певною стилістичною метою. Так, старослов'янське *жажду* у репліці Націєвського з п'єси І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля» (*жажду* я одного поцелуя [3, 1, *353*]), індивідуалізуючи його мову, надає репліці піднесено-урочистого звучання, що в устах цього горе-жениха в даній мовній ситуації звучить комічно. У репліці Марисі маємо нейтральне літературне *бажаєм* (М а р и с я. ...Нам не треба дворянства, одного *бажаєм*, щоб ви одужали... [3, I, *366*]), що надає її вислову зовсім іншого звучання порівняно з реплікою Націєвського.

Серед великої кількості лексичних синонімів у п'єсах І. Карпенка-Карого знаходимо немало синонімів контекстуальних, у доборі яких драматург продемонстрував неабиякий хист. Проілюструємо це на синонімічному ряді до дієслова *красти* в мові різних персонажів комедії «Хазяїн». Серед слів цього гнізда бачимо такі контекстуальні синоніми: *рвати, зірвати, обдурити, здерти, зачепити, взяти (брати)*, які доповнюються фразеологічними зворотами: *руки вмочати, потягнутись до чужого*. Напр.: 1) Л і х т а р е н к о. Що то за слово — *украсти*? *Украсти* можна тільки коняку, вола і все те, що є живого і що готове вже лежить на своєму місці. Я нічого такого не *беру*, не *краду* — боже сохрани! [3, II, *336*]. 2) Л і х т а р е н к о. ...Всі *рвуть*, де тільки можна *зірвать*, а я буду дивитися та завидовать, як люде багатіють? Я не такий [3, II, *337*]. 3) Ф е н о г е н. А хто при здачі буряків *взяв* з завода п'ятсот карбованців? Л і х т а р е н к о. Я *взяв*. Та не докажеш, не в ті взувся! [3, II, *337*]. 4) Л і х т а р е н к о. ...Краще зробимо між собою договор: *брать*, де дають, і де можна, а на менших звертать! [3, II, *336*]. 5) З о з у л я. ...прогнали, прогнали ні за що, а кажуть: *украв*! Боже мій[Я *украв*! Та скоріше б у мене рука відсохла, ніж *протягнулась до чужого*... [3, II, *338*]. 6) П у з и р. Що Ліхтаренко? Ф е н о г е н. Дивиться крізь пальці, не глядить — от що! Та й сам *руки вмокає*! Як здавали пшеницю, так його помічник, Зозуля, десять лантухів скинув у жида Хаскеля... [3, II, *318*]. 7) Л і х т а р е н к о. ...тепер нема таких страховин і вся одвага чоловіча йде на те, де б більше *зачепить*!.. Колись бусурманів *обдирали*, а тепер своїх рідних! Як на війні нікого не жаліли,— бо ти не вб'єш, тебе уб'ють,— так тут нема чого слини розпускать: не *візьмеш* ти, то візьмуть з тебе [3, II, *337*]. 8) Ф е н о г е н. ...А скілько ж Ліхтаренкові дісталось?.. Змій, а не чоловік: скрізь *здере* і всіх спокусить [3, II, *349*].

У наведених прикладах контекстуальні синоніми займають багато місця. Характерно, що кожен з них, визначаючи одну і ту ж дію (а саме красти), характеризує її з різних боків, наділяючи у кожному конкретному випадку специфічним відтінком. Такі синоніми поліпшують стильові якості мови п'єс, допомагають драматургові найточніше передати думку мовців, виступають важливим засобом

мовної характеристики персонажів. Так, з прикладів видно, що найбільше синонімів до слова *красти* знаходимо в мові Ліхтаренка і Феногена, для яких крадіжка була важливою статтею прибутку. Обидва персонажі в слова *красти* і *рвати, зірвати, обібрати, зачепити* тощо вкладають один і той самий зміст, що випливає з контексту. Для Ліхтаренка *красти* і *взяти* — поняття ідентичні. Завдяки вдало дібраним контекстуальним синонімам перед нами і виростають типи ділків, хапуг і злодіїв, що крадуть і не вважають себе злодіями. Вправно дібрані фразеологізми доповнюють цей синонімічний ряд, підвищуючи емоційну насиченість реплік дійових осіб.

Великої майстерності досягає І. Карпенко-Карий у доборі емоційних дієслівних синонімів зниженого характеру. Негативно-оцінні синоніми в основному вживаються для створення образів негативного типу, нерідко надаючи їх мові гумористичного ефекту. Тому чимало їх у мовних партіях тих персонажів, які змальовуються автором у сатирично-гумористичному чи в сатирично-викривальному планах, зокрема Ганни («Безталанна»), Калитки («Сто тисяч») та ін.

Так, до нейтральних слів *іти, прийти, ходити* у репліках Ганни знаходимо такі розмовно-знижені синоніми, серед яких є й контекстуальні, а саме: *притиратися, притиснутися, занестися, тинятися;* до слова *плакати: сліпити, хлипати, слини розпускати* тощо.

У Герасима Калитки («Сто тисяч») до слова *їсти* вживаються такі емоційно-оцінні синонімічні одиниці: *з'їдати, жувати, чавкати, жерти, губами плямкати*, що доповнюються нейтральними: *снідати, обідати, полудникати*.

Вміло варіюючи цими синонімами, Карпенко-Карий надає висловленням Калитки поряд з образністю відчутного гумористичного ефекту і водночас підкреслює неймовірну скнарість Калитки, як характерну рису цього типового глитая 80-х років XIX ст.

Досить повно представлена у досліджуваних творах видатного драматурга також синоніміка іменника, менше прислівника, дуже обмежено — прикметника. Основою іменникових, прикметникових і прислівникових синонімічних гнізд є лексика загальновживана. До діалектизмів і запозичень І. Карпенко- Карий звертається лише тоді, коли цього вимагає відповідна мовна ситуація. У застосуванні іменникових, прислівникових і прикметникових синонімів драматург виявив не менше майстерності і винахідливості, ніж у використанні дієслівних. Синоніми добираються дуже вправно з урахуванням цілого ряду факторів: у мові якої дійової особи вони вживаються, з якою метою застосовуються. Характерним з цього погляду може бути синонімічний ряд до слова *чоловік* (по відношенню до дружини), до якого в мовних партіях різних дійових осіб п'єс І. Карпенка-Карого маємо такі синоніми: *пара, муж, малжонок, дружинонька* і фразеологізм *людина в подружжя*. Напр.: 1) З о л о т н и ц ь к и й. Чоботенко у твоєї дочки гайдуком

повинен служить, а не *чоловіком* їй бути [3, II, *352*]. 2) З о л о т н и ц ь к и й. ...Слухай, Терентій Гаврилович, от жених для твоєї Соні, *пара*, якої пошукать по білому світу [3, II, *351*]. 3) П о т о ц ь к и й. Виходить і пані Качинська тепер щаслива, бо я бачив її зараз в прийомному покої, то, певно, що пудиться дома за *малжонком* і тут його чекає... [3, II, *271*]. 4) М и х а й л о. Неправда! Твій *муж* статський совітник, а ти дурочка! [4, II, *68—69*]. 5) С о ф і я. ...Не з матір'ю ж тобі вік вікувать, а зо мною, *дружинонько* моя!.. [3, I, *311*]. 6) З о л о т н и ц ь к и й. ... Софія Терентіївна вибрала собі *людину в подружжя*, а ти їй раїш першерона! [3, II, *353*].

Дають можливість уникнути невиправданого повторення одного і того ж слова *(чоловік)* у репліках Золотницького такі синоніми, як *пара* і *людина в подружжя*. Правдиво звучить старослов'янське *муж* у репліці Михайла, представника інтелігенції. У мові мрійливої і лагідної Софії пестливе слово *дружинонька* надає репліці особливої поетичності і глибше передає почуття Софії до Гната. Полонізм *малжонок* у репліці Потоцького індивідуалізує мову цього персонажа, вказуючи на те, що він поляк.

Цікавими є синонімічний ряд з домінантним словом *прибутки* у мові різних персонажів комедії І. Карпенка-Карого «Хазяїн». У цьому ряді є синоніми різні щодо вживання і походження, лексичні і контекстуальні. Ось кілька прикладів: 1) Ф е н о г е н. ...Та тільки то моя біда, що перше я купував, продавав і мав добрі *куртажі*, варт було побиватись; а тепер держить при собі. Коли-неколи перепаде *свіжа копійка*! [3, II, *308*]. 2) Л і х т а р е н к о. ...Я так роблю: щоб все те, що є в хазяїна, було ціле і щоб мені була *користь*! [3, II,*3 36*]. 3) П у з и р. От прийняв від Петьки Михайлова дванадцять тисяч овець, восени чистої *прибилі* двадцять тисяч, а тривожусь. ...Перше йшов за *баришами* наосліп... [3 II, *332*].

Досить великими є синонімічні ряди з домінантами *батько* і *мати*. До слова *батько* маємо таке синонімічне гніздо: *отець* (урочисте, книжне), *батько* (нейтральне), *папінька* (українізований русизм), *папаша* (русизм), *татко, таточко* (зменшено-пестливі розмовні форми), *тато* (нейтральне). До іменника *мати: матір* (книжне), *мати* (нейтральне), *ненька* (народнопоетичне), *мамінька* (українізований русизм), *мамаша* (русизм), *матуся, мамочка, матінка* (зменшено-пестливі форми). Усі ці синоніми у мовних партіях персонажів виконують певні стилістичні функції.

У межах іменникових, прикметникових і прислівникових синонімів поряд із словами книжної мови знаходимо велику кількість розмовних слів, серед яких немало стилістично-знижених. Набагато менше в синонімічних рядах порівняно із загальновживаною лексикою діалектизмів. Трапляються і іншомовні слова. Зрідка зустрічаються слова, які з точки зору сучасної української літературної мови є застарілими (пор., наприклад *слуга* і *гайдук* у мові дійових осіб комедії «Хазяїн»). Наведемо, ще кілька синонімічних рядів

іменників, прикметників і прислівників: 1) ***худоба:*** а) *худоба* [3, II, *347*], б) *товар* [3, I, *296*], в) *скот* [3, II, *372*], г) *скотина* [3, I, *401*], *скоти* [3, I, *397*]; 2) ***обличчя:*** а) *лице* [3, II, *343*], б) *вид* [3, I, *304*], в) *твар* [3, I, *327*], г) *пика* [3, I, *328*], д) *морда* (3, II, *180*]; 3) *віз:* а) *натачанка* [3, I, *347*], б) *візок* [3, I, *338*], в) *тарантас* [3, I, *348*], г) *повозка* [3, I, *358*], д) *екіпаж* [3, II, *355*], е) *бігунки* [3, II, *351*], є) *шарабан* [3, I, *351*]; 4) ***карбованець:***а) *карбованці* [3, II, *343*], б) *рублі* [3, II, *343*], в) *злот* [3, II, *252*], г) *червінці* [3, II, *66*]; 5) ***хвороба:*** а) *хвороба* [3, I, *336*], б) *болізнь* [3, II, *324*], 6) ***неправда:*** а) [3, II, *334*], б) *поголоска* [3, II, *344*], в) *брехня* [3, II, *343*]; 7) ***слуга:*** а) *слуга* [3, II, *349*], б) *гайдук* [3, II, *352*]; 8) ***даремно:*** а) *даремно* [3, II, *351*], б) *по-дурному* [3, II, *336*], в) *дурно* [3, II, *364*]; 9) ***швидко:*** а) *миттю* [3, II, *238*], б) *прудко* [3, II, *249*], в) *скоро* [3, I, *387*], г) *хутко* [3, I, *288*], д) *незабаром* [3, I, *288*], є) *не за горами* [3, III, *59*]; 10) ***потім:*** а) *послі* [3, I, *361*]; б) *опісля* [3, I, *350*], в) *через яке врем'я* [3, I, *350*]; 11) ***дуже:*** а) *дуже* [3, II, *375*], б) *здорово* [3, II, *366*], в) *страшенно* [3, II, *369*]; 12) ***тяжко***: [3, I, *352*], б) *важко* [3, I, *352*]; 13) ***хворий:*** а) *хворий* [3, II, *368*], б) *слабий* [3, II, *369*]; 14) ***справжні***: а) *настоящі* [3, I, *393*], б) *натуральні* [3, I, *393*] і под.

Як видно з прикладів, основу синонімічних рядів становить лексика загальновживана, а саме: *худоба, лице, віз, карбованець, хвороба, слуга, даремно, хворий* тощо. Подекуди в синонімічні гнізда вплітаються діалектизми *(прудко, твар, врем'я)*; є з погляду походження русизми *(болізнь, настоящі)* та іншомовні слова *(тарантас, гайдук, екіпаж, злот, натуральні)*. Вживання того чи іншого слова в кожному конкретному прикладі стилістично виправдане. Так, Золотницький, інтелігент, вживає слово *екіпаж*, а Пузир— «мужик», як його називає Золотницький,— *шарабан, бігунки.*

У синонімічних рядах іменників, прикмегників і прислівників маємо немало розмовних елементів *(поголоска, вид, дурно, по-дурному, послі, опісля, здоров, слабий)*, розмовно-знижених *(твар, пика)*, трапляються вульгарні слова *(морда, харя)*. Прагнучи якнайточніше висловити думку, якнайяскравіше змалювати той чи інший персонаж, правдиво відтворити особливості розмовно-побутового мовлення, драматург часто звертається до народної скарбниці, в якій знаходить потрібний словесний матеріал.

Серед іменникових синонімів зустрічаємо слова, які вживалися у мові персонажів його п'єс досить часто, але які в літературній мові не закріпилися. Наприклад, до слова *сором* драматург часто використовує синонім *осудовисько,* яким замінив при роботі над мовою п'єси (мається на увазі п'єса «Житейське море») русизм *позор*, але літературною нормою стало слово *сором.* 1) Гн а т. Мені не до сміху ,а їй байдуже, і *сорому* нема [4, I, *298*]. 2) Г е н е р а л. А все ж таки не розумію: в чім тут *судовисько*, Наташа? [4, III, *68*].

І. Карпенко-Карий користується прийомом нанизування синонімів, коли хоче повніше і точніше охарактеризувати персонаж, надати висловленій ним думці більшої сили, переконливості, екс-

пресії, підкреслити його збуджений душевний стан. У такому випадку синоніми взаємно доповнюють один одного, наприклад: 1) В а р к а. Я через тебе тут *кисну*, через тебе не найнялась до калинівського панича, через тебе *пропадаю, сохну, в'яну!..* [3, I, *305—306*]. 2) С о ф і я (До Ганни.— *Я. Я.*) ...За що ж ви мене зненавиділи? За що раз у раз *нападаєте, лаєте, паскудите*?! [3, I, *311*].

Цим прийомом широко користувався і Котляревський, і Шевченко, І. Карпенко-Карий лише продовжив і далі розвинув мовні традиції своїх попередників.

Аналіз синонімічних рядків у п'єсах І. Карпенка-Карого дозволяє зробити висновок, що драматург, добираючи синоніми, користувався різними джерелами, серед яких на першому місці була українська народно-розмовна мова. При потребі письменник звертався і до вживання в українській мові іншомовних елементів. Великі і різноманітні синонімічні ряди, широко й повно представлені у п'єсах І. Карпенка-Карого, є яскравим свідченням його талановитості як письменника та великих зображальних можливостей мови української драматургії кінця XIX — початку XX ст.

1. *Булаховський Л. А.* Виникнення і розвиток літературних мов.— Мовознавство, 1947, № 4—5. 2. *Ефимов А. И.* Стилистика художественной речи. М., 1957. 3. *Карпенко-Карий І.* (Тобілевич І. К.). Твори в 3-х т. К., 1960—1961. 4. Українсько-російський словник, т. 1. К., 1953.

Подана до редколегії 13. 02. 81.

Н. О. ДАНИЛЮК, асп.,
Київський університет

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЕМИ «ДІВЧИНА І СМЕРТЬ» М. ГОРЬКОГО У ПЕРЕКЛАДІ М. Т. РИЛЬСЬКОГО

М. Горький — один із перших російських письменників, хто поклав початок ознайомленню читачів Росії з літературами братніх народів, хто закликав митців перекладати один одного, взаємозбагачуючи тим самим рідні літератури. Пишучи про виникнення теорії художнього перекладу як науки, М. Брагінський зазначав, що «біля витоків її в нашій країні стоїть М. Горький. Під його керівництвом ще в 1919 р. студія перекладачів при видавництві «Всемирная литература» випустила в світ книгу «Принципи художнього перекладу...» [1, *15*].

Твори М. Горького привертають до себе пильну увагу перекладачів уже з 900-х років XIX ст. Перші українські переклади Горького, що були насамперед засобом ознайомлення українського читача з творчістю великого пролетарського письменника, не позбавлені недоліків.

У пожовтневий час, коли внаслідок піднесення культури перекладу стало можливим найбільш повне відображення ідейно-ху-

дожньої своєрідності творів Горького, процес засвоєння його спадщини українською літературою іде по висхідній лінії. Значним досягненням є видання у 1952—1955 рр. шістнадцятитомного зібрання творів М. Горького українською мовою.

Серед перекладачів ранніх творів М. Горького — видатні майстри слова Леся Українка, М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, А. Головко, П. Панч, А. Ільченко, Є. Кротевич, С. Скляренко, відомі перекладачі Є. Дроб'язко, Г. Коваленко, С. Ковганюк. Українські переклади М. Горького потрібні як «спосіб наблизити його спадщину до широких мас нашого народу, які думають і говорять українською мовою, як ще один крок для піднесення української мовної культури на вищий щабель розвитку» [10, *135—136*].

З глибокою повагою і любов'ю ставиться до М. Горького М. Т. Рильський. Горькому присвячує український поет ряд своїх творів («На березі моря в Одесі», «Горький», «Два сонети про Горького», «Горький і Коцюбинський», «Брати», «Буревісник»), творчо використовує його образи і крилаті вирази, продовжує і розвиває горьківські традиції.

Особливо близькими М. Т. Рильському були романтичні твори М. Горького, овіяні красою вільних, гордих і цілеспрямованих дітей природи з сильними почуттями, без страху смерті, які жадають життя-подвигу і згоряють в ім'я любові до людини, до людства. Можна говорити, на нашу думку, про «внутрішню спорідненість між автором оригіналу і перекладачем» [10, *26*], що зумовила вибір і блискуче здійснення перекладу горьківської поеми «Дівчина і смерть» та оповідання «Мальва».

Українською мовою «Мальва» вийшла 1935 р. [3]. Це оповідання із циклу про людей, відкинутих буржуазним суспільством, Максим Тадейович перекладає на початку своєї діяльності в даній галузі (1927 р. з'явився його перший великий переклад — «Пан Тадеуш» Міцкевича). Тому незважаючи на всі досягнення автора, тут є і недогляди. Розглядаючи вищеназвані переклади, ми виходимо із теорії функціональної відповідності, що вимагає від перекладача досягнення смислової та емоційно-стилістичної адекватності перекладу оригіналові, яка забезпечила б однаковий естетичний вплив на читача першотвору і перекладу. Загальним положенням теорії перекладу є теза про те, що функціональна адекватність художнього твору забезпечується всіма рівнями мовної системи, від фонологічного до синтаксичного. Проте «справжнім предметом художнього перекладу,— пише В. В. Коптілов,— є не слова, словосполучення чи фрази тексту, а ідейно-образна структура першотвору» [8, *187*].

М. Рильський повністю відтворив ідейно-образну структуру «Мальви», що звучить гнівним осудом існуючого ладу, який змушує розореного селянина кидати землю, мандрувати по Росії в пошуках кращої долі. Створено повноцінні ритмічні паралелі, передано інтонаційно-синтаксичну структуру твору. Трудність полягала в збереженні своєрідного колориту лексики «Мальви» — від висловів зниженого плану, розмовно-нейтральних елементів до патетичної

лексики, зокрема, в описах картин природи. Саме на лексичному рівні є такі прорахунки, як злополучне «мужик» (селянин), «баба» (жінка), що пізніше гостро критикується самим Рильським, русизми «не стращай», «караульщик» та ін. Деякі імена звучать по-російськи: Яковушка, Васька, хоча за українською перекладацькою традицією вони мали б виглядати так: Яська, Васько. Не завжди послідовно витримано кличну форму звертань. Та все ж це не послаблює загальне враження невимушеності і плавності, з якою читається горьківський текст в українському перекладі, задоволення від безсумнівних успіхів і творчих знахідок, в яких видно почерк автора майбутніх шедеврів світової поезії та прози.

Зупинимося на основних моментах стилістичного аналізу поеми «Дівчина і Смерть», що увійшла до шістнадцятитомного видання творів М. Горького українською мовою. Українські переклади поеми з такої точки зору майже не вивчались. Можна назвати лише кілька праць, що стосуються даної проблеми [4; 9, *146—150*; 11, *125—128*].

Ренесансний гуманізм молодого Горького, його віра в безмежні можливості народу знайшли вираз уже в ранній його творчості у казково-фантастичних образах поеми «Дівчина і Смерть». «Молодий Горький по-новому, безстрашно і проникливо взявся за одну із так званих «вічних» тем світової літератури — тему кохання і смерті» [6, *2*]. В основі його романтичної казки лежить оптимістична, життєстверджуюча філософія, яка відбилася на виборі і розстановці головних героїв: Дівчини, що глибоко переживає своє світле кохання, і Смерті як вічного заперечення життя, а також на трактуванні самого образу Смерті.

«Усякий, хоч трохи досвідчений перекладач,— писав М. Т. Рильський,— знає, що переклади з близьких мов — найтяжча річ. В'яже тут саме оця близькість мов, оця спокуса можливості перекладати слово в слово — можливості, часто ілюзорної» [10, *10*]. Горьківський текст вимагає від перекладача збереження лексичного розмаїття, підвищеної образності слова, відтворення стилістичного синтаксису та ритмомелодики, відшукання українських еквівалентів афоризмам, що вже стали крилатими. Естетизація і експресивна наповненість слів, глибоко індивідуальні засоби образності вимагають особливо чутливого ставлення перекладачів до слова Горького.

Головна ідея поеми «Дівчина і Смерть» — торжество життя і кохання, всеперемагаюча сила любові, не підвладної навіть смерті,— розкривається через систему образів, традиційних, але по-новому освітлених великим майстром. Образ прекрасної і гордої Дівчини, дочки народу, що вміє кохати і відстояти свої почуття, виписано яскраво і виразно через неповторні мазки портрета, мовну характеристику, пейзаж, на фоні якого подано світлу картину щасливого кохання. На другому полюсі — темна, похмура постать Смерті, традиційний ореол таємничості якої розвіяно навмисно зниженою буденністю. Образ Смерті створюється за допомогою окремих деталей портрета, мовної партії, показу оточення Смерті,

її слуг. Суспільні сили влади, примусу і гноблення представлені образом царя, що втікає з бою «неславою покритий».

Ідейно-образна система твору, чудово передана М. Рильським у перекладі, будується із окремих елементів, втілених у мові. Розглядаючи елементи ідейно-образної системи на різних рівнях мовної ієрархії, можемо скласти певні уявлення про ключові моменти творення основних та другорядних образів поеми, усієї фактури твору.

Фонетичний рівень «Дівчини і Смерті», майстерно відтворений у перекладі, характеризується використанням алітерацій та асонансів для підсилення звукової та інтонаційної виразності. Щоб показати гнів переможеного царя, М. Рильський знаходить вдалий відповідник фразі «и кричит, доспехами звеня» [1] — «задзвеніла на царі броня» [2]. Слово «кричит» випало, але воно компенсується подальшою прямою мовою, зворот «доспехами звеня» чудово передано образним «задзвеніла на царі броня», де сполучення приголосних *з, дз, ц, р, бр* створюють металевий присмак рядка і посилюють звуко-зоровий образ царських доспіхів. Таких прикладів можна навести багато.

Одним із найважливіших у перекладі поеми є лексичний рівень. У ранніх творах Горького слова живуть надзвичайно багатим і яскраво-образним життям. Вони відзначаються «виключною виразністю і смисловою вагомістю, вони збагачуються додатковими значеннями, наповнюються яскравою експресією.., авторським баченням світу» [5, *6*]. Все це ускладнює відтворення їх засобами іншої мови.

Стилістично-функціональну диференціацію поеми «Дівчина і Смерть» проводитимемо за такими групами: 1. Синоніміка. 2. Лексика усного мовлення. 3. Лексика книжно-писемного мовлення (архаїзми). 4. Неологізми. 5. Емоційно забарвлена лексика. 6. Тропи. 7. Фразеологія.

Синоніміка, особливо дієслівна, широко вживається для опису портрета Дівчини, авторських ремарок. Це допомагає створити яскраві, колоритні постаті. Максим Тадейович знаходить вдалі синонімічні паралелі: цар «грозно брови рыжие *нахмурил*» — «брови *накошлативши* похмурі»; «*ударил* шпорами коня» — «*стиснув* цар острогами коня» і т. д.

Мова як Дівчини, так і Смерті пересипана розмовно-усними формами. Це і пестливі звертання («*батюшка,* ты лучше отойди» — «*батечку*, іди собі від нас»), і використання часток, займенникових і дієслівних форм, часто відсутніх в українській мові («хорошо как будто говорю, а гляди-*ко*, вышло-*то* как худо!» — «добре я, здавалось, говорю, а яке від того вийшло лихо!»). Там, де це можливо, перекладач зберігає форми усного мовлення, що характеризує Дівчину як представницю простого народу і часто служить для зниження, приземлення образу Смерті. При відсутності відповідників в українській мові перекладач передає звороти такого типу літературною мовою.

У поемі М. Горький широко використовує лексику книжно-писемного мовлення, здебільшого для того, щоб звести з високих п'єдесталів земних і небесних владик. Так, змальовуючи жалюгідного у неславі царя, автор поряд із елементами зниженого плану, якими, зокрема, пересипане мовлення царя («девчонка» — «дівчисько», «скалишь зубы» — «скалиш зуби») подає старослов'янізми високого стилю: «дружина», «рать», «свита», «доспѣхи», «почет», ще більше розвінчуючи образ. Все це адекватно відбито у перекладі.

До специфічно горьківських новотворів, на наш погляд, можна віднести такі складні епітети: «огнекудрый Сатана» — «огнекудрий Сатана»; «лунно-звездное тело» — «яснозоре тіло», «синеволосая ночь» — «ясна блакить ночі». У цих горьківських постизмах образна характеристика супроводжується яскраво вираженими ліричними емоціями. На відміну від першого неологізму, два інших викликають певні труднощі у відтворенні. Рильський знайшов, мабуть, найкращий із можливих варіантів для збереження епітета «лунно-звездное тело». На жаль, не знайдено еквівалента новотворові «синеволосая ночь», що зуміла зробити, наприклад, чеська перекладачка Зора Беркова — «modrovlasa noc» [11, *127*]. Вираз «ясна блакить ночі» позбавлений тієї експресивності і свіжості, яку має він у М. Горького.

Виділяючи емоційно-забарвлену лексику в окрему групу, відзначимо, що вона містить у собі слова інших лексичних груп: синоніми, архаїзми, неологізми, тропи, фразеологізми, що несуть у собі емоційний заряд. Як зазначає В. В. Коптілов, «для повноцінного сучасного художнього перекладу замало передати тему, ідею й загальний колорит образності оригіналу. Треба ще й зуміти відтворити ступінь емоційної напруги поезії...» [7, *78*]. Про це постійно дбає М. Рильський — віртуозний майстер своєї справи, намагаючись адекватно відтворювати лексику емоційно підвищену, емоційно знижену, комічно забарвлену.

Тяжіння молодого Горького до слів із поетичною емоційністю особливо яскраво виявляється у багаторазовому вживанні одних і тих же слів, більш високих порівняно із нейтральними («Девушка от счастья *рыдает*» — «Дівчина від щастя аж *ридає*»). Для ранньої творчості Горького властиве вживання «очи» замість «глаза» («Как звезды — кротко смотря *очи*» — «І як зорі — пломеняться *очі*»). В українській мові іменник «очі» має нейтральне значення, на відміну від російської, де старослов'янізм «очи» — піднесено емоційне слово. Тому втрата у перекладі, на жаль, неминуча.

Художня тканина поеми «Дівчина і Смерть» насичена яскравими епітетами, порівняннями, метафорами, тому для збереження горьківських слів-образів суттєвою є передача тих асоціацій, що виникають із взаємозв'язку, взаємовідображення слів у різних тропах. З цим завданням чудово справився перекладач. Адекватно відтворивши епітети, що дають психолого-емоційну характеристику персонажів, М. Рильський сприяє вірності відбиття ідейно-образної системи твору в українському перекладі, його функціональній

відповідності. Заміну епітетів близькими образними засобами (порівняннями, описовими формами, синонімічними паралелями) спостерігаємо лише в окремих випадках.

Пригадаємо, як прекрасно відтворено портрет закоханої Дівчини, оспіваної у традиційно народному стилі на тлі розкішної природи. Тільки блискучий майстер міг зробити копію, що не поступається оригіналові. Білою, синьою, блакитною, зеленою, жовтою, оранжевою, рожевою, червоною, чорною фарбами користується митець, створюючи високої якості художнє полотно «Дівчини і Смерті». Загостреним чуттям майстра слова М. Рильський відібрав із ряду можливих відповідників до характерного раньому Горькому епітета «огненные» саме «пломенистий» (можливе — вогненний, огненний, вогняний, огняний) — свіже, милозвучне художнє означення, так потрібне для створення оригінального образу розквітлих на грудях Дівчини поцілунків. М. Рильський не просто перекладає, а натхненно творить переклад.

Молодий Горький часто порівнює образи із небесними світилами, із представниками тваринного світу («точно *небом* — лунно-звездным телом» — «ніби *небом* — яснозорим тілом»; «как *звезды* — кротко смотрят очи» — «як *зорі* пломеняться очі»; «дремлет парень, как *олень* усталый» — «хлопець спить, натомлений з любові»). На жаль, не вдалося передати українською мовою таке поетичне порівняння стомленого від кохання юнака із оленем. Як зазначає Л. Ф. Тарасов, знайдено чеський еквівалент цього порівняння Зорею Бераковою: «dřima jinoch jako jelen unavený» [13, *127*]. Відзначимо здебільшого художньо повноцінний переклад усіх видів метафор-антропоморфічних, метафор-символів, оречевлених метафор, властивих казці. Слід звернути увагу на майстерне відтворення метафори, що виникла на основі народного виразу із переносним значенням слова «точить» («мучить», «изводить»): «По деревне ехал царь с войны. Едет — черной злобой сердце *точит*». «Перекладач,— як пише В. Калашник,— знайшов еквівалентний оригіналові метафоричний образ, який іде також від народного виразу, образ, в якому повністю збережені емоційні параметри оригіналу» [4, *36*]: «Раз селом вертався цар з війни. Їде — злість у серці гадом в'ється».

Горький у своїй творчості максимально використовував створювану століттями народну фразеологію, доопрацьовував, видозмінював існуючі фразеологічні одиниці, творив нові. Фразеологізми в поемі «Дівчина і Смерть» мають, як правило, повноцінний переклад. Подвійне завдання лягає на перекладача при відтворенні суто горьківських афоризмів, широко відомих у сучасній літературній мові: він повинен відтворити афоризм як елемент тексту, що перекладається, і, крім цього, надати йому форми крилатих слів. У тексті поеми є такий афористичний вислів: «Как дитя — собою радость рада И любовь любуется собой». Ці рядки спираються на гру повторюваних коренів слів. Можна сказати по-українськи «радість радіє», але слово «милується» твориться не від того кореня, що «любов». У цьому трудність передачі афоризму. Рильський відійшов від букви

першотвору, повторивши у другому рядку одне й те саме слово в різних формах, завдяки чому зберіг фактуру вислову і досягнув функціональної еквівалентності: «Радість рада, як дитя, із себе, І любов з любові розцвіта». Майстерно відтворено другий афоризм: «Краше солнца — нету в мире бога, Нет огня — огня любви чудесней» — «Понад сонце — в нас немає бога, І вогню — понад вогонь любові!»

Характерними особливостями синтаксичного рівня твору є використання складних, здебільшого складносурядних речень, що складаються із двох, трьох, чотирьох сурядних частин, багаторазове вживання прямої мови, звертань для посилення динаміки дії, багатство стилістичних фігур. Оскільки синтаксиси української і російської мов дуже близькі, то особливих труднощів у їх відтворенні не виникає. Складніше знайти еквівалентні паралелі до стилістичних фігур, широко використовуваних раннім Горьким, серед яких — анафора, інверсія, еліпсис. Все це відбито в українському перекладі («Не сердись,— ответила девица» — «Не гнівись,— одповіла дівиця»; «Ночь — твоя, а на заре — убью!» — «Ніч — твоя, а на зорі — уб'ю!» і т. д.).

Близькість обох мовних систем сприяє повноцінному відображенню у перекладі ритміко-інтонаційних особливостей першотвору. Мова поеми ритмічно організована у п'ятистопний хорей (сатирична пісня Смерті — тристопний хорей) із перехресним римуванням у межах кожного катрена (абаб). Чоловічі рими (а) чергуються із жіночими (б). Як правило, рими точні. Аналізуючи переклад, ми в жодному випадку не встановили порушення віршового розміру оригіналу. Повністю передано ритмомелодику поеми, багатство її інтонаційного узору. Переклад звучить плавно, мелодійно, невимушено.

Успішно відтворивши багату горьківську синоніміку, фонетичні, морфологічні та лексичні особливості мовлення поеми «Дівчина і Смерть», подавши повноцінні еквіваленти архаїзмам та неологізмам твору, майстерно виписавши тропи та фразеологізми поеми на українському мовному матеріалі, творчо відобразивши синтаксис та ритміко-інтонаційні особливості, М. Т. Рильський досягнув створення адекватно яскравих, по-горьківському багатогранних образів Смерті та Дівчини — носіїв провідної ідеї твору. Українська казка повністю виконує емоційну функцію оригіналу. «Мені здається,— писав Л. Первомайський,— що Рильський не стільки перекладає, в звичайному розумінні цього слова, скільки творить український оригінал творів світової поезії. В його перекладах вражають могутня мовна дисципліна, широта і легкість, безконечна віртуозність, різноманітність засобів... Його переклади демонструють безмежні можливості сучасної української поетичної мови» [1, *301—302*]. Ще одне підтвердження цьому — блискучий переклад поеми «Дівчина і Смерть» М. Горького.

1. Актуальные проблемы художественного перевода. Материалы Всесоюзного симпозиума. М., 1967. 2. *Горький М.* Дівчина і Смерть.— Вітчизна, 1952, № 6. 3. *Горький М.* Мальва. К., 1935. 4. *Калашник В. С.* Ранний Горький в украинских переводах. Экспрессивно-эмоциональный аспект отображения языкового стиля. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Харьков, 1973. 5. *Карпенко М. А., Сиротина В. А.* Слово в художественной речи М. Горького. К., 1968. 6. *Колесникова Е. Л.* Романтическая сказка М. Горького «Девушка и Смерть».— Уч. зап. Казанского ун-та, т. 124, кн. 5. Казань, 1964. 7. *Коптілов В. В.* Актуальні питання українського художнього перекладу. К., 1971. 8. *Коптілов В. В.* Першотвір і переклад. К., 1972. 9. *Ларіонова О. М.* М. Рильський — перекладач твору М. Горького «Дівчина і Смерть».— Митці народу. Одеса, 1961. 10. *Рильський М. Т.* Мистецтво перекладу. К., 1975. 11. *Тарасов Л. Ф.* Про чеський переклад поеми О. М. Горького «Дівчина і Смерть».— Вісник Харківського ун-ту, № 36, вип. 4. Харків, 1968.

Подана до редколегії 11. 03. 81.

ІСТОРІЯ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Н. Я. ПУХАЛЬСЬКА, викл.,
Київський університет

МОРФОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ НАРОДНОЛАТИНСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ ДАВНЬОГО ПЕРІОДУ У ГОВОРАХ СЛОВ'ЯН

(На матеріалі української мови)

В українській мові існує ряд слів латинського походження, які були запозичені слов'янами ще в давнині через спілкування з романізованим населенням колишніх провінцій Римської імперії. Внаслідок розселення в V—IX ст. н. е. на територіях Центральної та Південно-східної Європи слов'яни зустрілися з носіями народнолатинських говорів у районі Карпат, Подунав'я, Балканського півострова, Альпійських земель. Слов'янських писемних пам'яток цього періоду немає, тому аналіз слів із романських говорів може сприяти глибшому розумінню фонетичних та морфологічних процесів у слов'янських говорах того часу.

Найдавніші народнолатинські запозичення в слов'янських мовах, зокрема в українській, представлені здебільшого іменниками, які розподіляються за такими семантичними групами [1]:

1) Термінологія, пов'язана з вівчарюванням та скотарством: укр. *кошара* < * народнолатинське *caseaгia* «сироварня».

2) Назва рослин і тварин: укр. *бросквиня* «персик» < народнолатинське *persica, persca;* пор. лат. *(malum) persicum;* укр. *буйвіл* (з давньоруського *быволъ*) < народнолатинське *buvalus,* пор. грецьке *boybalos;* укр. *коноплі* < народнолатинське **canapis;* укр. кіт < народнолатинське *cattus;* (пор. давньоруське *котъка*); укр. лоччия «дикий латук» < народнолатинське *lactuca;* укр. *м'ята* <

* Тут і далі знак < означає не безпосереднє запозичення українського слова з народнолатинської, а етимологічний зв'язок українського слова через посередництво давньоруської та спільнослов'янської мов.

народнолатинське *mentha;* укр. *редька* — теж, можливо, походить з народнолатинського *radicem* (пор. італійське *radica* «корінь»); укр. *тополя* < народнолатинське *populus* (*topulus*, дистантна дисиміляція); укр. *осел* < народнолатинське *asellum* (або *asilus*); укр. *черешня* < народнолатинське *ceresia;*

3) Предмети одягу: *гуня* «селянський верхній одяг» < народнолатинське *gunna* «хутро»; *кошуля* «сорочка» < народнолатинське *casula;*

4) Посудини та різноманітні міри: укр. (старе) *ґобл*, рос. *кобел*, *кобл*, давньоруське (церковне) *къбьлъ* (казан) < народнолатинське *cupellu(s), cupellu(m);* укр. *котел*, давньоруське *котьлъ* < лат. *catillum* (або готське *katils, katilus*); укр. *миска* < народнолатинське *mesa* (пор. лат. *mensa* «стіл»);

5) Архітектурні та господарські споруди: укр. *баня* (купол), пор. рос. *баня* «лазня» < народнолатинське *bania* (множина від *banium*, класичне *balneum*); укр. діалектне *ізба*, рос. *изба*, давньоруське *истьба* «будинок, лазня» < народнолатинське **exlufa*; укр. *комора* < народнолатинське *camara*, лат. *camera*, укр. *млин* < народнолатинське *molinum;* укр. *палата* — можливо походить з народнолатинського **palata* (множина від *palatum*);

6) Хатній та господарський реманент, назви побутових предметів: укр. *ватра* (спільнослов'янське значення слова — «вогнище»). В основі слов'янської лексеми припускають балканізм, який міг проникнути в мову слов'ян через східнороманське мовне середовище (можливо, в області Карпат), причому цей балканізм етимологізують на основі лат. *atrium* «центральне приміщення будинку, в якому є комин» < *ater, atra, atrum* [2, *15—27*]; *сак, сакви* < народнолатинське *saccus* «мішок», грецьке *sakkos;* укр. *скриня* < лат. *scrinia* (множина від *scrinium* «шафа»).

7) Термінологія, пов'язана з виноробством та виготовленням олії: укр. *вино* < лат. *vina* (множина від *vinum* «вино»); укр. *олія* народнолатинське *oleum*, пор. грецьке *elaion;* укр. *оцет* < народнолатинське *acetum* (можливо, посередництво готського *akeit*);

8) Назви речовин: укр. *мармур* < лат. *marmur*, грецьке *marmuros;*

9) Топонімічні назви та назви народів: укр. *грек*, давньоруське *грькъ* < можливо, походить з народнолатинського *gricus, лат. *graecus;* укр. *Рим* < лат. *Roma;*

10) Термінологія, пов'язана з феодальними суспільними відносинами: укр. *кметь* «хлібороб, селянин»; давньоруське *къметь* «васал, витязь» < лат. *comes, comitis* «супутник, товариш»; пор. народнолатинське *cometia* «округ, область»; укр. *цар* < народнолатинське *cisarji, cesarji;* пор. лат. *caesar* (можна, однак, припустити готське або грецьке посередництво);

11) Назви народних звичаїв та вірувань, пов'язаних ще з язичницьким культом: укр. *коляда, колядки* «різдвяні співи» < народнолатинське *calendae* «перше число кожного місяця», «новорічне свято»; укр. *корочун* «зимове сонцестояння», давньоруське *корочунъ* —

припускають запозичення з народнолатинського *creationem* або *christi jejunium;* укр. *русалії* < народнолатинське *rusalia* (назва дуже давнього язичницького свята);

12) Християнська термінологія: укр. *олтар* < народнолатинське *altarium;* укр. *поганий, поганин* «язичник» < народнолатинське *paganus* «сільський» < *pagus* «сільська община»; укр. *арка* «ящик, склеп, труна з мощами» < лат. *arca;* укр. цята (цятка) «оправа ікон; старовинна монета» (можливі як безпосереднє запозичення з народнолатинського *centus,* так і посередництво готського *kintus*).

На користь давності цих запозичень свідчить їх морфологічна адаптація в праслов'янських говорах — пристосованість до граматичних закономірностей, які мали місце в мові слов'ян у V—IX ст. н. е. Відомо, що фонетико-морфологічне освоєння запозичених слів мовою-реципієнтом є об'єктивною умовою запозичення [3, *368—372*]. Крім того, запозичення, пристосовані до мови реципієнта з погляду фонетики і граматики, бувають здебільшого усними [4, *107*]. Отже, під морфологічною адаптацією запозичень у даному випадку слід розуміти їх розподіл за типами слов'янського відмінювання, а також переосмислення та переоформлення за граматичними категоріями роду і словотворчими моделями, властивими мові слов'ян. Процес адаптації полегшувався близькістю граматичної будови праслов'янської та латинської мов (тут доречно згадати про спорідненість цих мов у межах індоєвропейської мовної сім'ї).

Говорячи про систему слов'янського відмінювання, слід відзначити, що і в латинській, і в праслов'янській мовах типи відмінювання іменників були успадковані з спільного джерела — індоєвропейської прамови. В обох випадках відміна визначалася давньою основою слова. Порівняйте **а- основи:** лат. *aqua; aquae; terra; terrae;* старослов'янське *бєсѣда, вода, звѣзда;* **о- основи:** лат. *ager, agri, amicus, amici; verbum, verbi;* старослов'янське *человѣкъ, град, село.* Основи на приголосний: лат. *homo, hominis, lapis, lapidis,* старослов'янське *камы — камене; мати — матере;* **і- основи:** лат. *mare, maris, avis, avis;* старослов'янське *гость, гости; кость, кости;* **и- основи:** лат. *domus, domus; status, status; gelu, gelus;* старослов'янське *свекры, свекръве.*

Необхідно також пам'ятати, що в обох мовах відміни поділялись на продуктивні та непродуктивні (в мові слов'ян продуктивними були а- та о- основи; а в латинській — а- та о- основи, а також основи на приголосний).

На початок спілкування представників двох мовних колективів праслов'янська мова переживала складні процеси перегрупування іменників за відмінами залежно від граматичного роду. Цьому сприяли зміни в її звуковому складі. Народнолатинські говори, поступово перетворюючись на мови та говори романської групи, переживають процеси, що зумовили згодом перехід від синтетизму до аналітизму: прагнення до вирівнювання за більш продуктивними типами відмінювання, дальше поширення прийменникових конст-

рукцій та поступове нівелювання відмінкових форм, втрату середнього роду тощо [5, *269*]. Усі ці фактори, поряд із фонетичними змінами, не могли не вплинути на найбільш характерні риси запозичених слів. Розглядаючи досліджуваний матеріал, ми дійшли до таких висновків: 1. У більшості випадків запозичені слова потрапляли або до розряду а- основ, або о- основ. 2. Серед запозичень немає слів середнього роду — виняток становить лише слово *вино*.

Лексичні запозичення жіночого роду, а також форми множини середнього роду в слов'янських мовах потрапляли виключно до розряду а- основ: *ист(ъ)ба** < *exiufa*; *комора* < *camera*; *кошара* < *casearia*; *коноплі* < *canapis*; *кошуля* < *casula*; *лочиця* < *lactuca*; *миска* < *mesa*; *м'ята* < *mentha*; *арка* < *arca*; *русалії* < *rosalia, rusalia*; *черешня* < *ceresia*; *баня* < *balnea (balneum)*; *палата* < < *palata (palatum); *palatia (palatium); скриня* < *scrinia (scrinium)*.

Заслуговує на увагу той факт, що в ряді випадків народнолатинські слова жіночого роду з розряду а-основ переходили на слов'янському грунті до розряду и-основ: старослов'янське *брьскы, ъве* < *persica*; **raky, *rakъve,* < *arca, *ridiky, *rediky, -ъve* < лат. *radicem* (im) *radica* [6, *184*], *црькы, ъве* < латинізоване грецьке *kyriake* [8, *391—400*].

У науці немає єдиної думки з приводу переходу даних слів до а-основ. Ряд учених схильні вбачати тут германське посередництво, були спроби довести, що на подібні слова вплинула специфіка латинського відмінювання. Наявність, однак, таких форм, як *бруска (ин)а, церква, рака, раковина, редька* тощо може служити підтвердженням тому, що слова з розряду и-основ мали тенденцію перейти до розряду більш продуктивних а-основ.

Більша частина запозичених слів належить до чоловічого роду о-основ. Їх народнолатинським джерелом служать слова як чоловічого, так і середнього роду, однаково переоформлені на слов'янському грунті. Зазначимо, що запозичені слова втратили родові закінчення *-us, -um* (подібна тенденція була притаманна слов'янським мовам і, з іншого боку, зумовлювалась специфікою народнолатинських говорів). У даному випадку можна навести такі приклади: а) бывол < **buvalus, -um; грькъ* < *graecus, -um; кобълъ* < *cupellum, cubellum; къметъ* < *comitem, *cumitem* (пор., однак, *кьметь* — і-основи); *крижь* < *crux, crucem* (у класичній мові було словом жіночого роду, пор. *корочун* < creationem); *коть* < *cattus, -um; мрамор* < *marmor; осьлъ* < *asellus, -um; поганинъ* < *paganus; царь* < *цьсарь* < *caesarius* (можливо); б) *млинъ* * < *mulinum; олѣи* < *oleum; оцьть* < *acetum; олътарь* < *altarium; котьлъ* < *catillum, catellum*.

Відсутність серед запозичень іменників середнього роду можна пояснити, на наш погляд, кількома факторами: 1) зникненням середнього роду в говорах народної латині; 2) ототожненням форм однини середнього роду з чоловічим родом, а форм множини — з жіночим (пор. *bania* > *банja; altarium* > *олътарь*).

Іменник *vinum* у мові слов'ян закономірно мав би дати *винъ*. Ймовірно, що в основі форми *вино* лежить форма множини середнього роду *vina,* яка мала в говорах народної латині збірне значення (з закономірним переходом а > о на слов'янському грунті). Крім того, на користь романського походження цього слов'янського слова можуть служити історичний та речовий критерії. На території Норика, Панноніі, Мезії культура виноробства була відома здавна, і саме на цих землях слов'яни могли якнайкраще ознайомитися з нею. Перенесення наголосу на останній склад у східнослов'янських формах можна пояснити впливом аналогії (пор. укр. *вікна — вікно, села — село* тощо). Можливо, збереження середнього роду пояснюється аналогією з *пиво* («те, що п'ють»). На нашу думку, це досить давнє запозичення, яке належить до тих часів, коли категорія роду була тісніше пов'язана з семантикою слова. Водночас хоча б для деяких праслов'янських діалектів можна припустити германське посередництво в запозиченні цього слова.

Цікаво відзначити перехід з категорії plurale tantum до слів із формами однини слова *calendae* і, навпаки, перехід у категорію plurale tantum слова *rosalia* (sing.) русалії (plur.), до речі, в обох випадках йдеться про слова, що представляють одну семантичну групу. Приклади *корочун* < creationem та криж < crucem відбивають перехід від жіночого до чоловічого роду. Можна припустити, що в даних запозиченнях спостерігається змішування чоловічого та жіночого родів, яке мало місце в народнолатинських говорах; не слід, однак, забувати, що в цих випадках могли відігравати свою роль чисто формальні моменти. У прикладі *Римъ* < *Roma,* можливо, на рід слова *Римъ* уплинув рід слова *градъ* [8, *45*].

Варте уваги питання щодо оформлення запозичень за словотворчими моделями, притаманними мові слов'ян. Зокрема, слова з суфіксами *-arius, -arium* були переформлені за аналогією до власне слов'янських утворень на *-арь* (*altarium* > *олтарь,* укр. *олтар;* пор. *vinarius* > старослов'янське *винарь — рибарь, вратарь*). Суфікс *-ell-* у мові слов'ян був пристосований за аналогією до утворень на *-ель* (*ьль*); пор. старослов'янське *свирѣль* тощо.

У випадку поганинъ < paganus (пор. старослов'янське *жидовинъ* < *judaeus; крестьянин* «*христианин*» < *christianus*) запозичення було переоформлене при допомозі слов'янського суфікса *-инь (анинъ)* (пор. старослов'янське *воинъ, словѣнинъ, гражданинъ*). Спочатку ці слова були запозичені у формі множини; форма однини була встановлена за аналогією.

Таким чином, розглянуті запозичення в однаковій мірі відбивають особливості як слов'янських, так і народнолатинських говорів (дальший розвиток а- основ та о- основ як продуктивних типів відмінювання в слов'янських мовах; народнолатинське змішування родів та втрати середнього роду тощо).

Запозичені іменники оформлялись за граматичними законами та словотворчими моделями мови-реципієнта, що в більшості випадків

зумовлювало рід та тип відмінювання запозиченого слова. Слід також мати на увазі, що морфологічна адаптація запозичень невіддільна від їх фонетичного та акцентного переоформлення.

1. Тут і далі див. відповідні словникові статті за такими виданнями: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева, вып. 1—7. М., 1974—1980; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, тт. 1—4. М., 1964—1973. 2. *Десницкая А. В.* К интерпретации балканизмов в карпатской лексике. Общекарпатский диалектологический атлас. Кишинев, 1976. 3. *Жирмунский В. М.* История немецкого языка. М., 1965. 4. *Булаховский Л. А.* Введение в языкознание, ч. 2. М., 1954. 5. *Тронский И. М.* Очерки на истории латинского языка. М.; Л., 1953. 6. *Meillet A.* Etudes sur l'étymologie et la vocabulaire du vieux slave. Paris, 1902—1905, p. 179—190. 7. *Skok P.* Fremde Deklinationen in Slavischen Lehnwörter. Zeitschrift für slavische Philologie, 2. Berlin 1908.

8. *Bartoli M.* Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche. Zbornik u slavu V. Yagića. Berlin, 1908.

Подана до редколегії 13. 02. 81

Г. В. СЕМЕРЕНКО, асп.,
Київський університет

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗДРІБНІЛОСТІ Й ПЕСТЛИВОСТІ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ МОВІ

Категорії здрібнілості й пестливості в давньоруській мові передавалися трьома способами: за допомогою суфіксів (синтетичний спосіб), сполуки прикметника *малъ (малый)* та іменника, що має відповідний здрібнілий суфікс (синтетично-аналітичний) і сполуки прикметника *малъ (малый)* та іменника без такого суфікса (аналітичний). Основним способом творення демінутивів у давньоруській мові був синтетичний (суфіксальний) спосіб.

Об'єктом даного дослідження є суфіксальне творення іменників жіночого та середнього родів, а також інші засоби творення демінутивів у давньоруській мові. Потреба у вивченні синтетично-аналітичного та аналітичного способів викликана труднощами, що виникають при визначенні здрібнілих і пестливих слів, оскільки при суфіксальному творенні демінутивів навіть у широкому контексті буває важко визначити, йдеться про здрібнілість, пестливість чи втрату демінутивності. За допомогою означення *малъ (малыи)* такі утворення розрізнялися дуже легко. Крім того, безафіксне творення демінутивів було основним у абстрактних іменників оскільки суфіксальні деривати від них не фіксуються. Ми розглянемо як суфіксальний, так і безафіксні способи творення зменшених і пестливих слів у давньоруській мові.

Оскільки деякі суфіксальні утворення фіксуються тільки в сполуках із прикметником *малъ (малыи)*, то вони будуть розглядатися у межах суфіксів, за допомогою яких вони утворені, незалежно від способу вираження здрібнілості.

Суфіксальний (синтетичний) спосіб вираження здрібнілості й пестливості в давньоруській мові

Іменник. Жіночий рід. Демінутиви жіночого роду творилися за допомогою суфіксів *-ица* (← праслов. *-іса*, орфографічний варіант *-иця*), *-ъка*), (←прасл. *-ъка*), *-ька* (← прасл. *-ька*), *-ьца* (← прасл. *-ьса*, *-ина* (← прасл. *-іпа*).

Суфікс *-ица* був одним із найпродуктивніших суфіксів у давньоруській мові, за допомогою якого творилися демінутиви від іменників жіночого роду. Найчисленнішою групою слів із цим формантом є зменшені утворення. Сюди відносяться здебільшого слова, що позначають неживі предмети, а саме: назви житла, приміщень, домашніх речей, посуду, засобів пересування і т. д., наприклад: *кельица* (кельꙗ, «кімната»), *хыжица* (хыжа «кімната, житло»), *цьркъвица* (цьркы, «церква»), *пєчєрица*, *пєщєрица* («печера», печера), *кърстица* (кърьста «ящик»), *крабица* (краба «кошик»; неповноголосна старослов'янська форма), *скриница* (скриня), *чашица* (чаша), *понꙗвица* (понꙗва «шматок полотна»), *скважьница* (скважьня «отвір»), *лодьица* (лодья «човен»), *дъщица* (дъска «дошка»), *горица* (гора) та назви рослини *смокъвица* (смокы «смоківниця, фігове дерево»): и вьведоша и в *кѣльицю* (під 1074, ПВЛ, *184*), въ той *келійци* жила святаа Богородица (1106—1108, сп. XV, ХД, *56*), хотѣ поставити *хыжицу* (XII, Ср., 3, *1426*), приды въ *хыжицю* мою (Ср., 3, *1426*), *церквици* созданы круглы (1106—1108, сп. XV, ХД, *19*), поставили *церковицю* (XII—XIII, сп. XV, КП, *18*), постави малоу *цркъвицю* (XI, сп. XII—XIII, ЖФ, *86*), в той *пещерици* жилъ (1106—1108, сп. XV, ХД, *54*), и вынесе *коръстицю* (XI, сп. XVI, ИФ, *232*), младенѣць вложи въ *крабицю* (під 984—986, ПВЛ, *81*), *крабицю*, полну сребра (XII—XIII, сп. XV, КП, *75*); *скріницю* имыи (1144, Ср., 3, *391*), *чашица* оцьта (XI, Ср., 3, *1484*), обивъ въ понꙗвицѫ (під 1073, Ср., 2, *1186*), корабль, имѣꙗ малу *скважьницю*, потаплꙗєтьсꙗ (XIII, Ср., 3, *368*), малу сътвори *скважницю* (XII—XIII, сп. XV, КП, 73), в *лодьицоу* малу введоша (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *305*), посади и на *горици* (XI—XII, СлРЯ, IV, *85*), предъ дверми же пещерkы тоя стоятъ *смоквицы* малы (1106—1108, сп. XV, ХД, *54*).

До здрібнілих відносяться деривати деяких назв речей, пов'язаних із духовною культурою: *грамотица* (грамота «документ»), *харатьица* (харатья «документ»), *книжица* (книга) і ін., наприклад: *грамотицю* повергоша (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *264*), *харатьица* написаны (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *451*), пременьшаа *книжица* (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *27*).

До зменшено-пестливих можна віднести слова, які вказують на невеликий розмір і, крім того, мають деяке емоційне забарвлення, зокрема, слова на позначення одягу: *свитица* (свита), *котыжица* (котыга «сорочка»), *ꙗпончица* (ꙗпонча «плащ»), *ризица* (риза «одяг») і ін., наприклад: и в чериоую *свитицоу* одѣвъ его (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *133*), одѣвъ въ плетеноую *котыжицю* (XI, Ср., I, *1304*), ꙗпончи-

цами и кожухы начашя мосты мостити (СПІ, II), облечеться въ *бѣлыѧ ризица* (Ср., III, *122*) та лексеми на позначення живих істот: *рабыница* (рабыня), *козица* (коза): *рабыница же* ѥи искрьнаѧ (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *396*), дасть *рабыници* (ХА, *396*), власи твои ꙗко стада *козицъ* (Ср., I, *1246*).

Пестливі утворення з суфіксом *-ица* нечисленні. В апелятивах засвідчене утворення *водица* (вода): и тако дасть сватыхъ даровъ, таже *водици* (під 1156, ВК, *37*). В топонімах зафіксовано *Вкъраинница* (під 1282, ГВЛ, *889*), що походить від слова Оукраина, засвідченого вперше під 1187 роком у Київському літописі (ЛК, *653*). Зустрічається цей суфікс також в топонімах, що походять від апелятивів з цим формантом: *Сосница* (сосна) (під 1234 , ГВЛ, *772*), Бѣлчица (бѣлъка) (під 1159, ЛК, *495*) та ін.

Втрата здрібнілості спостерігається в апелятивах: *лъжица* (← праслов. *ľъga «ложка»), *вьдовица* (вьдова), *лавица* (лава) і ін.: *лжици* сребрѧны (під 987, ПВЛ, *111*), оударить *лъжицею* великою (XII, СУ, *118*); означення «велика» підтверджує висновки про втрату здрібнілості; *лавица* засѣчена въ томъ же камени... и на той *лавицѣ* лежа тѣло Господа Нашего (1106—1108, сп. XV, ХД, *9*), они же, лежаще под *лавицами*, слышаша (XI, сп. XVI, ИФ, *322*).

Суфікс *-ица* приєднувався здебільшого до *-а* (*-ja*)- основ (з перевагою твердого варіанту). **Суфікс -ъка** був надзвичайно продуктивним. За його допомогою творилися зменшені, зменшено-пестливі та пестливі утворення жіночого роду. Приєднувався він, головним чином, до -а (-ja)- основ (переважав твердий варіант).

Зменшені утворення в апелятивах представлені великою кількістю слів із різних лексико-семантичних груп, насамперед у назвах конкретних предметів — приміщень, житла, домашніх речей, одягу, їжі, явищ природи, наприклад: *храминъка* (храмина «житло»), *горьнъка* (горьна «кімната»), *божьнъка* (божьна «церква»), *клѣтъка* (клѣть «кімната»), *комаръка* (комара «склепіння»), *пєчєръка*, *пєщєръка* (печера), *манотъка* (манотиѧ «мантія»), *нитъка* (нить «нитка»), *кадъка* (кадь), *горъка* (гора), *истьбъка* (истьба «хата»), *кръхътъка* (*кръхъта «крихта») та ін.: въ святой *храминци* (1106—1108, сп. XV, ХД, *56*), и несоша въ *горенку* (під 1152, ЛК, *463*), перешедше Дньпръ оу *боженки* (під 1161, ЛК, *515*), поставили *клѣтъку* малоу (XII—XIII, Чуд. РД, *60*), создана *комарка* (1106—1108, сп. XV, ХД, *10*), и есть *пещерка* вдалѣ (ХД, *55*), а си *печерка* тако ста (під 1061, ПВЛ, *144*), малаа *манѣтка* (під 1280, Ср., 2, *112*), въ пл(а)ткы малы *нитъкою* повѣрьзаючи (під 947, ПВЛ, *48*), куплѧхомъ *кадкоу* малоую (під 1160, ЛН, *31*), и есть песочна *горка* та не велика но мала (1106—1108, сп. XV, ХД, *21*), двѣ *горцѣ*, акы сосца противу собѣ (XI, сп. XVI, ИФ, 450), и сѣдоша в *ыстобцѣ* (*ыстьбци*) (під 1102—1103, ПВЛ, *251*), платъ, въ нем же *крохотьцѣ* (під 1130—1156, ВК, *40*) та ін.

Зменшено-пестливі утворення є менш численними. Сюди належать слова на позначення неживих предметів з конкретним значенням, зокрема позначення зброї — *стрѣлъка* (стрѣла): чему мьчеши

хиновьскыя *стрѣлкы* на свою нетрудною крильцю (СПІ, *38*), одягу — *свитъка* (свита «вид одягу»): изъ *свитки* изволокоша его, и повергоша его нага (під 1147, ЛК, *351*).

В антропонімах зафіксовано такі утворення з цим суфіксом: *ѩнъка* (ѩ на), *Настасъка* (Настасиꙗ) і деякі інші: *Янъка* (під 1090, ЛН, *18*), *ѩнъка* (під 1089, ПВЛ, *200*), *Янкы* (під 1146, ЛК, *319*), *Яска* (під 1146, ЛК, *319*), *Настасъка* (під 1173, ЛК, *564*).

В обстежених пам'ятках в топонімах демінутивних утворень із суфіксом *-ъка* не виявлено.

Втрату здрібнілості спостерігаємо в утвореннях *пътька* (пъта «птах»), *женъка* (жена), дѣвъка (дѣва) та ін.: *поткы* золоты (під 1175, ЛК, *583*), псы или *поткы* (XI—XII, сп. XVI, УВ, *23*), *женку* поняти въ дом ц(е)рк(о)вный (XI—XII, сп. XVI, УЯ, *88*), *дѣвкы* Половецкыя (СПІ, *10*).

Суфікс -ька менш поширений, ніж суфікс *-ъка*. Він виступає в невеликій кількості зменшених утворень: *чешуйки* (чешуꙗ), *сошька* (соха), *книжька* (книга): серебряными *чешуйками* покованъ, (1106—1108, сп. XV, ХД, *38*), кончахъ *книжкы* сиѧ (Ізб. 1076, *701*). Про те, що це зменшене утворення говорить той факт, що поряд зустрічаємо і слово «книгы»: коньчаша сѧ книгы сиѧ роукою грѣшьнааго Иоана (Ізб. 1076, *700*). Крім того, сама книжка, про яку йдеться мова, дійсно має невеликий формат.

У давньоруських текстах засвідчено й поодинокі зменшено-пестливі утворення з суфіксом *-ька: лошадька* (лошадь «робочий кінь»): приѣхавъ Половчинъ оударить смерда стрѣлою и поиметь *лошадьку* (під 1111, ЛК, *269*).

Пестливих утворень, топонімів та антропонімів із суфіксом *-ька* в обстежених пам'ятках давньоруської мови не виявлено.

Втрату здрібнілості спостерігаємо в утворенні *дачька* (дача «дань», «подарунок»): въ своемь жалованье *дачку* учинили *великую* (під 1158, СлРЯ, 4, 178).

Суфікс *-ька* приєднувався здебільшого до іменників *-а* (-ja)-основ.

Суфікс -ьца був мало продуктивним. У писемних джерелах фіксується небагато зменшених апелятивних утворень із цим суфіксом, зокрема: *властьца* (волость), *клѣтьца* (клѣть «невелика кімната»), *цьркъвьца* (цьркы, род. відм. цьркъвє «церква»): и даша ему Стародубъ и ину *властьцю* (під 1218, Ср., I, *274*), сътвори въ тои *клѣтьцѣ* всенощное пѣние (XII—XIII, Чуд. РД, *60*), яко *церковця* мала (1106—1108, сп. XV, ХД, *38*), поставиша *церковьцю* малу (XII—XIII, сп. XV, КП, *197*).

Майже не зафіксовано в обстежених пам'ятках топонімів та антропонімів із суфіксом *-ьца*, крім імені ѩ ньца (ѩна) (під 1218, ГВЛ, *734*).

Суфікс *-ьца* найчастіше приєднувався до *-ĭ-* основ та основ на приголосний.

З суфіксом -ина зафіксовано утворення жіночого роду *судина*, яке походить від іменника чоловічого роду *судъ* (посудина): вложаху

в *судину* малу (ЛЛ, *14*) (див. різночитання: вложаху в сосудъ малъ (ПВЛ).

Отже, найбільш продуктивними в межах іменників жіночого роду були суфікси *-ица* та *-ъка*. Суфікс *-ица* конкурував з іншими здрібніло-пестливими формантами, як і суфікс *-ьць* в іменниках чоловічого роду: *келиика-кельица, чашька-чашица, горъка-горица, пещеръка-пѣщерица* та ін. Такі деривaційні пари говорять про варіативність здрібніло-пестливих суфіксів від одного і того ж слова.

Середній рід. Від іменників середнього роду здрібнілі та пестливі слова творилися за допомогою суфіксів *-ьцѥ* (← прасл. *-ьсе*), *-ꙗ(т)* (← прасл. *-ęt-*). Таких утворень зафіксовано небагато.

Суфікс -ьцѥ був дуже продуктивний у межах середнього роду. За його допомогою творилися слова, що є дериватами апелятивів із конкретним значенням назви місця, місця проживання, їжі, рослин, наприклад: *мѣстьцѥ* (мѣсто «місце»), *сельце* (село), *бильцѥ* (било «дошка, в яку били для скликання в церкву»), *дрєвьцѥ, дрєвьцѥ* (дерево, дрєво «дерево»), *лукъньцѥ* (лукъно «кошик»), *ꙗдрьцѥ* (ꙗдро «зерня»), *облачьцѥ* (облако «хмара») *окъньцѥ* (окъно), *польцѥ* (поле) та ін.: Богъ умножаеть братію, и *мѣстьцѥ* мало (XII—XIII, сп. XV, КП, *18*), и възлюби *мѣстьцѥ* (під 1051, ПВЛ, *145*), у Куднова *селца* (під 1149, ЛК, *378*), в *сельци* Берестовое (під 980, ПВЛ, *67*), *билцо* мало (під 1200, СлРЯ, I, *185*), изо *оконца* зрѧщю (під 1068, ПВЛ, *160*), выползѣ *оконцемь* (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *289*), *оконце* мало (1106—1108, сп. XV, ХД, *54*), *оконцемъ*, елико рука вмѣститься (XII—XIII, сп. XV, КП, *185*), суть бо по горам тѣмъ *древца* многа и низка (1106—1108, сп. XV, ХД, *54*), дажь ми мало *древьце* (XI—XII, СлРЯ), 4, *354*), имыи же *лоукъньце* мало (під 1093, ЖФ, 29), орѣховы *ꙗдрьци* (під 1193, Ср., 3, *1641*), *облачьць* ѥсть тлѣножатвенъ (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *349*), есть предь градомь тѣмъ *польце* (1106—1108, сп. XV, ХД, *54*).

Зменшено-пестливим є *крильцѥ* (крило): уже соколома *крильца* припѣшали поганыхъ саблями (СПІ, *24*).

Безсумнівно пестливою формою, утвореною за допомогою суфікса -ьцѥ є іменник *словьцѥ* (адже в абстрактних назвах не може йтися про розмір): и потомь собра(х) *словца* си любаꙗ, и складохъ по рaду, и написа(х) (1125, Ср., 3, *421*). Виразний пестливий відтінок має слово *чадьцѥ* (чадо «дитя»): *чѧдьца*, еще мало съ вами ѥсмь (1056—1057, Ср., 3, *1470*).

Утворення від іменників з речовинним значенням можна трактувати і як здрібнілі, і як здрібніло-пестливі — *оловьцѥ* (олово), *брашньцѥ* (брашьно «борошняна їжа»): *оловце* и стьклянницу разбив (Ср. 2, *662*), приемлющихь *брашьнъцек* достоино (XII, СлРЯ, I, *328*).

Суфікс -ꙗ(т). Група іменників із суфіксом -ꙗ(т) дуже різнорідна. За допомогою цього суфікса утворюються назви немовлят, дітей, молоді, жінок і чоловіків різного віку, але найбільше утворень із цим формантом на означення молодого потомства, істот недорослих: *дитѧ, отрочѧ*, де суфікс -ꙗ(*т*) позначає малих істот. Найчисленнішими з цим формантом є назви звірят: *телѧ, жеребѧ, козлѧ* і т. д. Назви

цього типу належать до групи назв дуже старих, які сягають часом до праслов'янських.

Крім таких назв, у давньоруській мові зустрічаються утворення на позначення здрібнілих назв від дорослих тварин, наприкл., *овьча* (овьца, «вівця»): и ѭко *овьча* ѿт заблоужениѧ пришьдъшеѥ (XII—XIII, ЖФ).

Суфікс -ѭ(*т*) притаманний іменникам середнього роду, але є випадки утворення здрібнілих слів із цим формантом незалежно від роду, наприклад, *шурꙗ*, що походить від іменника чол. роду *шурь (шуринъ)*: да и дѣтемь. Мстиславлимь. *шурѧтомъ* своим (ГВЛ, *766*).

Здрібнілі і здрібніло-пестливі форми від іменників середнього роду, як бачимо, найчастіше творилися за допомогою суфікса *-ьцѥ*.

Прикметник. В обстежених давньоруських пам'ятках виявлено тільки одне зменшено-пестливе утворення від прикметника: *малечькыи* (малыи) із складним суфіксом *-ьчькъ: малечка* заря просвѣтися (Ср., 2, *102*).

Прислівник. Як і від прикметників, зменшено-пестливі утворення від прислівників є рідкісними — *мальнько* (мало) із складним суфіксом *-ьнько* (*-ьпь-к-о): и *маленко* о(т) бремени облегчи (під 1271, Ср., 2, *108*).

В інших частинах мови демінутивні утворення не виявлено.

Синтетично-аналітичний спосіб вираження здрібнілості

Цей спосіб вираження здрібнілості зафіксований майже в усіх обстежених пам'ятках XI—XIII ст.: *горка* та не велика, но *мала* (1106—1108, сп. XV, ХД, *21*), *снокъ* его *малъ* в Новгородѣ (під 1175, ЛК, *595*), ископа *печерку малу*, двусажену (XII—XIII, сп. XV, КП, *195*), поставища *церковьцю* малу (КП, *18*), *малу* сътвори *скважницю* (КП, *73*), в *кельици малѣ*, яко четыри лакоть (КП, *185*), имѣаше сеи блаженыи *малъ оградець* (КП, *135*), *оконце мало* было на версѣ пещеры (1106—1108, сп. XV, ХД, *54*), *древце* есть образом яко осина *мало* (ХД, *6*), *смоквицы малы* (ХД, *54*), первое же былъ лѣсъ великъ нынѣ же *мала* и худа *древца* суть ту (ХД, *54*), яко *печерка мала* у камени сѣчена, *дверци* имущи *малы* (ХД, *9*), есть яко *пещерка мала* глубока предъ *малымъ олтарцемъ* (ХД, *56*), та же Хидоніа *островець малъ* (ХД, *54*), пещера, яко *погребець малъ* (ХД, *54*), *трапезка мала*, кругла, объ единомъ столпци (ХД, *57*), Назарефь же *градокъ малъ* есть (ХД, *56*), и есть Вифаніа *градокъ малъ* (ХД, *17*), на мѣстѣ томъ церкви создана ... нынѣ же *мала церквица* (ХД, *14*), постави надъ пещерою *малоу црквицю* (XII—XIII, ЖФ, *86*), и поставили *клѣтъкоу малоу* на томъ мѣстѣ (XII—XIII, ЧудРД, *60*), отъ великаго Дону до *малого Донца* (СПІ, *40*), Гюргии же заиде полкы своими за *Малыи Роутець* (під 1151, ЛК, *435*), и есть *рѣчка мала* до города (під 1150, ЛК, *411*), бываеть другаѧ туча, и спадають *оленци малы* (під 1074, ПВЛ, *183*), возмѧ *малъ коврижекъ* (під 1074,

ПВЛ, *175*), и створи *градьць малъ* (під 1259, ГВЛ, *843*), и нощию *малыми вратци* пришед (XI, СлРЯ, *3*, *101*), *малыю же ризица* глаголеться Грьчьскымь ꙗзыкомъ дифѳера или фелонь (1274, Ср., 3, *122*), и вьрхоу ѥго полагаше *малъ сажець* (XIII, Ср., 3, *244*), кунла хомъ *кадку малую* (під 1160, НЛ, *31*), таче *малоу престольцю* поставленоу (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *341*), в *лодьицоу* в *малу* введоша (ХА, *496*), и нощию *малыми вратци* приш(д) (ХА, *543*), *премєньшаꙗ книжица* (ХА, *27*) і багато інших утворень.

Зазначений спосіб вживався в тих самих групах лексики, що й суфіксальний, тому він зафіксований в усіх досліджених пам'ятках XI—XIII ст. Відносно велика продуктивність його пояснюється тим, що за допомогою означення *малъ(малыи)*, очевидно, розрізнялися зменшені утворення від пестливих утворень, адже, наприклад, слово *сънъкъ (синок)* можна було вжити і при звертанні до дорослого сина. Означення *малъ(малыи)* підкреслює зменшеність предмета чи особи. Підтвердженням цього є те, що чимало таких сполук знаходяться в контекстах, які показують, що справді йдеться про предмети невеликих розмірів.

Аналітичний спосіб вираження здрібнілості

Цей спосіб вираження здрібнілості вживався паралельно з суфіксальним та синтетично-аналітичним, але він рідко фіксується пам'ятками XI—XIII ст. Сполуки прикметника малъ(малыи) плюс іменник з конкретним значенням, що вказують на невеликі розміри предметів, зустрічаються рідше, ніж суфіксальні утворення від цих іменників та синтетично-аналітичні сполуки: подъ *малымъ олтаремъ* (1106—1108, сп. XV, ХД, *40*), есть *городъ малъ* оу Киева (під 1097, ПВЛ, *234*), яко довержеть человѣкъ *каменемь малымъ* (1106—1108, сп. XV, 18), имать же *двери малы* двои пещера та (ХД, *56*), *мала оукроуха* възѧти ѿ трапезы (XII, УС, *118*), два села... и съ *малыми селищи* (до 1270, Дух. Кл., *55*), съ *маломъ отрокъ* (XII—XIII, сп. XV, КП, *43*), в *келіи малѣ*, яко чотыри лакоть сущи (КП, *185*), *церковъ малу* (КП, *10*), *сынъ малъ* (під 1205, НЛ, *50*), поиде на нихъ в *малѣ дружинѣ* (XIII, сп. XV, ЖАН, *8*), и вѣноутрь *свѣщи малѣ* вѣскомь облѣпи (XI, сп. XIII—XIIV, ХА, *358*), *жилище мало* обрѣтъ (ХА, *334*), землю питають и *камыкы малыю* и етери (ХА, *423*), тако бо наричють ѡна претонкаю и *малаю телеса* (ХА, *74*) та ін.

Більшість таких засвідчених сполук мають у своєму складі абстрактні іменники, адже суфіксальні деривати абстрактних назв були рідкісними, через що в текстах XI—XIII ст. не фіксуються. В абстрактних іменників цей спосіб вираження здрібнілості був основним: егда же *малѣ винѣ* сущи (XI, сп. XIV, ИФ, *274*), и вся продаша с женами и с чяды на *малѣ цѣнѣ* (ИФ, *428*), аще мы нынѣ *малу страсть* приахом от них (ИФ, *322*), и не възмогаша *малѣ силѣ* римстѣи противитися (ИФ, *275*), и от имѣній своих *малу* нѣкакову *часть* подаваше имъ (XII—XIII, сп. КП, *38*), *малу отраду* пріалъ (КП, *106*), въ

мало врѣмя (КП, *38*), *малымь* ѡнѣмь *гломь* молѧсѧ (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *538*), ѡ (т)вергъ все *малы(х) грѣховъ* (ХА, *424*), пред *временемъ* же *маломь* (ХА, *367*) та ін.

В топонімії подібного типу сполуки зустрічаються рідко: *Арменію малаю* (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *59*), *Малаа Антіохія* (1106—1108, сп. XV, ХД, *44*) та деякі інші.

Засвідчено й сполуку, в складі якої є антропонім: *Феодосью малому* (XI, сп. XIII—XIV, ХА, *59*). Таке обмежене використання цього способу для вираження демінутивності в антропонімів підтверджує висновки про те, що в антропонімах із суфіксами *-ьць-*, *-ъка* та ін. йдеться переважно про пестливість (принаймні первісну), а не невеликий розмір носіїв їх.

Отже, основним способом вираження здрібнілості й пестливості в давньоруській мові були суфіксальні засоби. Найчастіше демінутиви творилися від основ іменників. Від основ (коренів) інших частин мови (прикметників та прислівників) такі утворення фіксуються в поодиноких випадках.

Умовні скорочення

ВК — Вопрошание Кириково.— В кн.: Русская историческая библиотека, т. 6. Памятники древнерусского канонического права, ч. I. Памятники XI—XV вв., СПб., 1880; *ГВЛ* — Галицько-Волинський літопис.— В кн.: Полн. собр. русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; *Дух. Кл.*— Духовное завещание новгородца Климента до 1270 г.— В кн.: *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка, ч. I; ЖФ — Житие Феодосия.— В кн.: Успенский сборник XII—XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон / Под ред. С. И. Коткова. М., 1971; ИФ — Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.— Л., 1958; *Изб. 1076* — Изборник 1076. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Демьяненко, Г. Ф. Нефедов. М., 1965; *КП* — Абрамович Д. Киево-Печерский патерик. Вступ. Текст. Примітка. К., 1930; *ЛК* — Літопис Київський.— В кн.: Полн. собр. русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Полное собрание русских летописей, т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962; ПВЛ — Повесть временных лет.— В кн.: Полн. собр. русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; *ПИ* — Постановление Иліи, архіепископа Новгородского и неизвестнаго бѣлогородскаго епископа по двум случаям при совершеніи литургии.— В кн.: Русская историческая библиотека, т. 6. Памятники древнерусского канонического права, ч. 1. Памятники XI—XV вв. СПб., 1880; СлРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв., т. 1—6. М., 1975—1979; *Ср.*— Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1—3. СПб., 1883—1912; *СПІ* — Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. М., 1800; *СУ* — Устав Студийский по списку XII в. Фрагменты / Подготовил к печати Ищенко Д. С.— В кн.: Источники по истории русского языка. М., 1976; *ХД* — Житье и хождение Данила Русьскыя земли игумена. 1106—1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века, изданному Православным палестинским обществом. Издание И. Глазунова. СПб., 1896; ХА — Книги временьны и бразны Геѡргиѧ мниха.— В кн.: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, т. 1. Текст. ПТГ., 1920.

Подана до редколегії 23. 03. 81.

М. І. ГАЙДУЧОК, доц.,
Івано-Франківський педагогічний інститут

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ІСТОРІЄЮ РОЗВИТКУ ІНХОАТИВНИХ ДІЄСЛІВ З ПРЕФІКСОМ *ЗА-* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV—XVIII ст.

Одним із важливих і актуальних питань історії української мови є дослідження історичного розвитку семантико-словотвірної структури всіх частин мови.

Найбільш багатогранною з погляду семантико-словотвірної будови є структура дієслова, в якій мовною практикою закладено цілу низку відтінків об'єктивних процесів, виражених відповідними префіксально-суфіксальними засобами. Одним із цих дієслівних семантико-словотвірних відтінків є починальність (інхоативність), виражена за допомогою відповідних мовних засобів.

Починальність процесів об'єктивної дійсності виражається двома способами: синтетичним та аналітичним. Синтетичне вираження починальних процесів здійснюється в українській мові за допомогою префіксів *за-*, *по-*, *з-* (*с-*) (*заспівати, забриніти, побігти, полетіти, здригнутися, скрикнути* та ін.).

Аналітичне вираження починальних процесів в українській мові здійснюється за допомогою поєднання інфінітива і допоміжних дієслів *кинутись, почати, стати* та ін. У функції допоміжних дієслів можуть також виступати частки *давай*, *ну*. На думку О. М. Тихонова [8], при поєднанні інфінітива з цими допоміжними словами одержуємо нове лексичне значення. Лексичне значення дії, виражене інфінітивом, ніби зливається з лексичним значенням допоміжного слова в одне лексичне поняття, нове і загальне для всієї конструкції. Наприклад, *почати* + інфінітив. Аналітичні форми з допоміжним дієсловом *почати* завжди однозначні — вони означають початок тривалої дії без жодних експресивно-стилістичних відтінків і здатні виражати граматичне значення виду, часу, числа, роду тощо (*почати працювати, почати читати* і т. д.). Приінфінітивні дієслова-зв'язки *кидатись, рвонутися, шарпнутися, смикнутися* + інфінітив вносять в аналітичні форми відтінок швидкості дії, енергійності, стрімкості, поспішності і поєднуються здебільшого з дієсловами руху, дії (*кинутись тікати, кинутись бігти, кинутись зупиняти* і т. д.).

Допоміжне дієслово *стати* + інфінітив становить тіснішу єдність, ніж інші, і виступає у першій, другій, частіше у третій особі однини і множини (*став казати, стали пробиватись* і т. д.).

Аналітична форма з часткою *ну* + інфінітив найчастіше зустрічається в усній мові та художніх творах і має значення недоконаного виду (*ну кричати, ну гукати* і т. д.). Слово *давай* + інфінітив служить для утворення описових видових форм з починальним значенням (*давай кричати, давай гукати* і т. д.). Конструкції з *ну, давай* виражають видове і модальне значення.

Дослідник починальних дієслів російської мови О. М. Тихонов відзначав, що «лексико-граматична характеристика починальних дієслів неможлива без розв'язання цілого ряду окремих питань, з яких найбільш важливими нам здаються такі два питання: за допомогою яких засобів виражається починальне значення і які семантичні, граматичні та стилістичні можливості кожної форми з починальним значенням» [8, *43*]. На його думку, «починальне значення становить певний ступінь абстракції від чисто лексичного значення. Починальність — це узагальнення багатьох окремих значень і відтінків. Найбільш чітко виражені такі значення: інхоативне (рос. *закричать, запеть;* укр. *закричати, заспівати*); інгресивне (рос. *побежать, полететь;* укр. *побігти, полетіти);* значення підсилювання (рос. *раскричаться, развоеваться;* укр. *розкричатися, розвоюватися)*; значення початку експресивно забарвленої дії (рос. *ну кричать;* укр. *ну кричати);* раптовість початку дії (рос. *бросился бежать, кинулся бежать;* укр. *кинувся бігти* та ін.)» [8, *44*].

П. А. Соболева [6, *231*] починальні дієслова ділить на два підкласи за ознакою приступу до неспецифікованої дії. До першого підкласу належать так звані інгресивні дієслова: рос. *побежать, подуть;* укр. *побігти, подути* та ін. Із вказаного підкласу інгресивних дієслів дослідниця вилучає групу інтенсивних інгресивних, тобто інтенсивно-починальних дієслів типу російських *вскрикнуть, встрепенуться, вздрогнуть;* українських *скрикнути, стрепенутися, здригнутися* та ін.

Другий підклас дієслів починального характеру несе ознаку приступу до довгої дії. Це так звані інхоативні дієслова: рос. *заговорить, загреметь;* укр. *заговорити, загриміти* та ін.

Українські починальні префіксальні дієслова об'єднуються у такі лексико-семантичні групи: дієслова звучання, психічних переживань, руху, світлових процесів тощо. Кожний префікс сполучається з відповідними твірними дієслівними основами. Наприклад, префікс ***по-*** в починальному значенні найчастіше вживається з дієсловами, що означають рух у певному напрямку (*побіг, полетів, помчався*) і не надає починального значення іншим дієсловам (*повечеряв, почистив, пообідав* та ін.).

Префікс ***за-***, як справедливо відзначає С. Л. Баженова [1], в починальному значенні вживається не з усіма дієсловами, а лише з тими, семантика яких це допускає (здебільшого неперехідні дієслова недоконаного виду). Префікс ***за-*** надає починального значення дієсловам, що означають дії, пов'язані з відтворенням різноманітних звуків — людини (*застогнати, заголосити, закашлятн* та ін.), тварини (*загавкати, замукати, заревіти* та ін.), звуків, які властиві неживій природі (*заскрипіти, задзвеніти, загудіти* та ін.); дії, пов'язані з вираженням душевного психо-фізичного стану (*засумувати, затужити, занудьгувати* та ін.); дії, пов'язані з процесами, які сприймаються зором (*забіліти, зачорніти, заблищати* та ін.); дії, пов'язані з явищами природи (*задощити, загриміти, замороситн* та ін.).

Б. М. Головін [2, *64—68*] відзначає високу активність російських починальних дієслів з префіксом *за-*, вказуючи на їх семантичну розмаїтість і нечітке відмежування від дієслів інших типових груп. Деякі з цих дієслів двозначні, мають значення початку і результативності, завершеності дії. Наприклад, рос. *заговорить, заболтать, закапать;* укр. *заговорити, забалакати, закапати*.

В українській мові префікс *за-* у починальному значенні найбільш вживаний. Словник української мови фіксує 912 дієслів з префіксом *за-*, що виступають у починальному значенні, це інхоативні дієслова. Вони найчастіше вживаються в розмовній мові та у творах художньої літератури.

Формування і розвиток українських починальних дієслів припадає на XIV ст., коли почався процес формування староукраїнської мови. У цій статті спробуємо проаналізувати історію розвитку системи інхоативних дієслів з префіксом *за-* в староукраїнській мові. Це дослідження проведено на таких чотирьох синхронних зрізах: XIV—XV ст., XVI ст., XVII ст., XVIII ст. Українська мова цього періоду представлена у великій кількості рукописних і друкованих пам'яток.

Староукраїнська мова XIV—XV ст. представлена одним стилем — адміністративно-діловим, тому, як відзначає Л. Л. Гумецька, «для пізнання мови української народності XIV—XV ст. виняткове значення має так звана актова мова, яка відіграла важливу роль в історії розвитку української літературної мови» [3, *3*]. І хоч, за твердженням Л. Л. Гумецької, актову мову XIV—XV ст. не можна вважати загальнонародною розмовною мовою, вона «все ж залишається в значній мірі її відбиттям і єдиним джерелом вивчення мови української народності на ранньому етапі її розвитку» [3, *3*].

Оскільки «українська літературна мова XIV—XV ст. представлена тільки одним стилем — діловим» [5, *31*], то в цій статті використовуються тексти, які репрезентують цей стиль мовлення. І хоч, як правильно відзначає В. М. Русанівський, «у мові пам'яток XIV—XV ст. переважають безпрефіксні дієслова» [5, *79*], певна кількість префіксальних дієслівних утворень у діловій мові цього періоду трапляється. «Префікс *за-* вживається передусім у дієсловах, що означають заборону» [5, *83*] та різні зобов'язання.

Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. фіксує 82 дієслова з префіксом *за-*, але починальних дієслів з цим префіксом є лише два: *заплакати, засѣватися* (про вуса, бороду) [7, *383*]. Починальні дієслова *загорятися, загорѣтися, зачинати, зачати,* успадковані із давньоруської мови [4], не зафіксовані в пам'ятках XIV—XV ст., але можна припустити, що в староукраїнській мові цього періоду вони функціонували, і їх уже фіксують словники XVI—XVII ст.

Якщо в пам'ятках XVI—XVII ст. маємо значну кількість інхоативних дієслів з префіксом *за-*, то в XIV—XV ст. їх зафіксовано дуже мало. Це зумовлено, очевидно, тим, що пам'ятки XIV—XV ст. представлені виключно канцелярсько-діловим стилем, який не вимагає вживання слів живої розмовної мови.

В староукраїнських писемних пам'ятках XVI ст. спостерігається зростання кількості вживання інхоативних дієслів з префіксом *за-*. У цих пам'ятках засвідчено 12 таких дієслів, серед яких 10 зафіксовано вперше: *завеселитися, заводитися, заволати, загнѣватися, заквапити, заквитывати, заколочевати, (заколотити), закуритися, запсовати, засвѣчатися* [4]. Кількісне зростання цих дієслів припадає на другу половину і кінець XVI ст. Дієслово *заволати* із значенням «почати волати, волаючи обізватися, скрикнути, закричати, вдатися до кого волаючи» — польського походження, від нього зафіксована дієприкметникова форма *заволаний*.

У кінці XVI ст. на Україні посилюється польсько-католицький гніт. Український народ нещадно бореться з унією, і в цій боротьбі не останню роль відіграли братства, які відкривали школи, сприяли розвитку полемічної літератури. Саме з розвитком полемічної літератури пов'язане збагачення лексики староукраїнської мови, яку на той час уже репрезентували три стилі: адміністративно-діловий, полемічний і церковно-релігійний. На кінець XVI ст. припадає укладання перших словників, друкування художніх творів.

У староукраїнських писемних пам'ятках XVII ст. помітне не тільки кількісне зростання дієслів з префіксом *за-*, але і їх якісна різноманітність. Коли в писемних пам'ятках XIV—XV ст. та XVI ст. майже всі дієслова з префіксом *за-* вжиті в одному значенні, то в пам'ятках XVII ст. вони здебільшого багатозначні. Наприклад, дієслово *заводитися* в пам'ятках XVI ст. виступає з одним значенням: починати бійку, суперечку, сварку, засперечатися, зазмагатися, засваритися, а в пам'ятках XVII ст. уже поряд з починальним дієслово *заводитися* має ще чотири значення: 1) починати що, заходжуватися, забігати коло чого, клопотатися чим; 2) омилятися, ошукуватися на чому; 3) замірятися, замахуватися; 4) заводитися на що, кластися, заноситися, збиратися на що.

Староукраїнські писемні пам'ятки XVII ст. засвідчують 43 інхоативних дієслова з префіксом *за-*, з яких 34 вжиті вперше: *заболѣти, завзятися, заводити, завоватися, завѣяти, загниватися, заговѣвати (заговѣти), зажити, закадити, заколочеватися (заколотитися), закохатися, засвистати, засвѣтити, затоваришити, затрастися, затрястися, захорѣти, зачинатися (зачатися)*. Серед цих інхоативних дієслів 18 мають відтінок звучання: *забрмѣти, завити, заволати, завыти, загравати (заучати), загримѣти, задзвонити, заиграти, зайграти, заколотати, заплакати, заплескати, запѣти, зарзати, заспевати, застогнати, затрубити, зашелестѣти*. Дієслово *забрмѣти* запозичене з польської мови. Деякі дієслова означають початок світлових процесів: *загорѣтися, загорятися, засвѣтити, засвѣчатися*. Інші дієслова зв'язані з початком різних процесів: *заболѣти, захорѣти* — означають фізичний стан; *закохатися* — психічний стан та ін.

У староукраїнській мові XVII ст. спостерігається найбільш висока активність вживання інхоативних дієслів з префіксом *за-*. У творах Івана Вишенського трапляються інхоативні дієслова *зачати*

і *завити*, у віршах Климентія Зінов'єва вжито дієслово *заболіти*. У Літописі Самовидця є 55 дієслів з префіксом *за-*, вжитих 102 рази, серед них є сім дієслів з інхоативним значенням та різною частотою вживання: *запалити* (5)*, *загорітися* (4), *занятися* (3), *загорувати* (1), *запалитися* (1), *заболіти* (1), *зачинати* (1).

Відносно найбільша кількість інхоативних дієслів виявляється у XVII ст. у зв'язку з розвитком полемічної літератури, появою художніх творів на народній основі.

В староукраїнській літературній мові XVIII ст. продовжується процес творення інхоативних дієслів з префіксом *за-*, але активність їх вживання і творення значно сповільнюється. Кількість новоутворених інхоативних дієслів, зафіксованих у староукраїнських писемних пам'ятках XVIII ст., майже втричі менша порівняно з XVII ст. В староукраїнських пам'ятках XVIII ст. засвідчено 29 інхоативних дієслів, з них 15 вжиті вперше: *загодововати, зажуритися, зажурытися, займатися, займатися на свѣтѣ, заквѣлити, закипѣти, закланцати, запалювати, запсуватися, засвистати, заскорбѣти, захарчати, защебетати, заяснѣти.*

У творах Г. С. Сковороди трапляються інхоативні дієслова *заколоти* і *захохотати.*

Мала кількість використання інхоативних дієслів з префіксом *за-* в староукраїнських писемних пам'ятках XVIII ст. зумовлена їх тематикою та умовами розвитку української літературної мови XVIII ст. Процес цей помітно активізується у XIX ст. на новому етапі історії розвитку української літературної мови.

1. *Баженова С. Л.* Глаголы с начинательной приставкой *за-* в толковых словарях.— Современность и словари. Л., 1978. 2. *Головин Б. Н.* Словообразовательные типы глаголов с приставкой *за-*.— Вопросы теории вузовского преподавания русского языка. Уч. зап. Горьковского ун-та. Серия лингвистическая, вып. 68. 1964. 3. *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958. 4. Картотека історичного словника української мови Є. К. Тимченка. Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР. 5. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971. 6. *Соболева П. А.* Словообразовательная полисемия и омонимия. М., 1980. 7. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 1. К., 1977. 8. *Тихонов А. Н.* Способы выражения начинательного значения глаголов в русском языке. Труды Узбекского ун-та. Новая серия, вып. 59. Самарканд, 1959.

Подана до редколегії 22. 04. 81

* Цифра в дужках означає частоту вживання.

А. М. КРЕЙТОР, доц.,
Миколаївський педагогічний інститут

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ СЕМАНТИКИ СЛОВА *БАБА* В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

У лексичній системі сучасної української та російської мов функціонує споконвічне слов'янське слово *баба* з широкою системою значень і багатокомпонентним гніздом дериватів. При синхронному аналізі його семантичного діапазону слово *баба* слід віднести до міжмовних формальних аналогізмів, бо існують істотні розходження як у системі диференційних і додаткових значень, так і в системі значень аналогічних за структурою компонентів деривaційного гнізда.

Етимологи одностайно вважають, що слово *баба* утворене способом редуплікації найпростішого прадавнього комплексу звуків *ba. Цей звукокомплекс наявний не лише в усіх слов'янських мовах, а й у багатьох мовах інших сімей [2; 10; 20; 23; 24; 25], він зберігає риси древнього полісемантизму чи навіть пансемантизму [20]. Цей полісемантизм спостерігається у системі значень слова *баба* усіх сучасних слов'янських мов. За свідченням етимологів [10; 20; 22; 23; 24; 25], у більшості слов'янських мов слово *баба* існує з основними значеннями «мати батька чи матері» і «стара жінка».

У давньоруській мові слово *баба* було полісемічним, у словнику І. І. Срезневського зафіксовані такі його значення: 1. Заміжня жінка, 2. Мати батька чи матері, 3. Акушерка, 4. Ворожка. Іменник *баба* ще в давньоруській мові увійшов до складу ідіоматичної сполуки «баба золотая», лексикалізована форма множини «Баби» використовувалася для називання сузір'я Плеяди [19].

Крім того, вже в давньоруській мові іменник *баба* став основою для утворення багатокомпонентного деривaційного гнізда: «Бабии — бабий, anilis; Бабикъ — от этого прозванья получил имя род Бабиковых; Бабинъ — бабин, avia; Бабити, баблю, бабить — быть повивальной бабкой; Бабичи — село; Бабичь — прозванье довольно многих князей удельных; Бабия земля — Каяния, Квеландия; Бабоунъ, мн. бабуни — этим именем в Кормч. Срб. и Киев — Рязан. названы богомилы и массилиане; Бабуны множ. ж.— чары» [19].

Вживання слова *баба* у переносному значенні фіксує О. Дювернуа: «Баба — cogn. vivi: Князь литовскій Иванъ, а прозвище ему баба. Пск. л. р. 71 s. a. 1436; — tovmenti genus (cf. свинья — самсонъ) Пришолъ Хотковской зъ большимъ нарядомъ, Самсонъ да Баба — пушки великіе. Пск. Лѣт. р. 228 (s. a. 1611)» [6].

У системі давньоруської лексики іменник *баба* входив до складу семантичного мікрополя назв жінок за спорідненістю, більшість

компонентів цього семантичного мікрополя мали однокорінні відповідники для назви особи чоловічої статі за спорідненістю. *(Мужъ — мужатица; женихъ — жена; молодецъ — молодка, молодица; невѣста — невѣститель, невѣстьникъ; дѣва — дѣверь; старикъ — старица*, іменник спільного роду *лада* [8]). Слово *баба* і у системі давньоруської мови не мало однокорінного відповідника для назви особи чоловічої статі, бо назви осіб за спорідненістю, які утворені способом редуплікації, здебільшого не мають однокорінних назв осіб протилежної статі *(мама, баба, ляля, тато (тятя)*.

Розвиток деривaційних систем східнослов'янських мов дав можливість утворити опозиційні пари назв осіб чоловічої та жіночої статі, внаслідок чого відбулося перегрупування цих назв, а також їх семантична диференціація. Східнослов'янські мови успадкували основні значення слова *баба* з давньоруської мови, хоча в кожній з них відбулося своєрідне перегрупування цих значень і утворення нових на основі метафоричних переносів.

Давня українська мова мала такі значення слова *баба:* 1. Заміжня жінка, 2. Стара жінка, 3. Літня жінка, наймичка, робітниця, 4. Батькова або материна мати, 5. Знахарка, ворожка, чарівниця, 6. Повитуха. На базі слова *баба* утворилися такі деривати: *бабанарія, бабинець* [8] — «церковний присінок»; *бабичный* [8], *бабин* [8; 14], *бабий* [8; 11] — «бабин»; *бабкуватий* [8] — «подібний до баби»; *бабляк, бабій* [8] — «ледащо», бабити [8], *бабствую, бабю* [11] — «приймати роди»; *бабка* [8; 11], *бабася, бабуся* [8] — демінутиви; *бабинский, бабич* [24] — антропоніми; *Бабин поток* — назва річки, *Бабишево* — назва населеного пункту, *бабичина* [14] — назва земельної ділянки.

У давній українській мові формується система значень демінутива *бабка*. Окрім здрібніло-пестливої назви старої жінки, цей демінутив значить: «баба, прабаба, повитуха, ніжка ослона, ковадло, комаха, Cocinella, гриб, дрібна монета» [8], «зілля», бабы — «зірки» [11].

Отже, давня українська мова зберегла значення слова *баба* давньоруської мови і доповнила їх двома новими із вказівкою на вік жінки: «стара жінка» і «літня наймичка, робітниця». Демінутив *бабка* став широко використовуватись у сфері професіоналізмів.

У давній російській мові [15] система значень слова *баба* така: 1. Мати батька чи матері, 2. Стара жінка, 3. Жінка взагалі, переважно заміжня, 4. Дружина, 5. Повитуха, 6. Пристрій для забивання паль, 7. Птиця, пелікан. Крім того, давня російська мова мала такі деривати від іменника *баба: бабий, бабин, бабний, бабский, бабоватый* — із значенням «баб'ячий» і «бабин», *бабити* — «приймати роди», *бабитися* — «народжувати дитину», *бабка, бабушка* — демінутиви, *бабуны* — «чари, чаклування» [15].

Похідні деривати з коннотацією демінутивності *бабка* і *бабушка* розвинули систему своєрідних значень, які в деяких випадках стали синонімічними до значень слова *баба*. У результаті цього утворилися синонімічні ряди: «баба, бабка, бабушка» — «мати матері чи

батька», а також «повитуха». Слово *бабка,* втрачаючи коннотацію демінутивності, набуло цілий ряд термінних значень: «конусоподібна кладка снопів, ковадло, підпорка, рослина подорожник» [15].

Таким чином, і в російській, і в українській мові створились умови для перегрупування значень слова *баба.*

У сучасній українській мові слово *баба* зберігає основні значення, які воно мало в давній українській мові [3, 4]. Основним значенням стає «мати матері чи мати батька», воно закріплюється у численних похідних дериватах із значенням пестливості: *бабка, бабиця, бабинка, бабонька, бабочка* [3], *бабуня, бабуля* [4], *бабуся* [3; 4; 12], *бабусенька* [4; 12], *бабусечка, бабця, бабунечка, бабойка* [3], іменниках *бабизна, бабівщина* [3] із значенням «спадщина по бабі», а також прикметниках *бабин, бабинський* [3; 4], *бабусин, бабчин, бабський, бабунін* [3], *баб'ячий* [3; 4], *бабкуватий* [8]. Слово *баба* у цьому значенні стає формою народної чемності, тому одержує коннотацію поваги. Звертає на себе увагу той факт, що від слова *баба* у значенні «мати матері чи батька» деривати із значенням згрубілості та презирства загалом не утворюються.

Таким чином значення слова *баба* розширюється, і воно стає назвою будь-якої старої жінки, одержуючи коннотацію чемності й поваги. Коннотація чемності й поваги втрачається тоді, коли слово *баба* використовується у значенні «старчиха»: перенесення назви стало можливим, імовірно, тому, що старцювали переважно старі немічні жінки, які не могли працювати.

Слово *баба* у значенні «жінка» набуло відтінку неповаги, згрубілості [3; 4], ця коннотація притаманна і похідним від слова *баба* у значенні «жінка»: *бабисько, бабега, бабище* — пейоративи; *баблятися, бабратися* — «бруднитися, займатися брудною роботою»; *баброш, бабруля, бабрун* — неохайні особи; *бабець, бабник, баболюб, бабодур* — любитель жінок; збірні іменники *бабота, бабство* [3]; *бабій, бабич* — слабодухий [4] та прикметники *бабухатий* у значенні «товстий» [3].

Слово *баба* у значенні «акушерка» стає базою для утворення ряду похідних дієслів: *бабити, бабувати, бабонити* у значенні «приймати роди», а також *бабитися* і *бабіти* у значенні «родити» [8]. Значення «ворожка, лікарка, знахарка» було причиною того, що деякі лікарські рослини одержали назви з коренем *-баб-: бабиця, бабиць, баб'юк, бабчук, бабишник, смердяча бабка,* з цим же коренем утворена і назва хвороби *бабиці* [3].

Крім того, слово *баба* увійшло до складу численних нерозкладних словосполучень: *баба-шарпанина* — їжа; *баба-яга, дика баба* — міфічні істоти; *кіці-баба, тісна баба, бабу перевозити* — дитячі ігри; *бабине літо, бабське літо* — пора року; *бабські проводи, бабські свята* — звичаєві свята; *бабські забобони* — вірування [3].

Активно поповнюється в сучасній українській мові система значень похідного деривата *бабка,* на який переходять такі значення слова *баба* — «мати батька чи матері, стара жінка, знахарка» [3], а також нашаровується система термінних значень: «гриб, риба,

їжа, смітинка в оці, комаха, ковадло, рослина, петля до гаплика, камінець або кістка для гри» [3]. Таким способом у межах гнізда споріднених слів утворюються синоніми і з'являється нова можливість для перегрупування значень.

У сучасній російській мові дожовтневого періоду [5] диференційні семи слова *баба* групувалися так: основними стали двоє значень «заміжня жінка і мати матері чи батька», додається нове значення «подружня жінка, дружина». Значення «заміжня жінка» набуває соціальної коннотації — «жінка-селянка», воно посилюється утворенням численних дериватів із значенням пестливості: *бабенька, бабонька, бабочка, бабиця, бабенка, бабешка* [5] та згрубілості: *бабища, бабнища, бабно, бабалыха, бабариха* [5], а також збірних *батье, бабица, бабень, бабняк* [5]. Значення «стара жінка» закріплюється за дериватом *бабина* [5].

Слово *баба* у значенні «мати батька чи матері» стало базою для утворення великої кількості дериватів із значенням пестливості та здрібнілості: *бабка, бабушка, баушка, бабука, бабуша, бабушенька, бабуся, бабусенька, бабуня, бабунька, бабуничка, бабунюшка, бабуни, бабунички, бабуля, бабулька, бабуленька, бабуличка, бабатя* [5]. Велика кількість слів із основним значенням «мати батька чи матері» сприяла тому, що це значення у слові *баба* послабилося і перемістилося на похідні деривати. Частотність слова *баба* у значенні «мати батька чи матері» незначна, воно зустрічається переважно у фольклорних творах [5]. Похідні *бабка, бабушка* закріпили за собою не лише значення «стара жінка», а й «знахарка» [5].

І слово *баба,* і похідні від нього широко використовувалися у значенні термінів різних галузей. Слово *баба* мало такі термінні значення: «прилад для трамбування, молот, стойка, печиво, птиця, комаха, бджолина матка» [5]. За демінутивом *бабка* поступово закріпилося 16 термінних значень: «ковадло, купа снопів, рослина, гриб, частина ноги, кнехт, стойка у різних приладах, риба, козли, шашка, кілочок, зуб, петля, брус, банка, ребро» [5]. Семантика інших дериватів із коренем *-баб-* у російській мові також розширилась за рахунок термінних значень: *бабина, бабица* — «розсоха, ступиця, мала рибка»; *бабки* — «рослина, гроші», *бабурка* — «частина печі» [5].

У російській мові дожовтневого періоду слово *баба* входило до складу стійких словосполучень *баба-яга* — «міфічна істота» і *тёплая баба* — «дитяча гра в південних областях» [5], а також використовувалося у переносному значенні для характеристики слабкої духом людини [5].

Отже, у сучасній українській і російській мовах дожовтневого періоду процес розвитку значень слова *баба* і похідних від нього проходив у напрямку їх широкого термінування. В українській мові слово *баба* частіше зустрічається як компонент стійких словосполучень.

У сучасній українській мові післяжовтневого періоду слово *баба* зберігає традиційні значення: «мати батька, жінка, повитуха,

ворожка» [13], які вона успадкувала ще з давньоруської мови, зберігає воно й новіше значення «стара жінка». У результаті тісних контактів з російською мовою слово *баба* набуває значення «подружня жінка» [13], а також використовується у переносному значенні для називання слабкої духом людини [9]. Термінні значення слова «баба» у процесі відмежування та вдосконалення терміносистем стали сприйматись як омоніми. Таким способом утворився омонімічний ряд: «баба — груша», «баба — птиця», «баба — печиво», «баба — довбня» [13]. Так само відмежувалися омоніми *бабка* з термінними значеннями, утворивши одинадцятикомпонентний омонімічний ряд: «бабка — петелька, купа снопів, комаха, страва, частина токарного верстата, суглоб ноги, кістка для гри, ковадло, рослина, гриб» [13].

У сучасній українській мові найчастотнішим значенням слова *баба* є назва матері матері чи батька. Це значення співвідноситься з архісемою «назва жінки за спорідненістю», входить до синонімічного ряду «баба, бабка, бабця, бабуся, бабусенька» [7]. Лексичною опозицією за ознакою статі є іменник *дід*, а лексичною опозицією за віковою ознакою є *внучка*. Слово *баба* у цьому значенні сполучається з прикметниками — характеристиками, позбавленими пестливих коннотацій *(стара, хвора, сива, добра, сувора, метушлива)*, присвійними займенниками *(моя, його, її)*, присвійними прикметниками *(Маріїна, Вікторова)*, іменниками в родовому відмінку із значенням приналежності *(Олі, Славка)*, а також із іменниками у називному відмінку однини, власними назвами *(баба Оксана, баба Катерина)*.

До українського слова *баба* у цьому значенні еквівалентним за семантикою і за частотністю є демінутив російської мови *бабушка*, наприклад: «Пустила баба внука, то він і побіг, тільки дверима стукнув» [13]. Цей текст російською мовою перекладається: «Пустила бабушка внука, он и побежал, только дверью хлопнул». У російській мові слово *баба*, як назва матері матері чи батька зустрічається тільки в мові фольклору, наприклад: «Жили-были дед да баба, а у них были две внучки-сиротки — такие хорошенькие да смирные, что дед с бабушкой, не могли ими нарадоваться» [16]. У цьому контексті українське й російське слово *баба* взаємозамінні, взаємозамінність двостороння. Частіше вживаним відповідником у сучасній російській мові до українського слова *баба* у цьому значенні є демінутиви *бабка* і *бабушка*, які використовуються у значенні «мати батька чи мати матері» ще з часів давньої російської мови.

На Україні за давньою традицією бабою називають будь-яку стару віком жінку, у цьому значенні слово *баба* співвідноситься з архісемою «назва жінки за віковою ознакою», входить до синонімічного ряду «баба, стара жінка, жінка похилого віку», лексичною опозицією є слово *молодиця*. У системі російської лексики нормативним у цьому значенні є слово *старуха*, воно і є еквівалентом при перекладі. Українське слово *баба* у цьому значенні має відмінність у сполучуваності порівняно з попереднім значенням у тому, що не

сполучається з присвійними прикметниками, присвійними займенниками, рідко сполучається з іменниками в родовому відмінку із значенням приналежності.

Жінку будь-якого віку на Україні називають бабою лише у просторіччі, така назва має відтінок неповаги, згрубілості, вона трапляється рідко у розмовному стилі. Нормативним у сучасній українській мові є вживання у цьому значенні слова *жінка*. Семантичним еквівалентом до слова *баба* у цьому значенні є російське слово *баба* у найчастотнішому для російської мови значенні «жінка — селянка».

У цьому значенні українське слово *баба* співвідносне з архісемою «назва особи за статтю», входить до синонімічного ряду «молодиця, жінка, баба», лексичною опозицією за ознакою статі є «чоловік, козак».

Негативна коннотація слова *баба* як назви особи жіночої статі сприяла переносному вживанню цього слова як зневажливої назви боязкої, слабодухої людини. Це значення, за свідченням О. Дювернуа [6], розвинулося ще на ґрунті давньої російської мови (XV ст.), його успадкувала сучасна російська мова, а під її впливом і українська. При перекладі такого контексту можлива двостороння взаємозамінність.

У розмовному стилі української мови іменник *баба* у сполученні з присвійним займенником може набувати значення «дружина, шлюбна жінка»: «— Та, — махнув рукою Мирон,— звиняйте, моя баба життя не дає... Мов кліщ, вчепилася в душу, живцем з'їдає» [13]. У цьому значенні архісемою до слова *баба* є «назва особи за сімейним станом», синонімічний ряд «дружина, жона, жінка, баба», лексичною опозицією є слово *дівка*. У цьому значенні слово *баба* має коннотацію зневаги, частотність його незначна. У російській же мові, навпаки, *баба* є нормативною назвою шлюбної жінки — селянки у просторіччі. Цей іменник має яскраву соціальну коннотацію, яка з'явилася ще в давньоросійський період [15; 16]. Архісемою до російського слова *баба* у значенні «шлюбна жінка» є «назва особи за сімейним станом» і «назва особи за соціальним станом». Значення слова *баба* — «шлюбна жінка» російська мова успадкувала з давньоруської, у результаті періодичних перегрупувань у лексико-семантичних мікросистемах воно набуло коннотативних значень. Лексичною опозицією до слова *баба* у цьому значенні у російській мові є слово *мужик* за ознакою статі і «дама» за соціальною ознакою, синонімічний ряд: «дама, барыня, женщина, баба». У розмовному стилі можлива двостороння взаємозамінність російського і українського слова з цим значенням.

Ще з давньоруських часів бабою називали жінку, яка приймала дітей під час пологів. Українська мова зберегла це значення: «Де багато баб, там дитя безпупе» [13]. У цьому значенні архісемою до слова *баба* є «назва людини за професією», синонімічний ряд «акушерка, повитуха, баба, пупорізка», лексичної опозиції слово *баба* у цьому значенні не має, як і кожна назва професії. Адекватне зна-

чення в російській лексичній системі має демінутивна форма від іменника *баба* — «бабка, бабушка». Перенесення диференційної семи на демінутивний дериват відбулося в староросійській мові [15].

Крім того, за традицією, яка йде ще з давньоруських часів, бабою називають жінку, що вміє лікувати зіллям, заговорами, ворожку. У цьому значенні слово *баба* співвідноситься з архісемою «назва людини за родом занять», воно входить до синонімічного ряду «ворожка, шептуха, чарівниця, знахарка», лексичної опозиції не має. У російській лексико-семантичній системі адекватним відповідником є форма із втраченою демінутивністю *бабка* або демінутив *бабушка.*

Слово *баба* за тривалий період функціонування увійшло до складу багатьох ідіоматичних сполук, більшість яких семантично адекватні у російській та українській мовах, хоч серед них також є формально аналогічні ідіоми.

На основі зорових асоціацій і в російській, і в українській мовах відбулися багаторазові перенесення назви старої жінки на інші предмети і явища. Ще в давньоруській мові *бабою* називали фігуру людини, подібну до жіночої, яку вважали божеством. У східних слов'ян була золота фігура жінки, яка звалась «золотая баба», вона була відома далеко за межами слов'янських земель. Про неї є згадка в Никоновому літописі, про неї пише О. Брюкнер: «Кам'яні баби сягали аж до західної Пруссії, первісно це були виразно жіночі зображення, найбільш відома з них легендарна «золота баба» на Русі (над Об'ю у чуді), про яку з початку XV ст. часто згадують у нас, а від нас і за кордоном...» [24, *9*]. За традицією до наших днів будь-яку кам'яну фігуру називають *бабою.* У сучасній українській мові є ідіоматичне словосполучення *кам'яна баба,* яким називають старовинні пам'ятники на степових могилах, незалежно від того, чи цей пам'ятник є фігурою жінки, чи чоловіка. Це словосполучення стало терміном в археологічній терміносистемі російської та української мов, тому в наукових контекстах воно має двосторонню взаємозамінність.

За зовнішньою подібністю бабою або сніговою бабою на Україні називають фігуру з снігу, яку зимою роблять, граючись, діти: «Бабу здоровенную, уночі страшенную, зліпимо гуртом» [25]. У російському контексті: «Ребятишки возвели из снега огромнейшую бабу...» [16]. У цьому значенні словосполучення *снігова баба* взаємозамінне в українських та російських контекстах, хоча в українській мові воно більш розповсюджене.

За зоровими асоціаціями на Україні сніговою бабою називають велику конусоподібну купу снігу, яку намітає вітер. У російській мові такого значення словосполучення «снежная баба» не має.

Своєрідними і властивими лише українській мові є ідіоматичні сполучення слів *тісна баба* і *куца баба,* які називають дитячі ігри. У перекладному контексті вони також потребують додаткового тлумачення.

Із загальновживаної лексики слово *баба* і в українській, і в російській мові кілька разів перенесене у різні терміносистеми: технічну, кондитерську, зоологічну, ботанічну. У кожній — слово *баба* співвідноситься з своєрідним значенням. Однакові значення мають терміни: технічний — «баба — довбня для забивання паль», кондитерський — «баба — рід печива», зоологічний — «баба — пелікан» [13; 16]. Правда, не всі термінні значення слова *баба* збігаються в українській та російській мовах, особливо в народній термінології. В українській ботанічній терміносистемі *бабою* називають рід великих груш [13]. У російській мові є своєрідні значення слова *баба* в зоологічній термінолексиці: бабою називають синю або зелену комаху з прозорими крилами, а також застарілу безплідну бджолину матку [16].

Російська мова успадкувала з давньоруської і до сьогодні зберегла значення лексикалізованої форми множини *баби* як назви сузір'я Плеяди. Це сузір'я має цілий ряд народних назв: «бабы, утиное гнездо, стожары» [16]. В українській народній астрономічній термінолексиці сузір'я Плеяди також звалося *баби* [3; 4], а зараз його називають «стожари, волосожар» [13]. При перекладі російських текстів на українську мову і навпаки слід коментувати значення слова *баба* як астрономічного терміна і користуватися відповідним синонімом.

Є розходження у значеннях слова *баба* і на рівні діалектного мовлення російської та української мов [1; 11; 17; 18; 21]. У поліських говірках української мови бабою називають рослину, яка має офіційну назву «кульбаба», жука-рогача — lucanus servus, а також весло в човні. У російських говірках *баба* — це дерев'яна підставка для мотовила.

Таким чином, порівняльний аналіз семантичного обсягу слова *баба* в українській і російській мовах дозволяє не лише дати рекомендації щодо вживання того чи іншого еквівалента при перекладі, а й для спостереження над шляхами формування семантики цього слова та деяких проекцій на її майбутній розвиток.

Українська мова успадкувала і зберегла до сьогодні усі основні значення слова *баба* і деякі деривати, утворені ще в давньоруській мові: *бабити, бабич, бабин, забобон*. Новими значеннями слова *баба* в українській мові є «стара жінка» і «жінка взагалі». Значення слова *баба* — «стара жінка» стало основним. Поступово з розвитком культурного рівня суспільства стають застарілими і виходять з активного вжитку такі значення: *баба* — «акушерка» і «ворожка, чарівниця». Негативна коннотація згрубілості та вульгарності гальмує і, очевидно, приведе до зникнення ще двох значень слова *баба* — «жінка взагалі» і «дружина».

У російські мові практично збереглося одне давньоруське значення слова *баба* — «заміжня жінка». На його основі розвинулося близьке значення — «дружина, подружня жінка». Російська мова зберегла також з давньоруських часів значення лексикалізованої форми множини *бабы* — «сузір'я Плеяди». У системі дериватів від

слова *баба,* утворених у російській мові, є два успадкованих ще з давньоруської — це прикметники *бабий* і *бабин*. У російській мові поширилося і стабілізувалося нове значення слова *баба* — «жінка взагалі». З часом на нього нашарувалася соціальна коннотація — «жінка-селянка». З розвитком суспільства це значення повинно відійти до пасивного вжитку, оскільки форми суспільного визначення особистості змінюються. Застарілими стають у російській мові термінні значення слова *баба,* вони у процесі підвищення культурного рівня будуть замінені науковими термінами.

1. *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів. Харків, 1960. 2. *Горяев Н.* Опыт сравнительного этимологического словаря литературного русского языка. Тифлис, 1892. 3. *Грінченко Б.* Словарь української мови, т. 1—4. К., 1908—1909. 4. *Гурт В.* Словарь русско-галицкий. Вена, т. 1—4, 1896—1899. 5. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1.—4. СПб., 1912—1914. 6. *Дювернуа А.* Материалы для словаря древнерусского языка. М., 1894. 7. *Деркач П. М.* Короткий словник синонімів української мови. К., 1960. 8. Історичний словник українського язика, т. 1—2. Харків; Київ, 1932. 9. *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. К., 1974. 10. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка, т. 1—2. М., 1959. 11. *Славинецький Є.* Лексикон латинський. К., 1970—1978. 12. Словник мови Шевченка, т. 1—2. К., 1964. 13. Словник української мови, т. 1—11. К., 1970—1981. 14. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 1—2. К., 1977. 15. Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1975. 16. Словарь современного русского литературного языка / Под ред. Филина Ф. П., т. 1—17. М.-Л., 1957—1965. 17. Словарь русских говоров среднего Урала. Свердловск, 1964. 18. Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби. Томск, 1964. 19. *Срезневский М. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. М., 1964. 20. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1964. 21. *Филин Ф. П.* Словарь русских народных говоров. М.; Л., 1965. 22. Этимологический словарь славянских языков. М., 1974. 23. *Гергиев В., Гълъбов И., Заимов И., Илчев С.* Български етимологичен речник. София, 1962. 24. *Brückner A.* Slownik etymologczny jezyk a polskiego. Warszrawa,1957. 25. *Miklosich Fr.* Etimologisches Wörterbuch der slavischen sprachen. Wien, 1886.

Подана до редколегії 8. 04. 81

Ю. В. ЦИМБАЛЮК, доц.,
Запорізький педагогічний інститут

ІНШОМОВНІ СЛОВА З АРТИКЛЯМИ, ЗАСВОЄНІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У словниковому складі сучасної української літературної мови є чимало слів, запозичених з інших мов. Майже всі іншомовні іменники засвоїлись українською, як і іншими мовами, без артиклів: нім. der Absatz, das Dach, die Linse, die Losung — укр. *абзац, дах, лінза, лозунг;* франц. le virage, le garnizon, la nuance, le partisan, le souffleur, le timbre — укр. *віраж, гарнізон, нюанс, партизан, суфлер, тембр;* іспан. la alborada, le carbonado, el embargo, el sombrero, la(el) tilde — укр. *альборада, карбонадо, ембарго, сомбреро, тильда;* іт. la cantata, il quartétto, il contrabbasso, la sonata, il soprano — укр. *кантата, квартет, контрабас, соната, сопрано* та інші. Тому,

мабуть, всі словники іншомовних слів, а також етимологічні і тлумачні словники різних мов, подають іншомовні слова без артиклів. Однак це не означає, що всі іноземні слова засвоюються тільки без артиклів (якщо вони, звичайно, їх мають).

Завдання нашого дослідження — виявити і схарактеризувати іменники, засвоєні українською мовою з артиклями. Лексика сучасної української мови містить у собі небагато слів, які при запозиченні не втратили означений артикль. Проте у лексиці української мови немає жодного іноземного слова, яке зберігало б неозначений артикль.

У різних словниках зустрічаються неточності і помилки щодо походження і шляхів проникнення іноземних слів в українську або російську мови. Давно уже назріла необхідність створення повного словника іншомовних слів. Багато помилок є навіть у написанні іноземних слів. Наприклад, означений артикль арабської мови з арабськими словами у різних словниках пишеться по-різному, тобто разом (alkimija) [19], окремо (emir al bahr) [17], через дефіс (al-kuhl) [9], або в дужках (al)anbik) [16]. На нашу думку, всі слова арабського походження з артиклями повинні передаватися на письмі у латинській транскрипції через дефіс. Іноді навіть неправильно перекладаються арабські та інші слова. Наприклад, арабське amir al-bahr перекладається українською (російською) мовою «владар на морі» [9, *24*]. Отже, артикль арабської мови al може означати *на*, в той час, коли він не перекладається.

У багатьох випадках поруч зі словами у російській (українській) транслітерації не подаються слова, написані тією або іншою іноземними мовами (іноді даються у дужках тільки позначки з вказівкою на походження даного слова, а деколи взагалі нічого не подається) [9]. Отже, такий словник дуже потрібний.

Засвоєння іноземних слів з артиклями — явище надзвичайно рідкісне й своєрідне. Українська мова має найбільше арабських слів, запозичених з артиклем: *адмірал* [14, т. 1, *7*] (шведськ. amiral від старофр. a (d)miral, з араб. emir al-bahr — владар моря або від amir ali — вождь, проводир) [17, *48*], *азарт* [14, т. 1, *8*] (фр. hazard, від ісп. або порт. мови azar, з араб. az-zahr — гральна кістка, гра в кості), *алгебра* [14, т. 1, *10*] (польськ. algiebra, від нім. Algebra, з араб. al-gabr — відновлення (розрізнених частин) [17 *73*], *алідада* [4, т. 1, *11*] (від араб. al-idada), *алізарин* [14, т. 1, *11*] (фр. alizarine, від ісп. alizaryna, з араб. al-asaru — витиснений сік), *алкалі* [14, т. 1, *11*] (фр. alcali, від араб. al-kali — поташ, луг), *алкалізація* [13, *36*] (араб. al-kali), *алкалоз* [13, *36*] (араб. al-kali), *алкана* [13, *36*] (араб. al-hinna — хна) [19, *42*], *алкоголь* [14, т. 1, *11*] (нім. Alkohol, від ісп. або порт. мови, з араб. al-kuhl — тонкий порошок), *алудель* [12, *36*] (нім. Aludel, від араб. al-utal), *алхімія* [14, т. 1, *11*] (нім. Alchimie, з араб. al-kimiya, з старогр. chemia — чорна магія) [17, *8*], *альбатрос* [14, т. 1, *11*] (фр. albatros, від англ. albatross, від ісп. або порт. мов alcatraz, з араб. al-kadus — журавель біля криниці) [18, *23*; 17, *83*], *альков* [14, т. 1, *11*] (фр. alcôbe від ісп.

alcoiba — спальня, з араб. al-kubba — склеписте приміщення), *альмукантарат* [13, *40*] (араб. al-mukantarat, від kantara — згинати в дугу), *амальгама* [14, т. 1, *12*] (фр. amalgame, від араб. al-malgam, з старогр. málagma — зм'якшення, пом'якшення) [19, *46*; 2], *анілін* [14, т. 1, *14*] (фр., aniline, від порт. anil — індиго, від араб. an-nil, al-níl, з санскр. nila — небесний, голубий; nili — індиго) [20, *34*; 17, *108—109*], *арсенал* [14, т. 1, *17*] (фр. arsenal, від іт. arsenale, з араб. dar as(< al) sina'a — майстерня зброї) [17, *146*; 16, т. 1, *88*].

Деякі дослідники іншомовної лексики вважають, що іменник *альманах* [14, т. 1, *11*] містить у собі також артикль *аль* (фр. almanach, від араб. al — manah — календар, з mana — час, доля). Більш правдоподібним є те, що цей іменник походить від старогрецької мови (нім. Almanach, від фр. almanach, з старогр. almenichiakón [17, *85*].

В українській мові вживаються і такі іменники, які мають артикль al і являють собою скорочення інших слів: *алкіл* [13, *36*], (від імен. алк(оголь), *альдегід*, [14, т. 1, *11*] (фр. aldéhyde, від новолат. al(cohol) dehyd (rogenatum) — алкоголь (спирт), позбавлений водню), *альдоза* [5, *2*] (від назви альд(егіду), *хлорал* [14, т. 6, *338*] (новолат. chlorum, від старогр. chlorós — зеленуватий і ал(коголь). Отже, в складених іменниках артикль може бути на початку і в кінці слова.

Словники сучасної української літературної мови фіксують єдиний іменник арабського походження, що вживається в українській мові з артиклем і без нього: *алкоран* [4, т. 1, *12*] і *коран* [14, т. 2, *375*] (фр. alcoran, від нім. Alkoran, з араб. al-koran — читання, книга) *. Правда, форма *алкоран* зараз в українській мові застаріла і майже не використовується.

Окремі слова, засвоєні українською мовою з арабським артиклем al, вживаються у ній як фонетичні варіанти: *алгоритм* [4, т. 1, *11*] і *алгорифм* [13, *35*] (від араб. al-Chwarizmi — прізвисько арабського математика, змінене під впливом старогр. arithmós — число) [19, *42*], *алказар* [12, *35*] і *алькасар* [13, *40*] (ісп. alcazar — фортеця, замок, королівський палац, від араб. al-kasr — укріплений город, замок, з лат. castrum), *алькад* [13, *40*] і *алькальд* [13, *40*] (ісп. alcalde, від араб. al-kadi — суддя) [20, *21*]. Фонетичні варіанти іноземних слів, як і морфологічні, пояснюються, на нашу думку, насамперед такими основними факторами: 1) способом запозичення чужоземних слів українською мовою (усно чи через літературні джерела), 2) впливом мов-джерел і мов-посередниць, тобто шляхом засвоєння їх, 3) сплетінням (змішенням) способу і шляху проникнення іншомовних слів в українську мову.

---

* У польській, німецькій, французькій і англійській мовах цей іменник вживається також з артиклем і без нього: польськ. Alkoran і Koran [19, *43*, *367*], нім. Alkoran і Koran [1, *80*, *738*], фр. alkoran і coran [20, *41*, 352], англ. Alkoran і Coran (Koran) (*Гальперин И. Р.* Большой англо-русский словарь, т. 1. М., 1972, *64*, *309*, *772*).

Іменник *аллах* в українській мові зберігає також свою варіантність. Форма *аллах* [14, т. 1, *12*] запозичена українською мовою, мабуть, через посередництво російської від турецької мови Allah — бог [17, *77*], з арабської Allah, з al-ilah — бог [19, *43*], а форма *алла* [4, т. 1, *12*] з татарської мови [17, *77*].

Щодо варіантності слів *аламбік* (перегінний куб, дистиляційний апарат) і *лембик*, то вони проникли в українську мову, на нашу думку, з різних мов одного і того ж слова. Форма *алембик* [10, т. 1, *6*] запозичена, очевидно, безпосередньо з польської мови (польськ. alembik, з араб. al-anbik, з старогр. ambix — посудина), а форма *аламбік* [3, т. 1, *10*], мабуть, з французької мови (фр. alambic, від ісп. alambique, з араб. al-anbik). Можливо, що іменник *алембик* при запозиченні втратив ненаголошену початкову букву «а», звідки й походить форма *лембик* [10, т. 2, *354*] *.

Зрідка іменники, що проникли в українську мову з артиклями, можуть мати у своєму складі суфікси різного походження або грецькі і латинські слова: *алкалізація* [13, *36*] (від араб. al-kali), *алкалиметрія* [13, *36*] (від араб. al-kali і старогр. metréo — міряю), *алкалоїд* [14, т. 1, *11*] (від араб. al-kali і старогр. éidos — вид), *алкоголізація* [13, *37*] (від назви *алкоголь*), *алкоголіметрія* [12, *35*] (від назви алкоголь і metréo), *альтазимут* [12, *38*] (лат. altus — високий і азимут) та інші.

Всі названі іменники засвоєні українською мовою з артиклем al від арабських слів однини. Проте українська мова має один іменник, який змінив навіть свою граматичну категорію числа. Наприклад, іменник арабського походження *азимут* [14, т. 1, *8*] являє собою форму множини іменника as-samt (al-samt) — дорога (фр). azimut, від араб. as-sumut (as-simut).

Отже, всі слова арабського походження українська мова запозичила через посередництво різних мов, головним чином, з польської, німецької, французької і російської. Арабські слова з артиклями послужили лише для виникнення нових слів у польській, німецькій, французькій і інших мовах, тобто українською мовою, як і іншими мовами, вони сприйнялися уже без виділення артиклів. Бувають випадки, коли артикль арабської мови al при утворенні нового слова видозмінився і перейшов у el. Так, утворений іменник *еліксир* [14, т. 1, *480*], який засвоєний українською мовою від німецької або французької мов безпосередньо або через посередництво російської мови (нім. Elixir, від фр. élixir, з новолат. elixir, з араб. al-iksir — філософський камінь, а старогр. ksérion — сухі ліки, від ksérós — сухий) [16, т. 4, *517*].

Іноді при сприйманні іноземного слова відбулось змішування початкової букви мови-джерела з артиклями французької мови. Тому цікавою є історія виникнення іменника *азір*. Він походить від арабського слова lazaward з втратою початкової букви l, оскільки

* Важко погодитись з думкою М. Фасмера, що іменник *лембик* засвоєний російською мовою з італійської мови (lambicco, limbicco, від араб. al-anbik) [16, т. 2, *480*].

французи сприйняли її за артикль: *азур* [13, *27*] (фр. azur, від араб. lazaward — синій камінь, з перської мови) [18, *65*], *азурит* [3, *29*] (фр. azurite). В українській мові вживаються також паралельні форми іменника *азурин*, що походить від названого слова. Форма *азурин* [3, т. 1, *29*] запозичена, мабуть, з французької мови (azurine), а форма *азулін* [3, т. 1, *29*] через посередництво польської мови (azulina). Від цього ж самого арабського слова засвоєні українською мовою іменники: *лазур* [14, т. 2, *427*], *лазурит* [14, т. 2, *427*]. Лазурит називають також ляпіс-лазур [5, *209*] (від лат. lapis — камінь). Щодо іменника *лазуліт* [5, *209*], то він запозичений українською мовою, очевидно, безпосередньо з французької мови (lazulite) [18, *429*].

В окремих словах зберігся лише залишок (частинка) арабського артикля. Це пояснюється, насамперед, тривалістю процесу і складністю шляхів засвоєння іншомовних слів. Іменник *лютня* [3, т. 1, *509*] запозичений українською мовою, мабуть, безпосередньо з польської мови (lutnia, від іт. liuto, а араб. al-ud — дерево, дерев'яний інструмент) [19, *409*], а іменник *абрикос* [14, т. 1, *2*] — через посередництво російської мови з голландської (голл. abricos, від фр. abricot (aubercot), з порт. albricoque, з араб. al-birquq, від лат. praecox — досл. скороспілий) [18, *18*], *абрикотин* [14, т. 1, *2*] (фр. abricotine, від abricot).

В українській мові є також декілька іменників, які зберігають означені артиклі іспанської, італійської і французької мов. З іспанської мови українська мова засвоїла два іменники; один із них *Ельдорадо* [14, т. 1, *48*] запозичений, мабуть, через посередництво польської або німецької мов (польськ. Eldorado, нім. Eldorado *, від ісп. el dorado — досл. позолочений (край) **. Другий іменник *алігатор* засвоєний, очевидно, через посередництво російської мови з англійської: *алігатор* [14, т. 1, *11*] (англ. alligator, від ісп. el lagarto — ящірка, з лат. lacertus). Отже, в іменнику *алігатор* видозмінений означений артикль чоловічого роду однини el.

У словниковий склад української мови проникли з артиклями і слова італійської мови. Можливо, вони засвоєні українською мовою від французької мови безпосередньо або через посередництво російської мови: *лаж* [14, т. 2, *427*] (іт. l'aggio). Від цього ж самого італійського слова, лише без артикля, українська мова запозичила й іменник *ажіо* [14, т. 1, *8*]. Деякі словники української мови подають, що це слова-синоніми [15, т. 1, *33* і 12, *370*], інші — що вони є з різним значенням [14, т. 1, *8* і 14, т. 2, *427*; 4, т. 1, *8* і 4, т. 1, *612*]. Найновіший словник української мови фіксує лише іменник *лаж* [11, т. 4, *436*] і не засвідчує іменника *ажіо*.

Обидва слова, на нашу думку, мають в українській мові однакове значення. Різниця полягає лише в тому, що іменник *ажіо* є невід-

* У німецькій мові іменник Eldorado використовується також без артикля el (нім. Dorado) [1, 352, *410*].

** Деякі словники неправильно подають переклад цього слова: el dorado — золота країна [9, *754*]. Dorado — в іспанській мові прикметник, а не іменник.

мінюваним іменником середнього роду, а *лаж* — відмінюваним іменником чоловічого роду, тобто вони, як і всі інші іншомовні слова, підпорядкувались граматичним законом української мови. Українська мова запозичила іще одне італійське слово з артиклем *лацо* [13, *386*] (іт. l'atto — діло, вчинок, дія, акт).

Іменник *алярм* [11, т. 1, *35*] засвоєний українською мовою від італійської мови alarme (з all'arme — до зброї) через посередництво французької або російської мов. Форма all(alla) являє собою зрощення прийменника «а» — до означеного артикля жіночого роду la [7, *45*]. В українській мові вживається також іменник *алѧр* [14, т. 1, *11*] з наголошеним першим складом. Він, мабуть, походить від цього самого слова, але запозичений, очевидно, з польської мови з втратою кінцевого приголосного m (польськ. alarm).

Українська мова має й іменники, запозичені з французькими артиклями: *ломбер* [4, т. 1, *633*] (нім. Lomber, від фр. l'hombre, з ісп. hombre — людина), порівн. ломберний стіл; *лафет* [3, т. 1, *491*] (нім. Lafette, від фр. l'affût — установка (гарматна, кулеметна), *лякрос* [6, *64*] (англ. lacrosse — американська гра в м'яч на трав'яному полі (типу хокею), від фр. la crosse — загнутий кінець палки, клюшка)*.

Отже, французькі слова разом з артиклями le і la, так само як і арабські слова, послужили для утворення нових понять (назв) у німецькій і англійській мовах, звідки засвоєні українською мовою безпосередньо або за допомогою мов-посередниць:

В українській мові трапляються не лише загальні назви, засвоєні з означеними артиклями, але й географічні назви. Усі географічні назви, на відміну від загальних, пишуться в українській мові з артиклями тільки через дефіс: Ла-Валлета, Ла-Лінеа, Ла-Манш, Ла-Пас, Ла-Плата (затока), Ла-Плата (місто); Ла-Рошель, Ле-ман [УРЕС, т. 7—8].

В поодиноких випадках назви міст вживаються також з артиклем або без нього: Ла-Гуайра і Гуайра; Ла-Корунья і Корунья [УРЕС, т. 7].

Наведені приклади свідчать, що словниковий склад української мови містить у собі небагато іноземних слів, засвоєних з артиклями. Проте важко пояснити, чому саме вони при запозиченні зберегли означені артиклі мов-джерел. Основна причина, на нашу думку, полягає в тому, що майже всі слова з артиклями були сприйняті тією або іншою мовою як цілісні (компактні) слова. Доказом цього є, насамперед, те, що вони підпорядкувались фонематичній і граматичній системам кожної мови. Наприклад, у німецькій, французькій і англійській мовах ці слова мають означені і неозначені артиклі, категорію роду, число (однину і множину) і под. По-друге, можливо що деякі слова засвоювались з артиклями для кращого фонетичного звучання (милозвучності) — нім. Lomber, від фр. l'hombre; нім.

* Словники російської мови засвідчують ще два слова, які вживаються у ній з французьким артиклем la: *а-ля* (фр. á la) [8, *110*; 16, т. 2, *456*].

Lafette, від фр. l'affût. По-третє, для уникнення однакових за звучанням слів (омонімів) — англ. lacrosse, від фр. la crosse (англ. cross — хрест; cross — поперечний, перехресний); cross — криво, косо; (to) cross — пересікати, переходити; cross-across; cross — сердитий, злий. По-четверте, деякі слова з артиклями прийшли, мабуть, в ту або іншу мову з письмових джерел (іт. l'atto).

1. Большой немецко-русский словарь, т. 1. М., 1969. 2. *Дворецкий И. Х.* Древнегреческо-русский словарь, т. 2. М., 1958. 3. Польсько-український словник, т. 1—2. К., 1958—1960. 4. Російсько-український словник, т. 1—3. К., 1969. 5. Російсько-український технічний словник. К., 1961. 6. Русско-украинский спортивный словарь. К., 1973. 7. *Скворцова Н. А., Майзель Б. Н.* Итальянско-русский словарь. М., 1972. 8. Словарь современного русского литературного языка, т. 1. М.; Л., 1950. 9. Словарь иностранных слов, 6-е изд. М., 1964. 10. Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка, т. 1—4. К., 1958—1959. 11. Словник української мови, т. 1—4. К., 1970—1973. 12. Словник іншомовних слів / За ред. І. В. Льохіна і Ф. М. Петрова. К., 1951. 13. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. К., 1974. 14. Українсько-російський словник, т. 1—6. К., 1953—1963. 15. Український радянський енциклопедичний словник, т. 1—3. К., 1966—1968. 16. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. 1. М., 1964; т. 2. М., 1967; т. 4. М., 1973. 17. Этимологический словарь русского языка, т. 1, вып. 1/ Автор-сост. Н. М. Шанский. М., 1963. 18. *Dauzat A.* Dictionnaire étymologigue de la langue francaise. Paris, 1938. 19. Słownik wyrazów obcych / red. naczelny Z. Ryeiewicz. Warszawa, 1961. 20. *Robert P.* Dictionnaire alphabétique et analogique de la lanque francaise. Paris, 1973. 21. Słownik wyrazow obcych / red. naukowy J. Tokarski. Warszawa, без року видання.

Подана до редколегії 24. 03. 81

ЗМІСТ

Білодід О. І. З історії розвитку лінгвославістики 3

Граматика

Кучеренко І. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису 9
Гаркавець О. М. Про критерії поділу слів на частини мови 15
Лисиченко Л. А. Міжрівневі зв'язки лексико-семантичної системи іменників 20
Мойсієнко А. К. Відкомпаративні іменники в українській мові 27
Кобилянська М. Ф. Керування орудним відмінком в українській мові (На матеріалі творів письменників першої половини і 60—70-х років другої половини XIX ст.) 34
Гуйванюк Н. В. Родовий принадлежності в сучасній українській мові 41

Словотвір

Тараненко О. О. Смислові процеси в основі розвитку демінутивних суфіксів 48
Тишківська Н. Я. Структурно-семантичні зв'язки в словотвірному гнізді кореня *-рад-* у сучасній українській мові 56
Третевич Л. М. Нульова суфіксація деад'єктивних іменників у сучасній українській мові 60
Клименко Н. Ф. Складні слова та проблема їх гніздування 66

Стилістика

Давиденко Н. Д. Слово в контексті 73
Януш Я. В. Роль синонімів у драматичному творі 79
Данилюк Н. О. Стилістичні особливості поеми «Дівчина і смерть» М. Горького у перекладі М. Т. Рильського 87

Історія та діалектологія

Пухальська Н. Я. Морфологічна адаптація народнолатинських запозичень давнього періоду у говорах слов'ян (На матеріалі української мови) 94
Семеренко Г. В. Засоби вираження здрібнілості й пестливості в давньоруській мові 99
Гайдучок М. І. Спостереження над історією розвитку інхоативних дієслів з префіксом *за-* у староукраїнській мові XIV—XVIII ст. 107

Семантика та етимологія

Крейтор А. М. Зіставний аналіз семантики слова *баба* в українській та російській мовах 112
Цимбалюк Ю. В. Іншомовні слова з артиклями, засвоєні українською мовою 120

СОДЕРЖАНИЕ

Белодед А. И. Из истории развития лингвославистики 3

Грамматика

Кучеренко И. К. Фразеологизм как объект синтаксиса 9
Гаркавец А. Н. О критериях деления слов на части речи 15
Лисиченко Л. А. Межуровневые связи лексикосемантической системы имен существительных 20
Моисеенко А. К. Откомпаративные имена существительные в украинском языке 27
Кобылянская М. Ф. Управление творительным падежом в украинском языке (На материале произведений писателей первой половины и 60—70-х годов второй половины XIX ст.) 34
Гуйванюк Н. В. Родительные принадлежности в современном украинском языке 41

Словообразование

Тараненко А. А. Смысловые процессы в основе развития деминутивных суффиксов 48
Тышковская Н. Я. Структурно-семантические связи в словообразовательном гнезде корня *-рад-* в современном украинском языке 56
Третевич Л. М. Нулевая суффиксация деадъективных имен существительных в современном украинском языке 60
Клименко Н. Ф. Сложные слова и проблемы их гнездования 66

Стилистика

Давыденко Н. Д. Слово в контексте 73
Януш Я. В. Синонимы и их роль в драматическом произведении 79
Данилюк Н. А. Стилистические особенности поэмы «Девушка и смерть» М. Горького в переводе М. Рыльского 87

История и диалектология

Пухальская Н. Я. Морфологическая адаптация народнолатинских заимствований древнего периода в говорах славян (На материале украинского языка) 94
Семеренко А. В. Средства выражения уменьшительности и ласкательности в древнерусском языке 99
Гайдучок М. И. Наблюдение за историей развития инхоативных глаголов с приставкой *-за-* в староукраинском языке XIV—XVIII ст. 107

Семантика и этимология

Крейтор А. М. Сопоставительный анализ семантики слова *баба* в украинском и русском языках 115
Цымбалюк Ю. В. Иностранные слова с артиклями, усвоенные украинским языком 120